

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

6/1974

Зміст

Характерні риси соціалістичного способу життя

Ф. Я. Горовський — Дружба і братерська взаємодопомога народів	3
С. І. Черкасова — Виховна функція соціалістичного змагання	12
Г. І. Горак — Про співвідносність категорій історичного матеріалізму	21
В. Є. Хмелько — Найзагальніші особливості суспільних відносин	29

Основні функції науки

Є. П. Нікітін (Москва) — Опис — функція науки	39
---	----

Методологічні проблеми спеціальних наук

О. М. Кравченко, В. І. Кузнецов — Розвиток понятійних засобів відтворення об'єктів у фізиці	50
О. З. Панкратов — Гносеологічна природа знакової ситуації	60

На допомогу винадачам наукового комунізму

Міжнародний комуністичний рух	66
---	----

Наукові повідомлення

Г. М. Чабан (Львів) — Ідеї суспільного прогресу у вітчизняному просвітництві XVIII—початку XIX ст.	77
--	----

Критика буржуазної ідеології

А. А. Аветисян, В. В. Фомиченко — Неспроможність «філософії злиденності» маоїзму	84
А. М. Лой — Проблема простору в «онтології» Хайдеггера	94

Проблемні огляди літератури

Огляд літератури з питань естетики (1970—1974 рр.)	102
--	-----

Рецензії

В. Л. Василенко, О. Я. Лисенко, В. І. Солдатов — Новий філософський словник	110
В. В. Лях, О. М. Штана — Актуальні питання критики сучасного антикомунізму	113
В. С. Горський, І. В. Іванько, П. Т. Манзенко — Серйозні хибні в дослідженні важливої теми	114
М. О. Булатов — Філософія Гегеля і сучасна боротьба ідей	119
А. К. Бичко — Біля джерел сучасної науки	121
М. О. Парнюк, В. М. Свиріденко — Співвідношення теорії і експерименту та релятивістська фізика	124
В. П. Ключников, І. М. Волошко — Логіко-методологічний аналіз категорії причинності	126

Бібліографія

Міжвідомчі наукові збірники. 1973 рік	128
Показчик статей, розміщених у журналі «Філософська думка» 1974 року	132
Наші автори	136

СО Д Е Р Ж А Н И Е

ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *Ф. Я. Горовский* — Дружба и братская взаимопомощь народов. ● *С. И. Черкасова* — Воспитательная функция социалистического соревнования. *А. И. Горак* — О соотносительности категорий исторического материализма. *В. Е. Хмелько* — Наиболее общие особенности общественных отношений. **ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ НАУКИ.** *Е. П. Никитин* (Москва) — Описание — функция науки. **МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУК.** *А. М. Кравченко, В. И. Кузнецов* — Развитие понятийных средств воспроизведения объектов в физике. ● *А. З. Панкратов* — Гносеологическая природа знаковой ситуации. **В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯМ НАУЧНОГО КОММУНИЗМА.** Международное коммунистическое движение. **НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ.** *А. М. Чабан* (Львов) — Иден общественного прогресса в отечественном просветительстве XVIII — начала XIX в. **КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ.** *А. А. Аветисян, В. В. Фоличенко* — Несостоятельность «философии нищеты» маоизма. *А. Н. Лой* — Проблема пространства в «онтологии» Хайдеггера. **ПРОБЛЕМНЫЕ ОБЗОРЫ ЛИТЕРАТУРЫ.** Обзор литературы по вопросам эстетики (1970—1974 гг.). **РЕЦЕНЗИИ.** *В. Л. Василенко, А. А. Лысенко, В. И. Солдатов* — Новый философский словарь. *В. В. Лях, Е. М. Штана* — Актуальные вопросы критики современного антикоммунизма. *В. С. Горский, И. В. Иваньо, П. Т. Манзенко* — Серьезные недостатки в исследовании важной темы. *М. А. Булатов* — Философия Гегеля и современная борьба идей. *А. К. Бычко* — У истоков современной науки. *М. А. Парнюк, В. М. Свириденко* — Соотношение теории и эксперимента и релятивистская физика. *В. П. Ключников, И. М. Волошко* — Логико-методологический анализ категории причинности. **БИБЛИОГРАФИЯ.** Межведомственные научные сборники. 1973 год. Указатель статей, помещенных в журнале «Філософська думка» в 1974 году. **НАШИ АВТОРЫ.**

CONTENTS

TYPICAL FEATURES OF THE SOCIALIST MODE OF LIFE. *F. Ya. Gorovsky* — The Friendship and Fraternal Mutual Assistance of Peoples. ● *S. I. Cherkasova* — Educational Function of the Socialist Competition. *A. I. Gorak* — On Correlation of Categories of Historical Materialism. *V. E. Khmelko* — The Most General Peculiarities of Social Relations. **MAIN FUNCTIONS OF SCIENCE.** *E. P. Nikitin* (Moscow) — Description — a Function of Science. **METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SPECIAL SCIENCES.** *A. M. Kravchenko, V. I. Kuznetsov* — Development of Conceptual Means of Objects Reproduction in Physics. ● *A. Z. Pankratov* — Gnosiological Nature of the Sign Situation. **AID TO THE TEACHERS OF SCIENTIFIC COMMUNISM.** International Communist Movement. **SCIENTIFIC COMMUNICATIONS.** *A. M. Chaban* (Lvov) — An Idea of Social Progress in Home Enlightenment of the 18th — beginning of the 19th Century. **CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY.** *A. A. Avetisyan, V. V. Fomichenko* — Bankruptcy of "Philosophy of Misery" of Maoism. *A. N. Loi* — A Problem of Space in the Ontology of Heidegger. **PROBLEMATIC SURVEYS OF LITERATURE.** A Survey of Literature on Esthetics (1970—1974). **REVIEWS.** *V. L. Vasilenko, A. A. Lysenko, V. I. Soldatov* — A New Philosophical Vocabulary. *V. V. Lyakh, E. M. Shtana* — Urgent Problems of the Criticism of the Modern Anti-Communism. *V. S. Gorsky, I. V. Ivania, P. T. Manzenko* — Serious Shortcomings in Investigation of the Important Theme. *M. A. Bulatov* — Hegelianism and Modern Fight of Ideas. *A. K. Bychko* — Near Sources of the Modern Science. *M. A. Parnyuk, V. M. Sviridenko* — Relation of the Theory and Experiment and Relativistic Physics. *V. P. Klyuchnikov, I. M. Voloshko* — Logical and Methodological Analysis of the Category of Causality. **BIBLIOGRAPHY.** Interdepartmental Scientific Collections. 1973. Index of Articles Published in the Journal "Filosofska Dumka" in 1974. **OUR AUTHORS.**

Дружба і братерська взаємодопомога народів

Ф. Я. ГОРОВСЬКИЙ

Одним із найяскравіших проявів породженого соціалізмом способу життя є його послідовний інтернаціоналізм, що поширюється на усі площини суспільної діяльності. Інтернаціоналістська природа соціалістичного способу життя є могутнім рушійним фактором, невичерпним джерелом піднесення трудової і суспільно-політичної активності мас, формування високих духовних і морально-психологічних якостей особи за соціалізму, запорукою успішної реалізації усієї програми комуністичної перебудови суспільства. У ювілейній доповіді з нагоди 50-річчя СРСР Л. І. Брежнев говорив: «Партія добилася того, що інтернаціоналізм перетворився з ідеалу купки комуністів у глибокі переконання і норму поведінки мільйонів і мільйонів радянських людей усіх націй і народностей. Це справді революційний переворот у суспільній свідомості, значення якого важко переоцінити»¹.

Інтернаціоналістська суть соціалістичного способу життя, як і самі відносини дружби і співробітництва, зумовлена об'єктивними причинами: вона впливає з гуманістичної природи соціалізму, з характеру його продуктивних сил, виробничих та усіх інших суспільних відносин. Як вказували основоположники наукового комунізму, певний спосіб виробництва не тільки своєрідно відтворює фізичне існування індивідів, а й породжує «певний спосіб діяльності даних індивідів, певний вид їх життєдіяльності, їх певний *спосіб життя*»².

Для соціалістичного способу життя характерні єдність інтернаціонального і національного, підпорядкування національного інтересам комуністичного будівництва, інтересам міжнародного визвольного руху. Соціалізм виключає як недооцінку, так і перебільшення національного моменту в житті суспільства. Соціалістична практика сприяє плідному розгортанню прогресивних національних процесів при всебічному врахуванні загальних життєвих інтересів трудящих, згуртовує людей різних націй шляхом створення максимально сприятливих умов для розвитку кожної з них. Саме тому соціалістичний спосіб життя невіддільний від визнання і твердого додержання принципів рівноправності націй, їхньої дружби і співробітництва, непримиренності щодо проявів національної обмеженості або зарозумілості. Колективізм, інтернаціоналізм та гуманізм злиті в соціалістичному способі життя воедино.

Разом з тим важливо підкреслити, що соціалістичний спосіб життя, ґрунтуючись на загальних, тобто спільних для всіх націй і народів принципах і закономірностях, не є, однак, явищем безнаціональним. Навпаки, він передбачає всебічне і уважне врахування прогресивних рис національного досвіду, виступаючи, таким чином, як колективний здобуток усієї багатонаціональної і багатомовної сім'ї соціалістичних

¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973, стор. 24.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 19.

народів, як реальне втілення єдності їхніх економічних та соціально-політичних інтересів. «При правильній класовій політиці,— слушно зауважує академік П. Федосєєв,— національні відмінності не ведуть до роз'єднання людей, а тим більше до протиставлення націй одна одній. Спільність класових інтересів — основа для співробітництва трудящих різних націй як в межах однієї держави, так і різних держав, тобто в міжнародному масштабі»³.

Братерство людей праці, об'єднаних незалежно від їх національності спільністю класових інтересів і цілей, формувалося у процесі революційної перебудови суспільства як невід'ємна складова частина нового способу життя. Економічною основою відносин дружби народів виступає соціалістична власність і соціалістична система господарювання; політичною основою — соціалістичний державний і суспільний лад, незламний союз робітничого класу з селянством. Теоретичною основою нового типу міжнаціональних відносин є марксистсько-ленінське інтернаціональне вчення, що стало всеперемагаючою матеріальною силою, джерелом натхнення для мільйонів людей праці різних націй. Колективізм і взаємодопомога визначають суть і характер економічного, соціально-політичного і культурного співробітництва трудящих усіх національностей, норми їх способу життя. Як записано в Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «всесвітня історія ще ніколи не бачила у взаємовідносинах десятків націй і народностей такої непорушної єдності інтересів і цілей, волі і дій, такої духовної спорідненості, довір'я і взаємного піклування, які постійно виявляються в нашому братньому союзі»⁴.

Структурними елементами нового способу життя виступають передусім соціалістичний характер трудової діяльності та специфічні форми її організації, норми соціалістичного побуту в усіх його проявах, різноманітні форми соціально-політичної активності членів суспільства та їх участі в «духовному виробництві» тощо. На противагу капіталізму, де, за виразом В. І. Леніна, «у кожній суспільній верстві свої «манери життя», свої звички, свої нахили»⁵, що свідчить про відсутність єдності будь-якого буржуазного способу життя, соціалізм, знищивши класові та національні антагонізми в самому способі виробництва, забезпечує спільну основу єдності способу життя усіх соціальних верств, націй, освітніх та вікових груп суспільства.

Дружба і співробітництво народів глибоко проймають усі компоненти нового способу життя, надаючи їм високого інтернаціоналістського звучання і створюючи запобіжний бар'єр проти націоналістичних збочень. Величезне значення відносин дружби народів у соціалістичному способі життя полягає в тому, що вони прищеплюють масам колективістське ставлення до праці та позавиробничої (побутової) сфери; культивують в усіх галузях матеріального і духовного виробництва принципи рівноправності, безкорисливої взаємодопомоги і співробітництва (виступаючи одним з вирішальних факторів вирівнювання економічного розвитку народів); руйнують «хуторянські», національно обмежені психологічні та побутові традиції; виховують почуття інтернаціональної відповідальності та інтернаціонального обов'язку; навчають поважливого ставлення до матеріальних, культурних та побутових цінностей інших народів.

³ П. Н. Федосєєв. Великий інтернаціональний подвиг советского народа. М., 1973, стор. 47.

⁴ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., 1972, стор. 13.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 25, стор. 326.

Закономірністю становлення соціалістичного способу життя в багатонаціональній країні (наприклад, в СРСР) природно виступає марксистсько-ленінське розв'язання національного питання, утвердження нового, інтернаціоналістського типу спілкування націй. В нашій країні йшлося насамперед про те, щоб в процесі реалізації ленінського плану побудови соціалізму, створення його соціально-економічних і духовних передумов докорінно перебудувати весь життєвий уклад визволених Жовтнем народів та взаємини між ними. Вироблена Комуністичною партією і здійснена під її керівництвом програма розв'язання національного питання забезпечила ліквідацію політичної і фактичної нерівності націй, відкрила максимальний простір для всебічного розквіту і зближення соціалістичних націй, інтернаціоналізації суспільного життя. Не можна не погодитися з думкою М. І. Куліченка про те, що гармонійність тенденцій соціалістичного національного розвитку не є виразом якоїсь абсолютної їх «рівності»; насправді провідну роль відіграє тенденція до зближення націй⁶.

Національні конфлікти в капіталістичному світі нині загострились вкрай, ще більше поглиблюючи кризу і соціальну суперечливість його, що свідчить про неможливість розв'язати національну проблему за умов буржуазного способу життя. В умовах злиднів і відчаю досі живе в США близько 40 мільйонів негрів, мексиканців, пуерториканців, індіців. Расова проблема — одна з найгостріших і злободенніших для сучасної Америки. Дискримінації піддається кольорове населення Великобританії та інших європейських країн.

Англійський вчений У. Даніелс справедливо кваліфікує таке ставлення до національних меншостей як «цілковиту відмову від принципів демократії». Це яскраво демонструє також і сучасна буржуазна «націологія», пафос якої націлений на теоретичне обґрунтування і виправдання збанкрутілої великодержавної політики буржуазних верхів. Така апологетика нерідко камуфлюється різними модними неофрейдистськими та етнопсихологічними концепціями, на зразок «теорії соціальної дії» Толкота Парсонса або «теорії множинності національних культур» Джона Мердока. Однак їх антиісторична, по суті расистська, спрямованість цілком очевидна. Цими особливостями відзначаються праці буржуазних політологів, одні з яких (Арнольд Тойнбі) оголошують націю анахронізмом, ворожою людству силою, інші (Раймон Арон) — еkleктично поєднують заклик до єдності роду людського з обґрунтуванням «закономірного» характеру націоналізму.

Глибоким і різнобічним є вплив нових міжнаціональних відносин дружби і співробітництва на сферу виробничої діяльності. В процесі економічної діяльності виробляються і прищеплюються такі відмітні риси соціалістичного способу життя, як свідомо дисципліна праці, колективізм, дружне змагання. Сприятливі умови для цього створює інтернаціоналізація виробничого і суспільного життя в цілому, звершення якої В. І. Ленін відносив, як відомо, до соціалістичної доби⁷. В суспільстві зрілого соціалізму поглиблюється економічна інтеграція, кооперування і спеціалізація господарств республік, відбувається даліше вирівнювання їх економічного розвитку, посилення господарського співробітництва, в якому вони виступають як рівноправні партнери.

Згадані вище особливості економічної організації соціалізму докорінно відмінні від капіталістичної організації, якій притаманні не-

⁶ Див.: М. І. Куліченко. Руководящая роль КПСС в обеспечении расцвета и сближения социалистических наций.— «Вопросы истории КПСС», 1974, № 2, стор. 36.

⁷ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 23, стор. 303.

щадна експлуатація трудящих і цілих націй, придушення сміливого почину, індивідуалізм, жорстока конкуренція. Саме в цій площині проходить головний вододіл між буржуазним і соціалістичним способами життя.

На формуванні і закріпленні провідних рис соціалістичного способу життя позначається перетворення величезної більшості трудових колективів на багатонаціональні як наслідок посиленого обміну кадрами, активізації внутрішньореспубліканських і міжреспубліканських міграційних процесів. Скажімо, інтенсивність міграції населення УРСР (порівняно з 1897—1926 рр.) зросла у 21 раз, в тому числі інтенсивність зовнішньореспубліканської міграції досягла 2,2 процента, а внутрішньореспубліканської — 6,3 процента. Життєдіяльність багатонаціонального трудового колективу характеризується інтернаціональною згуртованістю, що є наслідком спільної праці людей різних національностей, високої трудової і соціально-політичної активності, ефективного використання національного та інтернаціонального виробничого досвіду, атмосфери дружби та інтернаціоналізму в особистих стосунках. В таких колективах прогресивні національні традиції гармонійно поєднуються з соціалістичними, загальнорадянськими, якнайкраще загартовується світогляд трудівника-інтернаціоналіста.

В обстановці довір'я і доброзичливості, які характерні для відносин в радянській співдружності, успішно реалізується Марксова настанова, що «будь-яка нація може і повинна вчитись у інших»⁸. На дієвий фактор піднесення економіки країни, обміну передовим виробничим і технологічним досвідом перетворилось соціалістичне змагання між республіками і окремими виробничими колективами, особливо такими, що зв'язані кооперованими поставками, а також суміжними підприємствами. Зразки такого змагання показують, наприклад, виробничники підмосковного заводу «Електросталь» і запорізького «Дніпро-спецсталь». Їх зусиллями в практику було впроваджено багато прогресивних методів в галузі сталеливарного і прокатного виробництва. В ході змагання колективів ярославського об'єднання «Автодизель» і Кременчуцького автозаводу досягнуто подовження служби двигунів і автомашин. Таких прикладів плідного співробітництва можна навести чимало.

Дедалі більшого значення набуває взаємодопомога і кооперування республік в галузі науки і техніки, в підготовці кадрів з вищою освітою і науковців. Скажімо, Інститут ядерної фізики АН Казахстану став експериментальною базою для вчених-фізиків усїєї Середньої Азії, а Інститут електрозварювання АН УРСР — опорною науковою установою цієї галузі для вчених усїєї країни. Така форма економічного спілкування націй відповідає вимогам науково-технічної революції, вона веде до вирівнювання наукового потенціалу націй, забезпечує нове піднесення продуктивних сил країни на основі дальшого технічного прогресу і вдосконалення міжнаціонального поділу праці.

Так в процесі широкого економічного співробітництва, можливо лише за умов дружби між народами, відбувається дальше збагачення інтернаціоналістського змісту соціалістичного способу життя, різноманітяться форми його прояву у вирішальній галузі суспільної діяльності, активізується процес «гармонійної національної та інтернаціональної координації суспільних форм виробництва»⁹.

На ґрунті інтернаціоналізму формується позавиробнича сфера соціалістичного способу життя. Посилюється інтернаціоналізація побуту,

⁸ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 12.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 535.

дедалі більшого поширення набувають нові, єдині для всіх націй, загальнорадянські традиції та звичаї. Інтернаціоналізація поширюється і на сімейно-побутові та особисті стосунки, що виявилось, зокрема, в неухильному зростанні мішаних шлюбів у союзних республіках. У порівнянні з 1928 роком на Україні, наприклад, число мішаних шлюбів зросло в кілька разів; тоді один мішаний шлюб припадав на 15 однорідних (на 29 по селу і 4 — по місту), тепер це співвідношення змінилося на 1 : 3 по всій республіці (1 : 2 по містах і 1 : 7 по селах). Фіксується тенденція до зближення ціннісних орієнтацій і національних установок, в них домінують інтернаціоналістські, соціалістичні критерії та оцінки.

Нерозривний зв'язок між ідеологією і практикою дружби народів та соціалістичним способом життя яскраво простежується в політиці Комуністичної партії, спрямованій на піднесення життєвого рівня трудящих. В наші дні особливо актуально звучать слова В. І. Леніна: «Соціалізм, організовуючи виробництво без класового гніту, забезпечуючи добробут усім членам держави, тим самим дає повний простір «симпатіям» населення і саме внаслідок цього полегшує і надзвичайно прискорює зближення і злиття націй»¹⁰. В суспільстві зрілого соціалізму неухильно зростає частка виробника в національному доході, спостерігається тенденція до збільшення питомої ваги споживання, а розподіл за працею все повніше поєднується з розподілом через суспільні фонди споживання. Підвищення життєвого рівня забезпечується усім трудящим, незалежно від їх національного походження, місця проживання, статі, рівня освіти, звичайно, з уважним урахуванням національних, місцевих, природних та інших особливостей. Це сприяє розквітові і зближенню націй.

Соціалістичний спосіб життя сприяє активному залученню трудящих усіх національностей до управління державними, виробничими й суспільними справами, підносить їхню соціальну активність. Радянська державна організація забезпечує діяльну участь багатонаціонального населення в обговоренні, визначенні й розв'язанні найактуальніших економічних, політичних і культурних проблем. Скажімо, у виборах до Верховної Ради СРСР, що відбулися у червні 1974 року, взяло участь 99,98 процента виборців — практично все доросле населення. Верховна Рада СРСР об'єднує представників 62 національностей країни, а Верховні Ради союзних і автономних республік — 66 національностей.

Неухильне розширення інтернаціоналістської спрямованості усієї політичної організації соціалізму, особливо за умов перетворення союзних республік у великі багатонаціональні колективи, забезпечує нерозривну єдність національної державності із загальнорадянською державністю. Запорукою цієї діалектичної єдності є демократичний централізм і соціалістичний федералізм, що забезпечують гармонійне узгодження централізованого начала з ініціативою місць, всебічне врахування інтересів усієї держави і інтересів окремих національно-державних утворень; соціалістичний демократизм зумовлює можливість залучати мільйони трудящих різних національностей до активного державного і громадського життя, а також з послідовно інтернаціоналістських позицій розв'язувати назрілі питання національно-державного будівництва.

Радянська соціалістична дійсність підтверджує політичну шкідливість будь-якого протиставлення союзної і національної державності. Е. Баграмов справедливо пише, що за соціалізму відбувається даліше

¹⁰ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 30, стор. 20.

зміцнення інтернаціональних основ національної державності, а не її «згортання». Відповідно до цього вдосконалюються структура і методи діяльності як загальнодержавних, так і національних органів¹¹.

Однією з характерних рис соціалістичного способу життя і вираженням його інтернаціоналізму є всебічний розвиток особи як активної і творчої істоти. Високопродуктивна суспільнокорисна праця, що ґрунтується на здобутках передової наукової і технічної думки, закономірно розширює духовний горизонт людини, виступає, висловлюючись словами К. Маркса, «самоздійсненням індивіда»¹².

Інтернаціоналістську природу має соціалістична культура. Характерним щодо цього є, зокрема, розв'язання в цілому проблеми вирівнювання рівнів культурного розвитку соціалістичних націй. Якщо порівняти республіки, з вищим і нижчим показником, то у 1970 році їхнє співвідношення становило: за кількістю осіб з вищою і середньою освітою — 1,4 : 1 (1939 р.— 3,6 : 1), студентів вузів — 1,7 : 1 (1940 р.— 8,2 : 1), учнів технікумів і училищ — 1,9 : 1 (1940 р.— 4,2 : 1), за кількістю книг і журналів, виданих читачам в бібліотеках, — 1,7 : 1 тощо. За останні 20 років кількість науковців зросла по СРСР приблизно у п'ять з половиною разів, тоді як серед узбеків і туркменів — у 14 разів, киргизів — у 20 разів тощо¹³.

Успіхи в культурному будівництві радянських національних республік особливо разючі у порівнянні із становищем трудящих капіталістичного світу. Скажімо, в 10 з 15 союзних республік на кожну тисячу їх жителів припадає в середньому 165 студентів вузів, що перевищує рівень багатьох розвинутих капіталістичних країн (наприкінці 60-х років в Японії їх було 125, у Франції — 96, Англії — 83, Італії — 78 тощо). Або інший приклад. Число лікарів на 10 тисяч чоловік населення в середньому становить в республіках Закавказзя від 25 до 36, в Казахстані — близько 22, тоді як в США і ФРН — 19, Англії — 15, Туреччині — 4,0, Ірані — 3,5, Пакистані — 1,7.

Не можна не погодитись з думкою радянського дослідника О. Єгорова, що у СРСР загалом завершено процес вирівнювання рівнів розвитку художньої культури. На перший план висувається зближення соціалістичних національних художніх культур, їхнє взаємозбагачення на основі інтернаціонального художнього досвіду народів СРСР¹⁴. А це означає, що в національних культурах наших народів все плідніше розвиватимуться їхні інтернаціоналістські, соціалістичні риси.

Важливу об'єднавчу роль у соціалістичній культурі відіграє російська мова, що стала нині могутнім знаряддям спілкування і співробітництва соціалістичних націй. Процес формування загальнорадянської культури відбувається на шляхах всебічного розвитку і взаємного збагачення національних культур. Як підкреслював Л. І. Брежнев, сьогодні ми з цілковитим правом говоримо про нашу культуру як соціалістичну за головним напрямом свого розвитку, інтернаціоналістську за своїм духом і характером і водночас багатогранну за своїми національними формами¹⁵.

За соціалізму національні форми культури видозмінюються, удосконалюються і зближуються між собою, очищаються від архаїчних еле-

¹¹ Э. Баграмов. Развитие КПСС марксистско-ленинского учения о национальных отношениях.— «Коммунист», 1973, № 4, стор. 43.

¹² К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, стор. 110.

¹³ Див.: Ю. Р. Вишневецкий. Подлинное и мнимое единство культуры. М., 1974, стор. 56.

¹⁴ А. Егоров. Строительство коммунизма и развитие национальных художественных культур.— «Коммунист», 1969, № 1.

¹⁵ Див.: Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 21—22.

ментів, не втрачаючи своєрідності. В різноманітності цих форм дедалі помітнішими стають спільні загальнорадянські риси.

Радянський спосіб життя невіддільний від процесу становлення нової історичної спільності людей — радянського народу. Радянський народ є творцем, активною і свідомою силою революційного перетворення суспільства на комуністичних началах. Радянська спільність сформувалась на базі суспільної власності на засоби виробництва, єдності економічного, соціально-політичного і культурного життя, інтересів і комуністичних ідеалів робітничого класу. Як соціально-економічна, політична та культурно-психологічна спільність, радянський народ є водночас утворенням багатонаціональним, інтернаціональним. Він втілює в собі насамперед сплав тих рис, які властиві всім народам СРСР,— відданість справі комунізму, соціалістичний патріотизм та інтернаціоналізм, високу трудову і громадську активність тощо. Повністю підтвердилось геніальне передбачення В. І. Леніна про виникнення за соціалізму «нових, вищих форм людського співжиття, коли законні потреби і прогресивні прагнення трудящих *всякої* національності будуть вперше задоволені в інтернаціональній єдності при умові знищення теперішніх національних перегородок»¹⁶.

Державною основою і могутнім знаряддям формування і розвитку спільності радянського народу, як і соціалістичного способу життя, є союзна багатонаціональна держава. Пройняті духом рівноправності і братнього співробітництва принципи її організації і діяльності, глибоко інтернаціоналістичний зміст здійснюваної нею внутрішньої і зовнішньої політики величезною мірою сприяли: по-перше, утворенню єдиного союзного народно-господарського комплексу як матеріальної основи нової спільності людей і соціалістичного способу життя; по-друге, утвердженню принципів нових соціальних і національних відносин, поглибленню соціальної однорідності і однотипності всіх націй і народностей; по-третє, дальшій політичній консолідації радянської співдружності шляхом всебічного розгортання соціалістичної демократії, вдосконалення радянського федералізму; по-четверте, виробленню у трудящих різних націй загальнорадянських рис культури, моралі і побуту, поведінки і способу життя; по-п'яте, створенню сприятливого зовнішньополітичного клімату для формування і дальшого утвердження радянського життєвого укладу.

Найпоследовніше інтернаціоналістську суть соціалістичного способу життя уособлює робітничий клас, очолюваний своїм комуністичним авангардом. Робітничий клас активно впливає на національні та інтернаціональні процеси, утверджуючи інтернаціоналістські принципи і норми в матеріальній і духовній сферах.

Революційно-перетворююча діяльність робітничого класу забезпечує поширення ідеології пролетарського інтернаціоналізму на усі ланки соціалістичного укладу, дедалі більше насичення усього національного інтернаціональним досвідом, поглиблення процесу інтернаціоналізації виробничого, суспільного та культурно-побутового життя соціалістичних націй, вироблення більш досконалих форм поєднання національних та інтернаціональних начал. Як підкреслював Л. І. Брежнев у доповіді про 50-річчя СРСР, «саме робітничий клас, найбільш інтернаціоналістський клас за своєю суттю, відіграє вирішальну роль у процесі зближення усіх націй і народностей нашої країни»¹⁷. Об'єктивна роль робітничого класу як носія нового способу виробництва і укладу

¹⁶ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 26, стор. 34.

¹⁷ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 20.

життя, висока політична свідомість роблять його зразком інтернаціоналізму для всіх соціальних груп, для усього багатонаціонального радянського народу.

На базі історичної перемоги соціалізму інтернаціоналізм перетворився у глибокі переконання і норму поведінки мільйонів трудящих. В радянському суспільстві склалась нова психологічна і моральна атмосфера, виникло велике патріотичне почуття всього нашого народу — загальнонаціональна гордість радянської людини. Це почуття дістає свій вияв в усвідомленні найширшими масами трудящих всесвітньоісторичного значення вкладу нашої Батьківщини, провісниці нової ери в історії людства, у справу повалення капіталізму, торжества соціалізму і побудови комунізму на землі; — єдності ідеалів і корінних життєвих інтересів, що уособлюються у загальнонаціональному інтересі усього радянського народу, його спільному матеріальному і духовному національному багатстві; — духовно-психологічної спорідненості на ґрунті спільної історичної долі усього радянського народу, усіх націй і національних груп, спільних традицій, рис характеру («радянський характер»), життєвого досвіду і поглядів, пройнятих духом соціалістичного інтернаціоналізму і породжених спільною боротьбою і спільною працею.

Певна річ, загальнонаціональна радянська гордість не є запереченням національних почуттів, прихильності до надбань рідної культури, до своєї мови, традицій і звичаїв, вона не протиставляється цим почуттям, а активно взаємодіє з ними. Має рацію Г. Зіманас, коли пише, що «національна гордість, не зникаючи, вливається в якісно нову — загальнонаціональну гордість»¹⁸.

Соціалізм, утверджуючи гідність і рівноправність будь-якого народу, виповнює національні почуття інтернаціоналістськими ідеями, а національна гордість все більше виявляє себе в піклуванні і відповідальності за якомога вагомійший вклад кожної нації в загальну справу побудови комунізму в СРСР.

Соціалістичний спосіб життя несумісний з щонайменшими відступами від марксистсько-ленінських інтернаціоналістських принципів, від перевірених практикою настанов партії в галузі національної політики. Партія виходить з того, що об'єктивні передумови для будь-яких антагонізмів у відносинах між націями давно вже перестали існувати. XXIV з'їзд КПРС підкреслив, що «надає важливого значення вихованню всіх трудящих в дусі радянського патріотизму, гордості за соціалістичну Батьківщину, за великі звершення радянського народу, в дусі інтернаціоналізму, непримиренності до проявів націоналізму, шовінізму і національної обмеженості, в дусі поваги до всіх націй і народностей»¹⁹.

Основним змістом інтернаціонального виховання на сучасному етапі комуністичного будівництва є глибоке роз'яснення принципів ленінської національної політики нашої партії та її реальних здобутків, показ благотворного впливу процесів розквіту і зближення соціалістичних націй на всі сфери життя радянського суспільства, всемірне зміцнення в масах почуття належності до єдиної соціалістичної Батьківщини, до великої інтернаціональної сім'ї будівників комунізму. Інтернаціональний обов'язок всіх націй і народностей нашої країни — активно і самовіддано сприяти реалізації насамперед спільних економічних, соціально-політичних і культурних інтересів радянської співдружності,

¹⁸ Г. Зіманас. Политика партии и интернационалистское сознание советского народа. — «Коммунист», 1974, № 5, стор. 51.

¹⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 228.

органічно поєднувати їх з життєвими інтересами кожної національності, кожного національно-державного утворення.

В дальшому зміцненні дружби народів СРСР, посиленні дієвості її форм і засобів впливу на маси — запорука неухильного поглиблення інтернаціоналістської спрямованості соціалістичного способу життя, торжества теорії і практики пролетарського інтернаціоналізму в суспільстві розвинутого соціалізму.

* * *

Одной из важнейших черт социалистического образа жизни является его интернационализм, воплощенный в дружбе народов СССР, их нерасторжимом братстве. Интернационализм нашего образа жизни закономерно обусловлен гуманистической природой социализма, идеалами рабочего класса, он неотделим от принципа равноправия наций, всестороннего расширения сферы их общения в процессе коммунистического строительства. Советский образ жизни — коллективное завоевание всей многонациональной и многоязычной семьи народов страны.

Интернационализм органически присущ всем структурным элементам социалистического образа жизни; в свою очередь, этот последний обогащает принципы интернационализма, выступает важным инструментом их претворения в жизнь, закрепления интернационалистского сознания. Это особенно ярко проявляется в сфере производственно-трудовой деятельности советского общества, содействующей воспитанию на базе интернационализма таких признаков социалистического образа жизни, как коллективизм, социалистическая дисциплина труда, трудовая взаимопомощь и дружеское соревнование. Идеология дружбы народов питает также внепроизводственную (бытовую) сферу социалистического уклада, активизирует интернационализацию быта и ломку национальных перегородок, способствует широкому вовлечению трудящихся в государственную и общественную работу.

Интернационалистская сущность социалистического образа жизни нашла свое высшее выражение в жизнедеятельности советского народа — новой исторической общности людей, представляющей обобщенный итог пройденного нашей страной пути, сгусток ее социально-политических и духовных завоеваний.

Социалистический образ жизни несовместим с малейшими отступлениями от марксистско-ленинских интернационалистских принципов, от проверенных практикой установок партии в области национальной политики.

Виховна функція соціалістичного змагання

С. І. ЧЕРКАСОВА

Виконання величної програми, накресленої XXIV з'їздом КПРС, вимагає творчої активності особи в різних сферах діяльності. Зокрема прискорення науково-технічного прогресу посилює соціальну відповідальність особи, вимагає її всебічного розвитку. Здійснення цих об'єктивних вимог залежить від умілого використання шляхів і засобів піднесення свідомості людей, утвердження комуністичного ставлення до праці, широкого залучення трудящих до управління виробництвом і громадськими справами.

Визначаючи методи будівництва комунізму, партія особливу увагу приділяє соціалістичному змаганням. В Постанові ЦК КПРС «Про подальше поліпшення організації соціалістичного змагання» (1971 рік) підкреслюється, що «змагання на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва було і залишається могутнім засобом розвитку творчої ініціативи мас, формування соціалістичного колективізму. Воно завжди було ефективним методом піднесення продуктивних сил, удосконалення виробничих відносин, виховання трудящих, залучення їх до управління виробництвом». Змагання діє як один з універсальних методів розв'язання завдань соціалістичного і комуністичного будівництва в єдності його економічних, соціальних, виховних та інших функцій. В статті ставиться завдання розкрити основні аспекти виховної функції соціалістичного змагання.

Розкриваючи виховне значення соціалістичного змагання, насамперед треба показати, як під його систематичним впливом зростає свідомість людей, формується комуністичне ставлення до праці і суспільної власності, розвиваються розумові здібності, підвищується творча ініціатива, зміцнюються відносини співробітництва і взаємодопомоги, утверджуються почуття колективізму, соціалістичного патріотизму та інтернаціоналізму.

Ще соціалісти-утопісти вказували, що змагання сприяє досягненню загального працелюбства і викорененню неробства та забезпечує розквіт людських здібностей¹. Але цінні ідеї соціалістів-утопістів були надзвичайно обмеженими. Сутність і роль трудового змагання вони виводили з абстрактної людської особи, ігноруючи його об'єктивні закономірності.

Наукове визначення сутності змагання як об'єктивного суспільного явища і зокрема його виховної функції дано в працях основоположників марксизму-ленінізму. Вони розкрили матеріальну основу виникнення й розвитку змагання, виявивши його об'єктивні передумови в громадських контактах, породжених певним способом виробництва. К. Маркс писав, що «...уже самий громадський контакт викликає змагання і своєрідне піднесення життєвої енергії (animal spirits), що збільшує індивідуальну дієздатність окремих осіб»². З цього важливого методологічного положення випливає, що змагання є загальносоціологічною закономірністю розвитку. З виникненням суспільства люди з не-

¹ Див.: Сен-Симон. Избр. соч., т. 2, М., 1948, стор. 154; Р. Оуэн. Избр. соч., т. I, М.—Л., 1950, стор. 293—294; Ш. Фур'є. Теория четырех движений и всеобщих судеб. М., 1938, стор. 159.

² К. Маркс. Капитал, т. I, К., 1952, стор. 327.

обхідністю вступають у відповідні контакти «для спільної діяльності і для взаємного обміну своєю діяльністю»³. Це впливає на психіку людини й викликає прагнення наслідувати, а далі й перевищувати досягнутий рівень діяльності відповідно до певних умов.

Тому змагання в загальному вигляді можна визначити як форму вираження відносин, обумовлених конкретно-історичними виробничими (а на їх основі й усіма суспільними) контактами, які виявляються в обміні досвідом і суперництві, що сприяє підвищенню активності людської діяльності, спрямованої на досягнення поставленої мети. Отже, суть змагання в двох його найбільш загальних рисах: 1) взаємний обмін діяльністю, обмін досвідом; 2) суперництво, боротьба за досягнення першості, переваги в певній діяльності.

Ці дві основні риси змагання діалектично взаємопов'язані й виявляються конкретно-історично. Залежно від характеру виробничих відносин формується певний тип змагання. Відповідно двом типам власності — суспільній і приватній — змагання виявляється або як товариська взаємодопомога, або як конкурентна боротьба.

Конкуренція як історичний тип змагання виникає і видозмінюється з виникненням і розвитком приватної власності. Породжені приватною власністю відносини панування і підлягання розкриваються у різних формах конкуренції, що придушує творчі здібності трудящих. Як спотворений тип змагання, конкуренція відповідає відчуженим соціальним відносинам, що роблять згубний вплив на свідомість виробників. В. І. Ленін відзначав, що «конкуренція ... є особливою формою змагання, яке... полягає в боротьбі окремих виробників за шматок хліба і за вплив, за місце на ринку»⁴.

Дійсне змагання, що забезпечує величезне підвищення дієздатності мас, можливе лише за соціалізму та комунізму. З приводу цього К. Маркс і Ф. Енгельс неодноразово підкреслювали, що змагання набуває широкого розвитку тільки в умовах суспільного ладу, який гідний людства⁵. В. І. Ленін в статті «Як організувати змагання?» указував, що тільки «соціалізм вперше створює можливість застосувати його дійсно *широко*, дійсно в *масовому* розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами й мільйонами»⁶. І тут же закликав: «Наше завдання тепер, коли соціалістичний уряд при владі, — організувати змагання»⁷.

Цьому питанню В. І. Ленін приділяв велику увагу. В «Чорновому начерку проекту програми» він писав про необхідність організації змагання «...для неухильного підвищення організованості, дисципліни, продуктивності праці, для переходу до вищої техніки, для економії праці й продуктів, для поступового скорочення робочого дня до 6 годин на добу, для поступового вирівнювання *всіх* заробітних плат і окладів *в усіх* професіях і категоріях»⁸. Уже в перші місяці Радянської влади В. І. Ленін серед тем, які вимагають негайної наукової розробки, назвав проблему організації змагання⁹. Він неодноразово підкреслював, що питання про змагання необхідно постійно «...ставити й обговорю-

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 425.

⁴ В. І. Ленін. Повне збір. творів, т. 36, стор. 142.

⁵ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 524.

⁶ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 35, стор. 189.

⁷ Там же.

⁸ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 36, стор. 72.

⁹ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 36, стор. 181.

вати ... і з боку теоретичного, і з боку практичного»¹⁰. В. І. Ленін розкрив принципи наукової організації змагання: гласність, порівняність наслідків, можливість практичного повторення кращого досвіду, товариська взаємодопомога, матеріальне й моральне стимулювання.

Найманці капіталізму силкуються довести, що тільки капіталістична конкуренція сприяє розвитку індивідуальних здібностей людини, приватної ініціативи, заповзятливості і є єдиною рушійною силою суспільства. Ідеологи буржуазії всіляко вихваляють конкуренцію як джерело заповзятливості й прагнуть довести, що конкуренція є загальним і природним, вічним супутником людства, бо її корені нібито — в атавістичних інстинктах людей, і тому не можна змінити «натуру людини», й суспільству не обійтись без конкуренції.

Вони звинувачують соціалізм в тому, що він, ліквідувавши приватну власність на засоби виробництва, позбавив людей такого стимулу до дії, як конкуренція.

Апологети капіталізму намагаються спотворити сутність соціалістичного змагання як могутньої сили помноження творчих здібностей радянських людей. Наприклад, змагання за комуністичне ставлення до праці вони зображують як рух, який нібито суперечить інтересам особи робітника й заважає формуванню його творчої ініціативи. Так, П. Уайлз твердить, що бригади комуністичної праці створені з метою «слідкувати за особистим життям кожного з членів бригади один за одним»¹¹.

Але деякі з них розуміють неспроможність таких відвертих наклепів і вишукують нові прийоми боротьби, створюють теорії «трансформації», «демократизації капіталу», «єдиного індустріального суспільства», «конвергенції» тощо. Попри різні назви, суть цих «теорій» одна — довести, що нібито в умовах сучасної науково-технічної революції соціалізм і капіталізм у процесі поступової трансформації злілються в єдине суспільство. Тому прихильники цих теорій вишукують в країнах соціалізму суспільні явища, які нібито свідчать про проникнення буржуазних принципів у соціалістичне суспільство. Так, економічну реформу, нові методи планування та економічного стимулювання в соціалістичних країнах вони характеризують як повернення до конкуренції, вільної заповзятливості.

Окремі буржуазні соціологи визнають, що «вільна приватна ініціатива» і «вільна приватна заповзятливість» зведені до нуля умовами капіталізму.

«Системи вільної заповзятливості, яку Америка пропонує своєму народові й яка є моделлю вільного світу,— не існує»,— писав журнал «Велью Лайн інвестмент сервей»¹²⁻¹³. Хоч і трапляються окремі випадки, коли деякі робітники, прагнучи зробити кар'єру і тим гарантувати себе від безробіття, виявляють творчу ініціативу, беруть участь у винаходах, проте така діяльність не є систематичною і охоплює незначну кількість робітників, а, отже, й не може розвивати їх здібностей. Причину цього розкрив ще К. Маркс. Він писав, що «... оскільки при капіталістичному виробництві умови праці протистоять робітникові як щось самостійне, то і економія на них є особливою операцією, яка нітрохи не стосується робітника і, значить, відособлена від методів, які підвищують його індивідуальну продуктивність»¹⁴.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 40, стор. 36.

¹¹ Цит. за: М. Н. Перфильев. Критика буржуазних теорій о советской политической системе. Л., 1968, стор. 17.

¹²⁻¹³ Див.: «Коммунист», 1968, № 4, стор. 116.

¹⁴ К. Маркс. Капітал. т. I, стор. 326.

Констатуючи відсутність інтересу до праці у більшості робітників, деякі буржуазні соціологи намагаються довести необхідність застосування на капіталістичних підприємствах таких рис змагання, як співробітництво та взаємодопомога і таким чином до конкуренції додати нові моральні стимули. За останні десятиріччя, після відомих експериментів в Хотторні, які очолював Е. Мейо, значного поширення набула теорія й практика «людських відносин». Але справа не пішла далі дрібних подачок та показних форм гуманного ставлення капіталістів до робітників на підтвердження «рівноправності» експлуаторів й експлуатованих. Американські соціологи Страусс і Сейлс відверто заявляють: «Людські відносини — зовсім не самоціль. Завдання бізнесу полягає аж ніяк не в тому, щоб робити людей щасливими (хоч деякі стверджують інше), а в тому, щоб забезпечити прибутки й підвищення продуктивності. І мета людських відносин — допомогти адміністрації організувати співробітництво робітників для здійснення цих завдань»¹⁵.

Тільки з перемогою соціалістичної революції змінюється сутність відносин між людьми в процесі виробництва, виникає змагання, засноване на людській природі, що підвищує здібності людей¹⁶.

Як одна з найважливіших закономірностей нового суспільства соціалістичне змагання з неминучістю витікає з сутності соціалістичних виробничих відносин. Воно є відбиттям таких відносин між людьми, вільними від експлуатації, які розкриваються у дружньому обміні досвідом і товариському суперництві, спрямованому на підвищення творчої активності трудящих, в прагненні кожного працювати краще, доганяти передових, підтягувати відстаючих і домагатися піднесення у всіх сферах суспільно-корисної діяльності, у збільшенні суспільного багатства.

Будучи відбиттям всієї сукупності суспільних відносин, соціалістичне змагання є ефективним засобом перемоги нового над старим у всіх сферах багатогранної діяльності трудящих — економічній, політичній, соціальній, духовній, вимагаючи при цьому наукового підходу до вирішення питань організації виробництва й додержання принципів соціалізму.

Однією з провідних функцій соціалістичного змагання є виховна функція, яка реалізується насамперед через діяльність соціалістичного трудового колективу, де не тільки не відбувається «зникнення окремих осіб», як про це твердять буржуазні ідеологи, а, навпаки, створюються всі умови для всебічного розвитку особи. К. Маркс відзначав, що «тільки в колективі індивід дістає засоби, що дають йому можливість всебічно розвивати свої задатки, і, значить, тільки в колективі можлива особиста свобода»¹⁷. При цьому К. Маркс мав на увазі справжній виробничий колектив, який виникає лише з ліквідацією приватної власності та експлуатації людини людиною. Тільки в соціалістичному колективі можлива спільна праця, спрямована на досягнення опільної мети і задоволення на цій основі індивідуальних потреб та забезпечення розвитку кожної індивідуальності.

Соціалістичний колектив являє собою арену творчої діяльності людини, її духовного зростання. Тут формуються нові відносини між людьми, відносини дружби і взаємодопомоги, що знаходять втілення у різноманітних формах соціалістичного змагання, яке відбувається між окремими працівниками всередині колективу, а також між соціалістич-

¹⁵ Цит. за: И. Киселев, М. Мошенский. Буржуазные теории труда на службе монополий. М., 1965, стор. 96.

¹⁶ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 524.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 70.

ними виробничими колективами, трудящими районів, областей, округів, республік, а з виникненням світової системи соціалізму — між окремими працівниками та спорідненими виробничими колективами країн соціалістичної співдружності.

Соціалістичне змагання розвивається на основі розвитку соціалістичного суспільства. Його зміст і форми відповідають певному ступеню розвитку соціалізму. Сучасний етап соціалістичного змагання обумовлений багатьма факторами: прискоренням технічного прогресу, перетворенням науки на безпосередню продуктивну силу, удосконаленням суспільних відносин, підвищенням матеріального добробуту трудящих, зростанням їх інтелектуального рівня та назрілими завданнями нового етапу суспільного розвитку.

В нашій країні в розвитку соціалістичного змагання можна виділити три основних етапи. Трудовий ентузіазм перших днів Радянської влади, що згодом вилився в комуністичні суботники і змагання ударних бригад, відповідав утвердженню соціалістичних виробничих відносин в місті й на селі. Стахановський рух і його різноманітні форми, що в роки Великої Вітчизняної війни і перше повоєнне десятиріччя вилились в справді всенародне соціалістичне змагання, відповідали періоду завершення соціалістичного будівництва, створенню розвинутого соціалістичного суспільства. Змагання за комуністичне ставлення до праці і масове змагання за дострокове виконання завдань дев'ятої п'ятирічки відповідає умовам розвинутого соціалізму.

Соціальна практика повністю підтвердила, що на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва в нашій країні соціалістичне змагання відіграло й відіграє активну виховну роль як дієвий засіб розвитку творчої ініціативи трудящих, залучення найширших мас до активної виробничої і громадської діяльності, зростання політичної самосвідомості радянських людей. На це звертав особливу увагу В. І. Ленін через два місяці після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. В статті «Як організувати змагання?», написаній 6—9 січня 1918 р., він писав, що суть змагання — це підвищення продуктивності праці, збільшення кількості й поліпшення якості результатів праці, вироблення сумлінного ставлення до праці, непримиренне ставлення до дармоїдів, порушників суспільного порядку¹⁸. І далі В. І. Ленін підкреслював, що в розв'язанні цих питань «...повинні *практично* виділятися і висуватися наверх, у справу загальнодержавного управління, *організаторські таланти*. Їх багато у народі... Їм треба допомогти розгорнутися»¹⁹.

Змагання, обумовлене працею в соціалістичному колективі, стимулює прагнення людей підвищувати загальноосвітній та культурний рівень, сприяє утвердженню правильних поглядів на суспільне життя та людські відносини, свідомої дисципліни, допомагає виявити здібних організаторів. Отже, соціалістичне змагання є важливим фактором вироблення комуністичного світогляду у широких мас трудящих. Підкреслюючи, що комуністичний світогляд нерозривно пов'язаний з активною трудовою і громадською діяльністю людей, КПРС вчить, що «на одному з перших місць в ідеологічній роботі, яку проводить партія, стоїть *виховання у радянських людей нового, комуністичного ставлення до праці*»²⁰.

В залежності від конкретних умов життя й діяльності комуністичне ставлення до праці розкривається у відповідному розвитку знань і здіб-

¹⁸ В. І. Ленін. Повне збір. творів, т. 35, стор. 195—197.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне збір. творів, т. 35, стор. 198.

²⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1972, стор. 95.

ностей та втіленні їх у конкретних наслідках праці. Ступінь розвитку комуністичного ставлення до праці виявляється і вдосконалюється в процесі соціалістичного змагання. Як же соціалістичне змагання впливає на формування наукового світогляду, і, насамперед, на утвердження комуністичного ставлення до праці? Підкреслювалось, що колективна праця в умовах соціалізму викликає змагання і всебічний розвиток людини. Але цієї мети змагання досягає не стихійно, а за умов наукової організації праці, додержання ленінських принципів змагання. А це передбачає насамперед оформлення змагання в реальних соціалістичних зобов'язаннях, в договорах на соціалістичне змагання. При цьому окрема особа або колектив в цілому, критично оцінюючи свою попередню працю, порівнюючи її з успіхами своїх товаришів, вишукуючи можливості і резерви підвищення продуктивності праці, визначають конкретні заходи, виконання яких може перевищити виробниче завдання. Беручи такі зобов'язання, учасники змагання свідомі того, що їм доведеться виявити невикористані резерви, підвищувати кваліфікацію і вдосконалювати знаряддя виробництва, краще організовувати працю. Це активізує розумові й фізичні здібності трудівників, примушує їх бути більш уважними, вимогливими до своїх дій і знань, виховує відповідальність за свою працю, розвиває допитливість.

В зв'язку з цим підвищується потяг до оволодіння знаннями, не тільки пов'язаними з удосконаленням своєї кваліфікації, а і знаннями суспільно-політичними, які допомагають глибоко зрозуміти найближчі завдання і уявити перспективи дальшого розвитку нашої країни, пізнати основні закономірності розвитку суспільства, бути зацікавленими у кращих наслідках своєї праці як частки загальнодержавної справи. Тому організація змагання потребує систематичного проведення ідейно-політичної роботи, творчого вивчення марксизму-ленізму, програмних документів нашої партії.

В розвинутому соціалістичному суспільстві за прискореного науково-технічного прогресу роль соціалістичного змагання у вихованні всебічно розвинутої людини зростає. Саме в цих умовах виникло змагання за комуністичне ставлення до праці. За своїм змістом воно має багато спільного з попередніми етапами соціалістичного змагання, водночас є в ньому й якісно нові риси. Це насамперед підвищення активності колективної діяльності, спрямованої на комплексне вирішення завдань комуністичного будівництва: створення матеріально-технічної бази комунізму, переростання соціалістичних суспільних відносин у комуністичні, виховання всебічно розвинутої особи. В зобов'язаннях учасників цього змагання конкретизуються ці комплексні завдання. В процесі розвитку змагання виникають такі елементи нового, як організація праці, пов'язана з суміщенням професій, з колективною підрядною роботою та колективним матеріальним стимулюванням; органічне поєднання праці з навчанням та громадською діяльністю; цілеспрямована виховна діяльність колективів, спрямована на перетворення у звичку норм і принципів комуністичної моралі; удосконалення організаційно-технічного управління виробництвом, розширення елементів самоуправління; дальший розвиток відносин дружби і взаємодопомоги при розв'язанні виробничих, культурно-технічних та побутових питань; раціональне використання вільного часу, розвиток науково-технічної і художньої творчості, активна участь трудящих у роботі громадських організацій, посилення непримиренної боротьби з пережитками минулого у свідомості і поведінці людей, з ворожою буржуазною ідеологією.

Аналіз показує, що в тих колективах, які змагаються за комуністичне ставлення до праці, невпинно зростає трудова і громадська

активність трудящих. У таких колективах робітників, які підвищують загальноосвітній рівень і кваліфікацію, в два рази більше, тих, котрі оволодівають суміжними професіями,— в два-три рази більше, раціоналізаторів та винахідників — у три-чотири рази більше, тих, що постійно виконують громадські доручення,— у три рази більше, ніж у колективах, які не змагаються за комуністичне ставлення до праці. Тому в Постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» підкреслюється: «Партійні і господарські органи, профспілкові, комсомольські організації покликані активно підтримувати рух за комуністичне ставлення до праці, збагачувати досвідом цього руху всі форми соціалістичного змагання, більш вимогливо підходити до присвоєння і підтвердження звань колективів і ударників комуністичної праці».

Участь у змаганні за комуністичне ставлення до праці сприяє прискоренню всебічного розвитку особи. Комплексні зобов'язання, які беруть на себе учасники змагання, мобілізують їхню увагу, сили й здібності, спонукають вчитися й дерзати в праці, зміло поєднувати виробничу діяльність з активною раціоналізаторською та винахідницькою творчістю. В ході виконання взятих зобов'язань здійснюється перетворення виробничих функцій робітників фізичної праці, збільшення ролі їх інтелектуальних зусиль, пов'язаних з функціями контролю, спостереження й переробки інформації про технологічний процес, а також наближення професіонального мислення робітників до мислення інженерно-технічного персоналу.

Удосконалення знань і здібностей учасників змагання дає можливість залучати їх до участі в організаційно-технічному управлінні виробництвом, у впровадженні наукової організації праці, сприяє бережливому ставленню до робочого й вільного часу, участі в управлінні державними та громадськими справами. Тим самим змагання сприяє збагаченню духовного життя особи, розвитку її духовних потреб, оволодінню нею науковим світоглядом, вихованню високих моральних та естетичних почуттів, умінню оцінювати і самій створювати цінності духовної культури.

Розвиток дійсно людських відносин і всебічне збагачення особи в процесі змагання переконливо спростовують твердження буржуазних соціологів про те, що соціалістичні держави, спрямовуючи зусилля на розвиток науки і техніки, нібито забувають про людину²¹.

КПРС і Радянський уряд підтримують ініціативу трудящих у розвитку змагання, всіляко сприяють підвищенню їх культурно-технічного рівня, подоланню суттєвих відмінностей між працею розумовою і фізичною. Виступаючи в Києві при врученні Українській РСР ордена Дружби народів, Л. І. Брежнев говорив: «Ми з гордістю відзначаємо, що тепер у нас 66 процентів робітників мають середню (повну чи неповну) або навіть вищу освіту. Справді, тут є чим пишатися, особливо коли згадати, що перед війною таких робітників було лише 8 процентів».

Але є над чим і задуматися. Та сама статистика говорить, що 34 проценти робітників мають лише початкову освіту або ще менше. Це створює для нас певні проблеми, які ми повинні розв'язати і які ми тепер розв'язуємо»²².

²¹ Див.: М. Paillet. Marx contre la société technibureaucratique. Paris, 1971.

²² Див.: Промова Л. І. Брежнева на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету Комуністичної партії України і Верховної Ради Української РСР, присвяченому врученню республіці ордена Дружби народів.— «Радянська Україна», 27 липня 1973 р.

У вирішенні цих проблем важливу роль відіграє змагання за комуністичне ставлення до праці.

Сила колективів, які змагаються, в тому, що трудівники привчаються колективно розв'язувати завдання, які стоять перед підприємством, суспільством у цілому, знаходити в цих спільних завданнях ті конкретні питання, що їх повинен розв'язувати весь колектив і кожний його член зокрема. В процесі розвитку змагання виникли школи комуністичної праці, які є дієвою формою технічного та політичного навчання трудящих.

Школи комуністичної праці розвивають у робітників і колгоспників науковий підхід до праці, сприяють зростанню активності їх виробничої і суспільно-політичної діяльності, розвиткові руху раціоналізаторів та винахідників. Кількість слухачів цих шкіл постійно зростає. Тільки на Україні в 1972—1973 учбовому році в школах комуністичної праці навчалось близько двох мільйонів чоловік, що у три рази більше, ніж у 1969—1970 учбовому році.

Головним завданням шкіл комуністичної праці є забезпечення всебічного навчання й виховання трудящих, подальший розвиток їх трудової і політичної активності. В цих школах органічно поєднується виробничо-практична і учбово-виховна діяльність. В них вирішується цілий комплекс складних завдань. Найважливіші з них — це посилення впливу виробничого колективу на виховання кожного працівника. Люди в таких колективах швидше оволодівають творчим мисленням, науковим аналізом виробничих і суспільних проблем і виступають активними борцями за їх здійснення. Вони виступають з лекціями на економічні й політичні теми, проводять заняття по обміну досвідом й впровадженню нових досягнень науки і техніки. Вплив колективу поширюється й на позавиробниче життя — на побут, відпочинок, культуру, здоров'я, сімейні відносини тощо.

Школи комуністичної праці керуються девізом «Справа честі кожного трудівника — не допускати, щоб товариш по праці працював гірше, ніж працюєш ти сам». Це сприяє свідомому зміцненню відносин колективізму, дружби і взаємодопомоги між людьми.

Великі можливості змагання у вихованні працівників всебічно розвинутих, здатних самовіддано будувати комунізм і жити при комунізмі. Але саме по собі змагання як об'єктивне суспільне явище не вирішує цієї проблеми. Для досягнення цієї мети необхідне наукове керівництво змаганням мас. Відзначимо, що Комуністична партія Радянського Союзу постійно піклується про створення необхідних умов для виявлення творчих сил і здібностей радянських людей. Переконливим свідченням цього, як уже відзначалось, є постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» (1971 р.) та ухвалені 1973 року постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ про розгортання всесоюзного соціалістичного змагання працівників усіх галузей народного господарства за дострокове виконання народногосподарського плану, які конкретизують завдання працівників промисловості, будівництва, транспорту і сільського господарства у четвертому році дев'ятої п'ятирічки. Вони свідчать, що в умовах науково-технічної революції соціалістичне змагання покликане відіграти якісно нову роль у розвитку народного господарства й вихованні трудящих.

Комуністична партія спрямовує і організовує діяльність радянських і господарських органів, профспілкових і комсомольських організацій на послідовний розвиток демократичних основ соціалістичного змагання як творчої справи самих трудящих, на використання змагання

для виховання людей у дусі комуністичного ставлення до праці й суспільної власності, для дальшого розвитку ініціативи, підвищення виробничої й громадської активності робітників, колгоспників, службовців, ширшого залучення трудящих до управління виробництвом, виховання високих моральних якостей, почуття радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму, зміцнення відносин співробітництва й товариської взаємодопомоги, дисципліни й організованості.

* * *

Одной из важнейших особенностей социалистического соревнования является его воспитательная функция, которая реализуется прежде всего через деятельность социалистического трудового коллектива. Социалистическое соревнование является действенным средством развития творческой инициативы трудящихся, повышения их культурно-технического уровня, привлечения широких масс к активной производственной и общественной деятельности, роста политического самосознания советских людей. Теоретический анализ воспитательной функции соревнования позволяет показать, как под его систематическим влиянием формируется коммунистическое отношение к труду и общественной собственности, укрепляются отношения коллективизма, социалистического патриотизма и интернационализма — вырабатываются черты строителя коммунизма.

Про співвідносність категорій історичного матеріалізму

Г. І. ГОРАК

Удосконалення системи категорій і понять є важливим завданням будь-якої науки, зокрема історичного матеріалізму, який в системі соціального пізнання виконує визначальну методологічну функцію.

На відміну від конкретних наук, що дають орієнтири практиці стосовно її окремих видів (економіка, право, мораль тощо), історичний матеріалізм, будучи наукою про суспільство як цілісну систему, озброює практичну діяльність людей у великих суспільно-історичних масштабах. Він служить теоретичною основою діяльності комуністичних партій, виразником інтересів робітничого класу — носія соціального прогресу.

Історичний матеріалізм виступає як загальносоціологічна теорія, а його науковий апарат обслуговує потреби суспільствознавства загалом. Матеріалістичне розуміння історії поставило суспільствознавство на науковий ґрунт, дало йому єдину, цілісну методологічну основу. Марксизм підніс суспільствознавство до рівня наукового розуміння соціальної дійсності, озброїв пролетаріат, усіх трудящих знанням, необхідним для успішного революційного перетворення дійсності. Завдання історичного матеріалізму полягає в теоретичному осмисленні закономірностей соціального розвитку, в озброєнні революційно-перетворюючої діяльності трудящих знанням загальних законів розвитку суспільних процесів.

Однією з розрізняльних ознак історичного матеріалізму і конкретних суспільних наук є рівень узагальнення дійсності. Так, пізнання локального, часткового чи емпіричного у соціальному житті належить тим чи тим суспільним наукам, в той час як історичний матеріалізм має справу з емпіричною дійсністю опосередковано. Це, однак, не позбавляє його якнайглибшого, якнайбезпосереднішого зв'язку з дійсністю, бо, як підкреслював К. Маркс, для соціального пізнання наукова абстракція має особливо велике значення¹.

Теоретичні узагальнення історичного матеріалізму ґрунтуються як на всебічному і повному вивченні суспільної практики, так і на врахуванні досягнень інших галузей суспільствознавства. Поділяємо думку Е. Ф. Маркаряна про те, що «історичний матеріалізм виражає концептуальний аспект марксистської соціології і суспільствознавства загалом»². Загальносоціологічна теорія надає суспільствознавству поняттєвий апарат, виявляє загальні закони, за якими розвивається і перетворюється соціальна дійсність. Тому вдосконалення арсеналу пізнавальних засобів історичного матеріалізму має неабияке значення для розвитку всіх суспільних наук. Зрозуміло, що розробка і введення до наукового вжитку понять загальносоціологічного рівня є однією з умов такого вдосконалення.

¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 8.

² Э. Ф. Маркарян. Очерки теории культуры. Ереван, 1969, стор. 102.

Категорії науки — засоби наукового осягнення об'єкта. Щоб пізнати об'єкт, треба мати уявлення про будову тієї сфери соціального життя, до якої він належить, треба з'ясувати, що являє собою і сам об'єкт, який з допомогою наукових понять описується і осмислюється у певній поняттєвій системі. У суспільнонауковому пізнанні поняттєве визначення об'єкта нерідко виступає як перший крок наукового дослідження. Так, вивчаючи комуністичні суботники, В. І. Ленін назвав їх проявами соціалістичного змагання, паростками комуністичної праці. Це дослідження комуністичних суботників потребувало залучити до аналізу поняттєвий апарат економічної науки, теорії наукового комунізму, етики тощо. Таких прикладів можна навести чимало.

Удосконалення категоріального апарату історичного матеріалізму — одна з умов успішного теоретичного аналізу суспільного розвитку. Частиною цього завдання є виявлення співвідносності категорій історичного матеріалізму, зіставлення їхнього змісту, що дасть змогу уточнити їхні функціональні навантаження, уникнути тих суперечностей, які можуть виникнути між змістом окремих категорій і категоріальним складом в цілому.

Важливим засобом співвіднесення є систематизація категорій історичного матеріалізму. Вони можуть служити пізнанню тільки тоді, коли вони об'єднані у певну систему наукового знання. Категорії базису, надбудови, наприклад, набувають наукового змісту лише у їхньому зв'язку з категорією суспільно-економічної формації та іншими. Отже, систематизація категорій — важливий засіб поглиблення їхнього змісту. На підтвердження цього положення скористаємося таким прикладом. Категорія «соціальне завдання» дуже поширена в науковому вжитку, але вичерпно розкрито і поглиблено її зміст тільки з допомогою співвіднесення цієї категорії з іншими філософсько-соціологічними поняттями³.

Потреба систематизації суспільствознавчих категорій зумовлена також особливістю самих суспільнонаукових понять. На них нерідко позначається вплив уявлень так званого «здорового глузду», бо вони історично формувалися як поняття повсякденного вжитку. Щоб перетворити їх на наукові поняття, потрібно співвіднести їх з іншими поняттями, включити до теоретичної системи, бо окреме поняття містить у собі лише емпірично фіксовані риси об'єктів, а система понять виявляє суттєві риси речей.

У радянській філософській літературі спроби систематизації категорій історичного матеріалізму нечисленні. Зокрема можна послатися на праці М. С. Джунусова, В. П. Тугарінова⁴, але в них здебільшого мова йде про зміст категорій, а не про принципи їхнього взаємозв'язку. Цікавою є спроба систематизації у праці В. С. Баруліна⁵, однак вона має побіжний характер. Заслужовують на увагу принципи систематизації, запропоновані Г. Г. Караваєвим⁶. Автор бере за основу класифікації гносеологічний принцип і у зв'язку з цим виділяє категорії, що відображають матеріальні і духовні процеси суспільного життя. На жаль, цей принцип не використовується автором для побудови системи

³ Див.: В. И. Куценко. Социальная задача как категория исторического материализма. К., 1972.

⁴ Див.: М. С. Джунусов. О взаимосвязи основных научных понятий исторического материализма.— «Вопросы философии», № 7, 1965; В. П. Тугаринов. Соотношение категорий исторического материализма. Л., 1958.

⁵ Див.: В. С. Барулин. Соотношение материального и идеального в обществе как проблема исторического материализма. Барнаул, 1969.

⁶ Див.: Г. Г. Караваев. Исторический материализм — метод познания общественных явлений. М., 1973.

категорій. Для успішного здійснення систематизації треба враховувати специфічні пізнавальні завдання кожної категорії, враховуючи, які сторони соціальної дійсності осягаються за її допомогою.

Саме такий підхід до систематизації категорій пропонує А. С. Савкін^{6а}. Він видається нам найбільш прийнятним для співвіднесення змісту категорій, визначення їхнього статусу у системі. Це особливо важливо для філософсько-соціологічних категорій, які дають можливість з'ясувати діалектичний характер взаємозалежностей і взаємопереходів різних сторін суспільного життя. Особливістю цих категорій є те, що вони виступають як парні і взаємозалежні. Тут недостатнє визначення категорії без урахування її зв'язку з іншою (спроби таких визначень є в літературі, і як правило, вони виявляються неефективними). Скажімо, категорії суспільного буття і суспільної свідомості органічно зв'язані між собою; перше визначає друге. Через їх взаємні переходи, у їхньому взаємозв'язку розкривається суперечливість історичного процесу, його рух. Нарізне визначення цих категорій руйнує їх справжній зміст. Спробуємо, наприклад, розкрити категорію буття через перелік його складових, і ми відразу ж зіткнемося з методологічними труднощами: куди, скажімо, зарахувати політичну, правову діяльність тощо? Якщо ототожнювати буття з базисом, що часто робиться, то ці явища слід зарахувати до сфери суспільної свідомості. Однак, з іншого боку, очевидно є неправомірність віднесення війни, політичних дій та інших актів діяльності до суспільної свідомості.

Філософські категорії не можна замінити іншими, їх зміст не завжди розкривається шляхом диференціації соціальних феноменів на сферу буття або свідомості. Ця пара категорій, як й інші філософські категорії, відбиває процес взаємопереходу протилежних — у певному розумінні, взаємовиключних — сторін суспільного життя.

Якщо суспільне буття пов'язувати лише з матеріальним виробництвом або навіть з матеріальним життям суспільства, то як пояснити те, що свідомість, яка, за К. Марксом, визначається буттям, не можна вивести лише з матеріального життя? Вважати, що свідомість залежить виключно від матеріальних умов, значить вульгаризувати марксизм. Така методологічна установка суперечила б справжньому стану речей і була б поганим орієнтиром для практики комуністичного виховання.

Суспільне буття має свою структуру: провідним елементом в ньому, без сумніву, є виробничі відносини, але воно аж ніяк не тотожне їм, бо є сукупністю факторів, що визначають свідомість, відображаються в ній, її детермінують. Компонентами суспільного буття можуть бути і політичні інститути, і матеріалізовані духовні феномени. Щоб описати взаємозв'язок цих елементів, ступінь їх впливу на свідомість, в розпорядженні вчених-марксистів є такі категорії, як «базис», «надбудова» та ін.

Таких пар філософських категорій, взаємопереходи яких розкривають механізми соціального функціонування, є декілька. До них належать, скажімо, поняття суб'єктивного й об'єктивного факторів. Спроби їх нарізного визначення, які подібуємо в багатьох працях, недостатньо розкривають сутність цих понять. Так, ті сторони соціальної дійсності, що виступають як умови розвитку суб'єкта, але об'єктивовані стосовно до нього (тобто ще не пізнані, не освоєні ним), є об'єктивними щодо діяльності суб'єкта. Однак вони ж — за умови їх пізнання і свідомого

^{6а} А. С. Савкін. Проблема систематизації категорій історичного матеріалізму. У зб.: Исторический материализм как наука. М., 1974.

використання — стають суб'єктивним фактором. Скажімо, В. І. Ленін розглядав активність мас у різних історичних обставинах то як об'єктивний, то як суб'єктивний фактор революції.

Усі ці категорії — надзвичайно важлива методологічна ланка історичного матеріалізму. Крім них до складу поняттєвого апарату історичного матеріалізму входять ще й соціологічні категорії, які утворюють категоріальні вузли відповідно до того пізнавального навантаження, котре вони несуть. З допомогою однієї групи таких категорій ми даємо опис будови соціального організму — умовно кажучи, його «анатомічний зріз». При цьому з'ясовується, з яких саме компонентів складається соціальна організація. Для успішного аналізу цього аспекту суспільного розвитку надзвичайно велике значення має категорія «суспільно-економічна формація». Ця категорія, визначення якої належить К. Марксу, озброїла вчених-соціологів знанням будови соціального організму. З її допомогою досліджено структурну й функціональну залежність різних сторін суспільного життя, які і собі дістали наукове визначення, встановлено критерії визначення різних типів структур.

Опис суспільства з допомогою категорії «суспільно-економічна формація» послужив основою для розуміння суспільства як системи, для визначення елементів системи, які утворюють суспільно-економічну формацію, — базису і надбудови. На основі категорій базису і надбудови упорядковуються такі структурні елементи суспільства, як держава, право, форми суспільної свідомості тощо. Визначення цих категорій взаємозалежні. У названому вузлі категорія суспільно-економічної формації має одне, цілком певне функціональне навантаження. Але її можна розглядати і в іншому вузлі категорій, які виражають процес суспільного руху і дають можливість проаналізувати його рушійні сили, його спрямованість. Це категорії «соціальна революція», «прогрес», «регрес», а також категорії «потреби», «інтереси». У цій системі категорія суспільно-економічної формації аналізується вже як така, що позначає ступінь суспільного розвитку.

Завдання удосконалити систему категорій історичного матеріалізму, виявити взаємозв'язки між ними та уточнити їхнє функціональне навантаження може бути розв'язане лише з допомогою ґрунтовної розробки проблеми категоріальних вузлів.

Марксистсько-ленінське суспільствознавство потребує не тільки систематизації категорій, але й строгого визначення їхнього змісту. А це значною мірою досягається з допомогою внутрішньої диференціації категорій, виділення різних категоріальних аспектів і їх співвіднесення. Візьмемо за приклад категорію «соціальна революція». Традиційне поняттєве визначення цієї категорії відбиває перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої, однак не розкриває змісту цього процесу. Очевидно, що вживання категорії «соціальна революція» у такому значенні цілком правомірне, воно має глибокий філософський смисл, бо за своїм значенням протистоїть категорії «еволюція» і доповнює її. Разом з тим і в такому широкому значенні це поняття потребує деяких уточнень, і корисними тут могли б виявитися деякі положення системного аналізу суспільства. Заміна однієї суспільно-економічної формації іншою не збігається за змістом із зміною всіх елементів системи (економіки, політики, ідеології), або одного з них, навіть вирішального, а передбачає встановлення нового режиму функціонування усього суспільства як системи, тобто припускає певні якісні зміни елементів і характеру їхнього взаємозв'язку.

Кожний тип соціальної революції і кожна його конкретно-історична форма мають специфічну послідовність і залежність внутрішніх

структурних змін формації, однак сутність цих змін завжди полягає у переході суспільства в новий соціально-економічний стан (що й виражається поняттям «соціальна революція»).

Водночас це поняття вживається у марксистській літературі й у вужчому значенні. В. І. Ленін писав: «Справді, що таке революція з марксистської точки зору? Насильствена ломка застарілої політичної надбудови, суперечність якої новим виробничим відносинам викликає в певний момент крах її»⁷⁻⁸. Аналогічні визначення революції В. І. Ленін дає також в інших творах⁹, коли це поняття виступає як антипод поняття «реформа».

Зміна однієї антагоністичної суспільно-економічної формації іншою може, як відомо, відбуватися двома шляхами: шляхом соціальної революції (у вузькому значенні цього поняття) або шляхом соціальної реформи. В. І. Ленін вважав можливими обидва шляхи розвитку капіталізму в Росії: «Нема такої сили на землі, яка могла б перешкодити такому перетворенню. Але з поєднання дії наявних сил, які роблять ці перетворення, може вийти двоякий результат або двояка форма цього перетворення. Одно з двох: 1) або справа закінчиться «рішучою перемогою революції над царизмом» або 2) для рішучої перемоги сил не вистачить, і справа закінчиться угодою царизму з найбільш «непослідовними» і найбільш «своєкорисливими» елементами буржуазії»¹⁰. В ленінській спадщині зустрічаємо думку, що інколи соціальні реформи — наприклад, реформа 1861 року — здатні замінити одне суспільство іншим¹¹. Загальновідомо, що і К. Маркс також не виключав можливості заміни феодального суспільства буржуазним «без революції, мирним шляхом»¹².

Разом з тим очевидно, що знищити експлуататорське суспільство не можна з допомогою одних тільки реформ. Соціалістична революція ліквідує весь суспільний лад, заснований на приватній власності й експлуатації людини людиною. Мирний шлях розвитку соціалістичної революції, можливість якого передбачали класики марксизму-ленінізму, не має нічого спільного з реформістськими ідеями й концепціями. Ті ж соціальні реформи (націоналізація економіки, демократизація політичного устрою тощо), до здійснення яких закликають політичні програми багатьох комуністичних партій капіталістичних країн, розглядаються комуністами лише як сприятливі передумови для перемоги соціалістичної революції.

Такі уточнення змісту понять потрібні для теоретичного аналізу революційних перетворень суспільства, для кращої методологічної озброєності конкретних наук. За цих умов поняття «соціальна революція» перетворюється на більш дійовий інструмент аналізу дійсності як теорію наукового комунізму, так і іншими галузями науки.

Часом неефективність в оперуванні науковими поняттями пояснюється плутанням наукових рівнів його використання. Щоб уникнути цього, потрібне співвіднесення цих рівнів. Ми не можемо погодитися з думкою Г. Г. Караваєва про те, що історичний матеріалізм правомірно користується деякими поняттями конкретних суспільних наук («виробничі відносини», «державна» тощо) як своїми власними¹³. Подібне

⁷⁻⁸ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 11, стор. 111.

⁹ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 12, стор. 299; В. І. Ленін. Твори, т. 44, стор. 212.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 11, стор. 39.

¹¹ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 39, стор. 66.

¹² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 302.

¹³ Г. Г. Караваєв. Исторический материализм — метод познания общественных явлений. М., 1973, стор. 106.

запозичення зустрічається, але спричинене воно насамперед недостатньою розробленістю категоріального апарату самого історичного матеріалізму. До речі, і сам Г. Г. Караваєв, всупереч його ж, щойно наведеній думці, вважає, що ототожнення основних категорій і законів історичного матеріалізму і конкретних суспільних наук призводить до підміни конкретнонаукових методів загальнотеоретичним методом або навпаки¹⁴.

Недостатньо чітке визначення поняттєвих рівнів призводить іноді до теоретичної плутанини і дуже ускладнює проблему термінологічної коректності. Про це свідчить хоча б приклад з визначенням поняття «особа». Останніми роками у філософській і соціологічній літературі розгорнулася дискусія про визначення поняття особи. Так, В. П. Тугаринов вважає, що особа — це людина, яка володіє «історично зумовленим ступенем розумності і відповідальності», веде спосіб життя, що відповідає нормам її епохи¹⁵, а І. С. Кон зазначає, що поняття особи охоплює як єдність індивідуальних особливостей людини, так і виконувані нею соціальні ролі¹⁶. В основному розходження стосуються питання про те, яку людину можна вважати особою: чи ту, яка «виявляє самостійність думки, небанальність почуттів, силу волі, зібраність, внутрішню пристрастність»¹⁷, чи будь-яку людину, не виключаючи новонароджених, психічно хворих тощо, оскільки всі вони так чи інакше включені в систему суспільних відносин¹⁸.

У чому ж причина цих — як бачимо, досить суттєвих — розходжень у визначенні особи? З нашого погляду, у плутанні поняттєвих рівнів. Етика підкреслює у визначеннях особи нормативність відношень між людиною і суспільством. Дефініція, запропонована В. П. Тугариновим, має сенс саме як етична. Водночас, скажімо, у визначеннях, даних юридичною наукою, наявні інші критерії. Тут особою вважається кожна людина, бо вона (людина) є об'єктом правового захисту. Відповідно, психологія відзначає насамперед суспільну значущість індивідуальних рис людини, ступінь їх вияву (дефініція С. Л. Рубінштейна); для соціальної психології особа виступає як продукт соціалізації людини. А для спеціальної соціологічної теорії особи, яка вивчає життєдіяльність людини в мікросередовищі, виконання нею соціальних ролей є критерієм визначення особи (дефініція І. С. Кона).

Історичний матеріалізм дає визначення особи, яке відрізняється від попередніх насамперед урахуванням загальносоціологічного аспекту, значущого для усіх суспільних наук. В загальносоціологічному визначенні поняття враховуються й конкретнонаукові його дефініції, однак воно має узагальнювати їх — лише в цьому разі його методологічна функція буде реалізована повністю.

Так, визначаючи поняття «особа» в загальносоціологічному аспекті, користуються характеристикою суспільної природи людини, в той час як поняттям індивіда подеколи користуються лише для підкреслення «дискретності» будови суспільства. Такий підхід нам здається неправомірним. Марксистське визначення поняття «індивід» імпліцитно містить у собі визнання його суспільної природи, а отже, і його соціальних якостей. Індивід є носієм суспільного, є «проявом і утвердженням *суспільного життя*»¹⁹. Виходить, згадані визначення поняття особи як су-

¹⁴ Там же, стор. 57.

¹⁵ Див.: В. П. Тугаринов. Общество и личность. М., 1965, стор. 88.

¹⁶ Див.: Философская энциклопедия, т. 3, стор. 196.

¹⁷ С. Л. Рубинштейн. Основы общей психологии. М., 1946, стор. 679.

¹⁸ Див.: А. Е. Ануфриев. Социальная роль и активность личности. М., 1971, стор. 24.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 549.

купності певних соціальних якостей стосуються насамперед поняття «індивід».

Для загальносоціологічного визначення поняття особи слід, як нам здається, врахувати, що за допомогою цього поняття виражається перш за все характер співвідношення індивідуального й соціального. У наведених вище визначеннях наявний тільки окремих момент, одна зі сторін цього співвідношення. Особа, як відомо, формується за певних економічних, юридичних, морально-етичних, психологічних та інших умов, отожд, виступає і як продуктивна сила, і як суб'єкт правового захисту, і як усвідомлюючий свої обов'язки член суспільства, і як носій індивідуально виражених (але суспільнозначущих) психічних якостей.

Отожд, у загальносоціологічному аспекті людина виступає як цілісна особа лише за певних історичних обставин. В «Німецькій ідеології» зазначалося, що розрізнення випадкових індивідів і індивідів-осіб — це не логічна процедура, а історично зумовлений факт. Скажімо, в класово-антагоністичному суспільстві обставини життя людини бувають, як правило, випадковими, незалежними від її волі. Перетворення індивіда на особу, здатну свідомо впливати на хід історії, є за таких умов винятком.

Тільки з виходом на історичну арену пролетаріату, місія якого полягає в знищенні експлуатації і побудові нового суспільства, виникають передумови для свідомого творення кожною людиною свого соціального буття. Поняття особи — як індивідуалізованого суб'єкта діяльності, як людини, що не лише в родовому, а й у видовому значенні здатна свідомо і цілеспрямовано змінювати соціальну дійсність — фіксує певне відношення людини до суспільства, яке стає реальністю лише з перемогою соціалістичної революції. Як бачимо, од відповіді на питання, що таке особа, значною мірою залежить і визначення умов, необхідних для її виховання, і спрямованість цього процесу та ін.

Подібні питання виникають і при розмежуванні поняттєвих рівнів в інших випадках. Так, наприклад, поняття «виробничі відносини» часто тлумачиться лише в його економічному значенні, а між тим поняття «виробництво життя», за К. Марксом, значно ширше, ніж економічне виробництво — отожд, і поняття «виробничі відносини» теж заслуговує на більш широке тлумачення. Розробка загальносоціологічного визначення цієї категорії нині тільки починається.

Важливим напрямом упорядкування категоріального базису науки є уточнення змісту понять з урахуванням історичного розвитку тих об'єктів, які вони описують. Так, при розробці проблем розвитку соціальної структури соціалістичного суспільства неабиякого значення набуває і конкретизація змісту поняття «клас за соціалізму». Відношення до засобів виробництва, за яким, звичайно, визначається поняття класу, дістало в марксизмі однозначну і строгу інтерпретацію з допомогою поняття власності, яке розробляється у політекономії. Але для соціалізму, який долає приватновласницькі відносини, встановлює загальнонародну форму власності, ця розрізняльна ознака де в чому втрачає своє домінуюче значення. Отожд, і поняття «відношення до засобів виробництва» потребує уточнення — загальносоціологічного його витлумачення, яке, очевидно, включає в себе й деякі інші моменти відношення (скажімо, не лише володіння, але й факти оперування, розпорядження, управління), які при соціалізмі теж суттєво впливають на класові характеристики. Економічний аспект відношення до засобів виробництва досліджено в нашій літературі, але йдеться й про переломлення цього відношення в надбудовчій сфері. Зокрема, для аналізу класового статусу в соціалі-

стичному суспільстві значущим є й політичне становище класу як керівної сили суспільства. Ґрунтовне визначення поняття класу при соціалізмі — зокрема, робітничого класу — має не тільки теоретичне, але й велике практично-політичне значення.

Удосконалення категоріального апарату історичного матеріалізму, дальша систематизація й уточнення змісту його категорій, як і розмежування поняттєвих рівнів, важливі не тільки як науково-теоретичні здобутки. Водночас вони служать цілям теоретичного озброєння суспільно-історичної діяльності, практики комуністичного будівництва.

* * *

Усовершенствование категориального аппарата исторического материализма — важное условие успешного теоретического анализа общественного развития. Одним из действенных средств такого усовершенствования является установление соотносимости категорий исторического материализма, сопоставление их содержания. Это дает возможность уточнить их функциональную нагрузку, избежать возможных противоречий между содержанием отдельных категорий и категориальным составом в целом.

Раздельное определение категорий весьма часто оказывается недостаточно эффективным, поскольку их содержание с наибольшей глубиной раскрывается в системе категорий. В этой связи большое значение приобретает вопрос о выделении категориальных узлов, где определения категорий взаимосвязаны.

При соотношении категорий уточняется их место и роль в системе. Оно осуществляется также и внутри категориальных определений — путем выявления и сопоставления различных аспектов категорий, их широких и узких значений.

Поскольку отдельные отрасли обществоведения часто пользуются внешне идентичными терминами, хотя и определяют их по-разному, существует необходимость разграничения их понятийных уровней. При соотношении категорий следует учитывать и то, что их содержание развивается вместе с историческим развитием объектов, которые они описывают.

Найзагальніші особливості суспільних відносин

В. Є. ХМЕЛЬКО

Протягом останнього десятиріччя в науковій літературі з'явилося чимало праць, присвячених філософському і соціологічному аналізу проблем теорії та історії розвитку суспільних відносин. Ці дослідження дають змогу глибше зрозуміти закономірності історичного процесу, точніше передбачати майбутній хід соціальних процесів. Такі дослідження потребують дальшої розробки категоріального апарату, де центральне місце посідає поняття суспільних відносин. Останніми роками у вітчизняній науковій літературі приділяється велика увага аналізові змісту цієї категорії. Чимало аспектів зазначеної проблеми висвітлено у публікаціях О. В. Дроздова, Г. В. Мокроносова, Ю. К. Плетникова та інших авторів, однак деякі істотні питання — і серед них питання про визначення суспільних відносин — все ще лишаються предметом дискусії і потребують, як відзначалося в пресі, подальшої розробки¹. У цій статті зроблено спробу виділити найзагальніші властивості суспільних відносин, що потрібні для визначення цього поняття.

У літературі є різні інтерпретації обсягу поняття суспільних відносин. Одні автори (О. В. Дроздов, Г. В. Мокроносов, Ю. П. Андреев та ін.) розглядають як суспільні всі відносини між людьми, протиставляючи їх відносинам між усіма іншими матеріальними утвореннями. Інші автори називають суспільними тільки деякі відносини між людьми, на відміну од відносин «особистісних» (М. Аль-Ані Намір, І. М. Попова), «природних (організаційних)» (Ю. К. Плетников) або навіть «антисуспільних» (В. П. Вирелкін)². Ми розглядатимемо суспільні відносини у першому, ширшому розумінні, бо саме такого значення надавав цьому поняттю К. Маркс, коли підкреслював, що «соціальними, суспільними відносинами» є «всі відносини, в яких люди перебувають один з одним»³.

Специфіку цих відносин можна аналізувати двояко. По-перше, через визначення специфічних властивостей всієї сукупності суспільних відносин як єдиної цілісної системи. На відміну од відносин на нижчих рівнях організації матерії, суспільні відносини не зводяться тільки до об'єктивних, матеріальних. У суспільстві, на відміну від природи, взаємодіють не сліпі, несвідомі сили, а люди, наділені свідомістю, люди, що прагнуть певних цілей. Через це будь-яка історично конкретна система суспільних відносин завжди містить у собі сукупність певних ідеологічних відносин, які, перш ніж скластися, проходять крізь свідо-

¹ Див.: А. В. Дроздов, В. И. Ленин о проблеме общественных отношений. Л., 1969, стор. 33—34; Його ж. Техника и общественные отношения.— У зб.: Проблемы исторического материализма, вип. 2. Л., 1972, стор. 35—36 та ін.

² Див.: Аль-Ани Намир Махди. К вопросу об определении понятия общественных отношений.— «Вестник ЛГУ», 1970, № 17, вип. 3, стор. 119—120; І. М. Попова. Використання системних уявлень для розрізнення понять «особистісні» та «суспільні» відносини.— «Філософська думка», 1971, № 2, стор. 62—69; Ю. К. Плетников. О природе социальной формы движения. М., 1971, стор. 31—32; В. П. Вирелкин. К вопросу об определении понятия «общественные отношения».— «Вестник ЛГУ», 1968, № 17, вип. 3, стор. 54.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 290.

мість людей. Ця сторона суспільних відносин виявляється так яскраво й опукло, що у домарксистській філософії вона затуляла інші, істотніші особливості; всі суспільні відносини тлумачилися, по суті, як ідеологічні.

Діалектико-матеріалістичний аналіз суспільних явищ дав змогу К. Марксу і Ф. Енгельсу розкрити справжній зміст системи суспільних відносин як субординованої єдності матеріальних й ідеологічних відносин. Виділивши економічні відносини як базис суспільства, К. Маркс показав, що ідеологічні відносини становлять надбудову над цим базисом, який її визначає. Крім того, розкривши зміст базисних відносин як невід'ємної сторони способу виробництва матеріальних благ, марксистська теорія показала також, що за своєю сутністю ці відносини становлять форми власності, тобто «відношення індивідів один до одного відповідно їх відношенню до матеріалу, знарядь і продуктів праці»⁴⁻⁵.

Марксистський аналіз відносин власності, виділення виробничих відносин як основної структури суспільства зробили можливим застосувати для вивчення соціальних процесів загальнонауковий критерій повторюваності і виробити поняття суспільно-економічної формації. У принципі і до К. Маркса було відомо, що робоча сила і засоби виробництва становлять головні чинники виробництва, проте суспільствознавці не надавали значення тому, яким чином здійснюється їх з'єднання. К. Маркс же відкрив, що «той особливий характер і спосіб, яким здійснюється це з'єднання, відрізняє різні економічні епохи суспільного ладу»⁶. Завдяки цьому людська історія була представлена як закономірний природно-історичний процес розвитку суспільно-економічних формацій, і соціологія вперше дістала свою справді наукову основу.

Отож, аналіз специфіки суспільних відносин як цілісної системи становить надзвичайно важливий аспект їх дослідження. Разом з тим, за такого підходу виявляються тільки інтегральні властивості всієї системи суспільних відносин, які не обов'язково притаманні кожній з її частин, кожному окремому виду цих відносин. Наприклад, те, що суспільні відносини складаються на основі певного способу виробництва і визначаються ним, є істотною ознакою як усієї системи цих відносин, так і більшості її видів. Однак, цю якість не можна водночас віднести до виробничих відносин, через те що вони становлять сторону самого способу виробництва. Виділення таких ознак безумовно потрібне, але ними визначається поняття «система суспільних відносин», а не саме суспільне відношення. Для визначення ж останнього треба виділити не системні (інтегральні), а загальні властивості всіх суспільних відносин.

Суспільні відносини, як відомо, завжди являють собою історично конкретний тип відносин, зумовлений домінуючим способом виробництва, панівною формою власності. Кожний історичний тип суспільних відносин має свої специфічні властивості, які виражають його якісну своєрідність, причому деякі з них характерні навіть не для одного, а для кількох типів суспільних відносин. Найважливішою такою властивістю суспільних відносин є їхній класовий характер. Класовість притаманна не тільки базисним відносинам, де вона безпосередньо впливає з відмінностей відносин великих груп людей до засобів виробництва. Відмінність у становищі різних класів у системі економічних відносин зумовлює в класово-антагоністичних суспільствах протилежність цілей й інтересів цих класів. Внаслідок цього класовий характер мають і всі надбудовні суспільні відносини, оскільки саме класи

⁴⁻⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 20.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 24, стор. 41.

виступають як їхні основні суб'єкти, носії соціальної сутності цих відносин. Цілком очевидно, що за таких історичних умов класовість становить істотну властивість, спільну для всіх видів суспільних відносин.

З іншого боку, як довів К. Маркс, «існування класів зв'язане тільки з певними історичними фазами розвитку виробництва»⁷. Класів не існувало у первісному суспільстві, і їх не буде у суспільстві комуністичному, хоча зрозуміло, що і в тому, і в іншому суспільстві існували й існуватимуть суспільні відносини. Тому класовість, становлячи якнайважливішу загальну властивість усіх видів відносин у класовому суспільстві, не є, однак, особливістю, притаманною всім історичним типам суспільних відносин. Для того ж, щоб дати логічно правомірне визначення суспільних відносин, треба виділити тільки ті їхні специфічні властивості, які притаманні усім видам на всіх етапах їхнього розвитку після періоду становлення.

Питання про такі якісні особливості суспільних відносин доволі широко обговорюється в літературі. Наводяться різні ознаки, і в опублікованих працях їх налічується понад десяток. Але деякі з них не є ознаками якісними. Наприклад, відзначається, що суспільні відносини специфічні незмірно більшою складністю, різноманіттям, винятковою динамічністю⁸. Якісні ж ознаки або не є специфічними для суспільних відносин (об'єктивність, необхідність)⁹, або не є загальними, властивими всім видам і типам суспільних відносин (усвідомлений, цілеспрямований, творчо перетворюючий, організаційно-оформлений, оцінювально-нормативний характер¹⁰).

З усіх характеристик суспільних відносин, що наводяться у різних їх визначеннях, увагу привертає зазначення їх історично минушого характеру М. Аль-Ані Наміром¹¹. Проти виділення цієї властивості суспільних відносин як їхньої специфічної ознаки заперечує О. В. Дроздов. Він слушно зазначає, що історично минуущий характер притаманний нескінченній кількості явищ і що за цією ознакою суспільні відносини не можна вирізнити з усіх інших відносин¹². Справді, якщо розглядати історію як процес розвитку природи й суспільства загалом, то зазначений характер суспільних відносин не виступає як їхня специфічна якість. Поняття історії можна тлумачити і у вужчому розумінні — як процес розвитку суспільства. Та й у цьому разі зазначена властивість не дістає визначення через те, що тут наявне логічне коло.

Проте, якщо порівняти характер розвитку суспільних відносин і генетично найближчих до них відносин в угрупованнях тварин, то можна визначити ту якісну межу, яка їх розділяє. Як впливає з відповідних даних історії, антропології й етології¹³, розвиток людських відносин — на відміну од відносин між тваринами — не зумовлений біологічним розвитком індивідів, еволюцією їхньої природної, тілесної організації. Разом з тим відносини і людей, і тварин відрізняються від усіх інших відношень дійсності як відносини живих істот, індивідів, тобто — як форми діяльності. Беручи це до уваги, в даному аспекті суспільні

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28, стор. 400.

⁸ Див.: А. В. Дроздов. Человек и общественные отношения. Л., 1966, стор. 28 та ін.

⁹ Див.: Аль-Ани Намир Махди. К вопросу об определении понятия..., стор. 120, 121 та ін.

¹⁰ Див.: А. В. Дроздов. Человек и общественные отношения, стор. 26—28; Його ж. Общественные отношения, их виды и структура. Автореф. докт. дис., Л., 1967, стор. 11—12 та ін.

¹¹ Див.: Аль-Ани Намир Махди. Зазначена праця, стор. 121.

¹² Див.: А. В. Дроздов. Техника и общественные отношения, стор. 36—37.

¹³ Див. напр.: Н. А. Тих. Предыстория общества. Л., 1970, стор. 14, 22—23; Я. Я. Рогинский, М. Г. Левин. Антропология. М., 1963, стор. 306, 311 та ін.

відносини можна визначити як такі відносини (форми спільної діяльності), що розвиваються поза зв'язком з видовою, біологічною еволюцією їхніх членів — індивідів, а відповідну загальну специфічну властивість суспільних відносин — як *надбіологічну історичність*.

Ця визначеність відносин між людьми за способом її вирішення є, звичайно, лише зовнішньою. Однак вона свідчить, що глибші специфічні властивості суспільних відносин треба шукати серед тих, які зумовлюють можливість розвитку цих відносин.

Як відомо, марксистська теорія розглядає відношення між людьми у взаємозв'язку з відношенням людей до природи, тобто як сторону цілісної системи відношень людини з навколишнім світом. Крім того, відношення людини до дійсності не зводяться до споглядання або до суто теоретичної діяльності розуму, а розглядаються як сукупна чуттєва діяльність людини, в основі якої лежить людська практика. Завдяки такому подвійному подоланню обмеженості ідеалістичних поглядів, в яких відношення людей до природи або взагалі виключаються з історії, або розглядаються як «не практичні відношення... а теоретичні»¹⁴, К. Маркс і Ф. Енгельс відкрили справжню основу і джерело історичного розвитку суспільства у специфічно людській взаємодії з природою — у праці, у виробництві засобів життя.

Яким же чином ці відношення людей до природи зумовлюють розвиток їхніх відносин між собою? Праця, за відомим висловом Ф. Енгельса, починається з виготовлення знарядь. На певному історичному етапі стародавні прашури людини — «перехідні істоти» («люди, що формуються») ¹⁵ — починають зберігати ці знаряддя для багаторазового використання. Між індивідами й їхніми знаряддями складається тривкий зв'язок: зовнішній щодо людини предмет стає органом її діяльності, «органом, що його вона приєднує до органів свого тіла, подовжуючи таким чином, всупереч біблій, природні розміри останнього»¹⁶. Навколо індивідів з часом формуються дедалі складніші неорганічні «оболонки» (знаряддя, одяг, житло та ін.). Через це залежність способів взаємодій між індивідами від їхньої біологічної, тілесної організації зменшується, а від небіологічної, створеної самими індивідами — зростає. Розвиток останньої, по суті надбіологічної «тілесної» (речової) організації індивідів і їхніх угруповань в кінцевому підсумку веде до розвитку способів їхньої взаємодії, до розвитку їхніх відносин.

Найстародавніші небіологічні органи людини — знаряддя полювання — являють собою засоби дії не тільки на природу, але й на інших індивідів, тобто «є одночасно і зброєю»¹⁷. Створюючи в процесі праці нові види зброї, індивіди змінювали тим самим способи силової взаємодії одного з одним, свої відповідні відносини. Тому в часи після створення перших знарядь розвиток форм цих відносин індивідів залежав уже не тільки від їхньої біологічної еволюції — вона тривала, принаймні, ще близько 2,5 мільйона років¹⁸, — але й від розвитку створеного не природою, а працею предмета, що опосередковує ці відносини.

Ця обставина, можливо, відіграла певну роль у прискоренні темпів біологічної еволюції, однак важливішим є те, що створення знарядь праці привело зрештою до перетворення тих відносин, в яких індивіди

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 364.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 454, 455.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 177.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 458.

¹⁸ У 1969 і 1970 роках у Кенії було знайдено кам'яні знаряддя віком приблизно 2,6 млн. років. Див.: G. L. I. Isaacs, R. E. F. Leakey, A. K. Behrensmeyer. Archeological traces of early hominid activities, east of Lake Rudolf, Kenya.— 'Science', 1971, Vol. 173, № 4002, p. 1129.

не руйнують, а виробляють, відтворюють особистісні і речові компоненти своїх суспільств — самих себе, своє потомство, предметні умови свого існування. На певному етапі розвитку знярядь подальше їх удосконалення вже потребувало розширення тих рамок первісного (природного) поділу праці, який виникає внаслідок відмінностей статі й віку, тобто на суто фізіологічному ґрунті. Дальше ускладнення знярядь було неможливе без переходу до такої диференціації трудових функцій, розвиток якої не обмежується рамками біологічних відмінностей індивідів.

Матеріальною основою виникнення такого, власне соціального, поділу праці стали створені раніше зняряддя. Його ж розвиток привів до виникнення якісно нового виду соціальної взаємодії — обміну продуктами людської праці. Це означало появу ще одного небіологічного засобу дії індивідів один на одного — предмета, який створений працею одних і задовольняє потреби інших. К. Маркс писав, що такий *«предмет, як буття для людини, як предметне буття людини, є в той же час наявне буття людини для іншої людини, її людське ставлення до іншої людини, суспільне ставлення людини до людини»*^{19–20}.

Відносини, у які вступають індивіди в процесі суспільного обміну, опосередковуються, звичайно, не тільки тими продуктами їхньої праці, якими вони обмінюються. Якісна і кількісна визначеність продуктів, що ними обмінюються, а тим самим — і взаємодій, в які вступають учасники сукупного процесу обміну, залежить від будови їх особистісних і речових компонентів, найважливіші з яких — робоча сила і засоби виробництва. «Залежно від характеру засобів виробництва, — зазначав К. Маркс, — ці суспільні відносини, в які вступають виробники один до одного, умови, при яких вони обмінюються своєю діяльністю і беруть участь у сукупному виробництві, будуть, звичайно, різні»²¹. Створюючи нові засоби праці, індивіди перетворюють свої «неорганічні оболонки» — ті компоненти суспільного тіла, які опосередковують їхні обмінні взаємодії. Завдяки цьому перетворюються, в кінцевому підсумку, і способи самої взаємодії учасників суспільного виробничого процесу, тобто їхні виробничі відносини, які визначають тип і характер усіх інших суспільних відносин.

В той же час речові компоненти виробничих сил суспільства, які опосередковують відносини між індивідами, є продуктом творчої діяльності не тільки нинішніх, але й попередніх поколінь. Тому кожна наступна їх зміна відбувається на новій, більш розвиненій основі. Відповідно, зміна суспільних відносин у часі є процесом їхнього розвитку. Як довів К. Маркс, саме тому форми спільної діяльності людей «є формами *минуцими й історичними*»²². З аналізу розглянутих вище аспектів розвитку суспільних відносин можна зробити такі висновки. По-перше, найглибшим джерелом їхнього розвитку є процес взаємодії людей з природою — праця. По-друге, щодо самих суспільних відносин можливість їхнього розвитку без біологічної еволюції індивідів зумовлена тим, що відносини людей опосередковані продуктами їхньої праці. Перетворюючи опосередковуючі ланки, успадковані від попередніх поколінь, і створюючи нові, люди тим самим розвивають умови і засоби взаємодій один з одним, що спричиняє зміни форм взаємодій, розвиток їхніх взаємовідносин.

^{19–20} К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 45. «Це місце надзвичайно характерне, бо показує, як Маркс підходить до основної ідеї всієї своєї «системи», *sit venia verbo*, — саме до ідеї суспільних відносин виробництва». (Цит. за: В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 12).

²¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 425.

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 389.

Ця особливість суспільних відносин, безумовно, становить їхню специфічну ознаку, їхню істотну внутрішню якісну визначеність. Однак, очевидно також, що опосередкованість продуктами праці, як процесу взаємодії людей з природою, не є загальною ознакою всіх суспільних відносин, оскільки не у всіх відносинах між людьми засобами їхньої дії одна на одну є продукти такої взаємодії (наприклад, у різних видах ідеологічних відносин). Тому через цю ознаку не можна дати загального визначення досліджуваних відносин — це було б явним звуженням обсягу даного поняття.

Намагаючись подолати це утруднення, деякі автори виділяють як специфічну ознаку суспільних відносин саму опосередкованість. Наприклад, О. В. Дроздов пише: «Суспільне відношення специфічне своєю опосередкованістю. Зв'язки між тваринами звичайно нічим не опосередковані»²³. Відзначаючи далі, що «зв'язок і взаємодія між людьми опосередковуються рядом чинників», автор перераховує цілий набір таких чинників, не порушуючи питання про те, чи мають вони спільну якісну визначеність, характерну для відносин саме між людьми. А в цьому якраз і полягає проблема, оскільки, як зауважив ще Гегель, «нема нічого ні на небі, ні в природі, ні в духові, ні де б то не було, що не містило б такою ж мірою безпосередність, якою й опосередкованість»²⁴.

Таким чином, опосередкованість суспільних відносин є їхньою загальною, але не специфічною якістю, а опосередкованість предметними продуктами праці специфічною, але не загальною якістю. Завдання, отже, полягає в тому, щоб знайти між цими двома крайностями домірне визначення. Для цього маємо повернутися до аналізу генезису суспільних відносин.

Як уже зазначалося, найглибшим джерелом розвитку суспільних відносин є праця — взаємодія між сторонами роздвоєного єдиного: природи і виду істот, що виділилися з неї. Але виготовлення знарядь, тобто і сама праця, виникає принаймні за 2,5 мільйона років до появи істот (*Homo sapiens*), відносини яких розвиваються вже без видової еволюції і, отже, є (а не лише стають) відносинами соціальними, суспільними.

Розвиток відносин між індивідами, не залежний від їхньої біологічної еволюції, передбачає, як зазначалося вище, розвиток прогресуючої диференціації трудових функцій. Доки розподіл цих функцій ґрунтується лише на природних відмінностях індивідів, він може мати тільки застиглий характер незмінно відтворюваних форм сумісної поведінки, які успадковуються молодшими поколіннями шляхом імітації. Всякий же вихід за рамки форм діяльності, що усталились, всякий новий елемент в розподілі функцій неминуче порушує узгоджений плин сукупного процесу праці. Тому нагромадження нових елементів у системі наявного поділу праці, її прогресуючий розвиток можливі лише тоді, коли здійснюється ще й спеціальна діяльність — координація трудових дій окремих індивідів. А це не можна здійснити за допомогою самих лише знарядь первісної праці — засобів силової (механічної) взаємодії індивідів. Тут потрібні засоби комунікації, тобто інформаційної взаємодії.

Засоби інформаційної взаємодії, звісно, існують й у світі тварин, з якого походить людина, однак там вони розвиваються тільки у процесі

²³ А. В. Дроздов. Человек и общественные отношения. Л., 1966, стор. 28.

²⁴ Гегель. Наука логіки, т. 1. М., 1970, стор. 124. Б. С. Українцев, який спеціально досліджував це питання, переконливо показав, що «в явищах природи немає взаємодій об'єктів, які можна було б навіть наближено вважати безпосередніми» (Б. С. Українцев. Отображение в неживой природе. М., 1969, стор. 27).

еволюції видів. Які не складні, наприклад, засоби стадної комунікації приматів, вони, по-перше, не здатні позначати тих речей, їхніх властивостей і відносин, яких немає у наявній ситуації спілкування істот, і, по-друге, успадковуються ці засоби лише біологічно²⁵. Такі засоби спілкування можуть забезпечити координацію лише порівняно простих спільних дій в рамках наявного (аудіовізуального) контакту і непридатні для передавання і набування досвіду *минулих* взаємодій за межами наявних ситуацій, а отже — і для *попереднього* узгодження дій окремих індивідів. Зрозуміло, що без цього розвиток поділу праці неможливий. Для переходу до прогресуючої диференціації трудових функцій потрібні були такі інформаційні засоби, які могли б розвиватися принаймні так само необмежено і незалежно від біологічної еволюції індивідів, як і засоби речовинно-енергетичні, тобто, які були б продуктами творчої діяльності самих індивідів.

Певна річ, відповідні засоби спілкування виникли не відразу. Їх становлення було, очевидно, складним і тривалим і відбувалося у взаємозв'язку з розвитком засобів праці й еволюцією мозку гомінід. Сучасні реконструкції цього процесу свідчать, що на певному етапі розвитку гомініди набули здатності створювати і застосовувати для впливу на психіку одне одного специфічні засоби — мовні знаки. Але для становлення власне соціального поділу праці найважливіше значення мала, певно, та стадія розвитку засобів спілкування гомінід, коли вони набули здатності до членороздільної мови. Саме тоді вони набули здатності творити не тільки окремі знаки, а й їх сполучення (синтагми), мовні знакові *системи*, тобто власне соціальні знаряддя інформаційної взаємодії, що в принципі можуть ускладнюватися необмежено.

Зазначимо, що зарахування мовних знаків до розряду знарядь не є випадковим. Передусім, «основою аналогії між знаком і знаряддям, — як відзначав ще Л. С. Виготський, — є опосередковуюча функція, що належить тому й тому»²⁶. І те й інше служить людині як *засіб* діяльності, як «механізм», провідник її дій на певні системи навколишнього світу. «Якщо в процесі праці механізмом взаємодії між людиною й об'єктом праці є знаряддя праці, — писав Б. Г. Ананьєв, — то у процесі спілкування таким механізмом між людьми є *знак*, точніше, *знакова система*»²⁷. Водночас вони є засобами *цілеспрямованої* діяльності. Якщо за допомогою знарядь праці людина «здійснює зміни в предметі праці в потрібному їй напрямі, то за допомогою мови... один суб'єкт впливає на іншого суб'єкта також в бажаному напрямі»²⁸.

Крім того, мовний знак — не тільки засіб діяльності. Так само як знаряддя праці, він і її *продукт*. Створені не природою, а людьми, і знак, і знаряддя праці — явища суто соціальні. В них фіксується досвід поколінь, і ми так само вчимося володіти відповідними знаковими системами, як і знаряддями праці.

Як і знаряддя праці, умовний знак є *предметним* продуктом людської діяльності, об'єктивно існуючим матеріальним предметом. «На «духові», — писали Маркс і Енгельс, — з самого початку лежить про-

²⁵ Див.: Н. А. Тих. Прелюстория общества, стор. 267—268; А. Н. Леонтьев. Проблемы развития психики. М., 1972, стор. 261—262; M. Argyle. Social Interaction. L., 1969, p. 40 та ін.

²⁶ Л. С. Виготский. Развитие высших психических функций. М., 1960, стор. 123.

²⁷ Б. Г. Ананьев. Человек как предмет познания. Л., 1969, стор. 319.

²⁸ А. Г. Спиркин. Происхождение языка и его роль в формировании мышления. — В кн.: «Мышление и язык». М., 1957, стор. 69. «Варта уваги та обставина, що первісна людина використовувала мову... як... у прямому розумінні знаряддя дії на явища природи, вважаючи, що вона досягає бажаної мети за допомогою моління й заклинань у своїх магічних діях». (Там же).

кляття — бути «обтяженим» матерією, яка виступає тут у вигляді рухомих шарів повітря, звуків — словом, у вигляді мови»²⁹. Завдяки своїй предметності, знакові системи, так само як і знаряддя праці, дістають — особливо з появою писемності — відносно самостійного, незалежного від їх творців існування і функціонують як компоненти надбіологічних органів індивідів і суспільств, як невід'ємна матеріальна умова їхнього існування і розвитку. «...Знак, що міститься поза організацією, — зазначав Л. С. Виготський, — як і знаряддя, відокремлений від особи і є, по суті, суспільним органом...»³⁰.

Більше того, у певних сферах діяльності знакова система — це *виробничий* суспільний орган, своєрідний засіб виробництва. Причому не тільки з того боку, що знакові системи є знаряддям дії на психіку, найважливішим засобом її формування як людської, соціальної психіки, як системи функціональних органів людського мозку, що формуються прижиттєво. З появою штучних систем зберігання й обробки інформації людина навчилася впливати з допомогою знаків не тільки на інших людей, але й на створені нею речі (наприклад, на автоматичні верстати з програмним управлінням), а через них — на природу. У цій новій сфері застосування знакові системи функціонують вже як безпосередні складові елементи засобів праці, тобто «речей, які людина ставить між собою і предметом праці і якими вона користується як провідником своїх дій на цей предмет»³¹. У процесі науково-технічної революції певні знакові системи стають безпосередніми елементами продуктивних сил суспільства, засобами його взаємодії з природою.

Разом з тим, між знаряддям праці і знаком є й істотні відмінності. Передусім, знаряддя праці за своїм походженням первинні, а знакові системи — вторинні. Знаряддя праці — це засоби речовинно-енергетичної дії людини на навколишній світ, тим часом як мовні знаки — засоби дії інформаційної. Внаслідок цього дієвість знаків здебільшого незалежна від їх речового втілення. Як писав К. Маркс, їхнє «функціональне буття... поглинає, так би мовити, їх матеріальне буття»³². Тому людина може опанувати знакову систему, зробити її своїм власним органом, не привласнюючи її як річ, а тільки відтворюючи її в структурах свого мозку. Знаряддя ж праці людина може зробити своїм органом лише приєднавши його просторово, як річ. Отож, глибока єдність у способах існування і функціонування знарядь праці і знакових систем не означає відсутності між ними істотних відмінностей.

Зі створенням мовних засобів інформаційного спілкування наступні покоління дістали можливість успадковувати досвід діяльності попередніх не тільки з допомогою наслідувальної поведінки, як це відбувається з угрупованнях вищих тварин, але й з допомогою засвоєння досвіду, зафіксованого у знакових системах. Крім біологічних каналів спадковості — хромосомного і поведінкового — в угрупованнях гомінід сформувався другий (після речового) канал соціальної спадковості — знаковий (соціально-інформаційний). Оскільки ж знакові системи є продуктом діяльності самих людей і піддаються практично необмеженим модифікаціям і ускладненням, то кожне наступне покоління могло не тільки успадковувати знакові системи своїх предків, а й перетворювати їх і творити нові, відповідні до потреб розвитку їхньої діяльності. А це означає, що з появою специфічно людського, мовного спілкування з'явився необмежений (біологічно) засіб угодження трудових дій окре-

²⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 27—28.

³⁰ Л. С. Виготський, Развитие высших психических функций, стор. 198.

³¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 176—177.

³² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 132.

мих індивідів, і тим самим було забезпечено другу необхідну умову прогресуючого розвитку поділу праці — а разом з ним і відносин між індивідами — незалежно від їхньої біологічної еволюції³³.

Більше того, є підстави припустити, що ця умова була вже не тільки необхідною, але й достатньою. По-перше, через те, що штучних засобів інших дій одної на одну, крім дій речовинно-енергетичних й інформаційних, люди, як відомо, не створили. По-друге, через те, що видова еволюція гомінід фактично припинилася саме з появою виду *Homo sapiens*, здатного до зв'язного (синтагмічного) мовлення³⁴, тобто до членороздільної мови.

Збіг процесів завершення становлення членороздільної мови і завершення видової еволюції гомінід дає підстави припустити, що створення мовних знакових систем завершило процес формування достатніх передумов надбіологічної історичності суспільних відносин, тобто завершило той процес становлення соціальної форми руху, початок якому — за кілька мільйонів років до того — було покладено створенням перших знарядь праці. Адже виникнення мовних знакових систем означало витіснення біологічних засобів інформаційної взаємодії між індивідами у процесах їхньої праці засобами соціальними, створеними самими людьми. З іншого боку, остаточне перетворення відносин між індивідами у процесах праці на відносини соціальні, суспільні означало завершення становлення власне соціальної форми праці — суспільного виробництва, існування якого передбачає соціальність не тільки відношень «людина — природа», але й відношень «людина — людина», тобто «передбачає *стосунки [Verkehr]* індивідів між собою»³⁵.

Розвиток мовних знакових систем означав також поступове витіснення біологічних засобів інформаційної взаємодії індивідів засобами соціальними не тільки в процесі праці, але й у всіх інших процесах їхньої життєдіяльності, включаючи, що дуже важливо, процеси виробництва самої людини, в яких попереднє покоління передає наступному набутий досвід. Оскільки ж відносини людей не існують без інформаційної взаємодії, створення людьми її засобів перетворило усі без винятку відносини між індивідами на відносини, опосередковані продуктами їхньої власної діяльності, предметними продуктами не тільки праці, але й спілкування.

Завдяки такому опречечуванню форми людських взаємодій діставали відносно автономне, безпосередньо не залежне від індивідів існування і могли самі правити за об'єкт людської діяльності і тому розвиватися і без біологічної еволюції індивідів. Творчий характер людської діяльності зумовив те, що ця можливість стала дійсністю. Перетворюючи (у відповідності до можливостей і потреб, що змінюються) опосередковуючі ланки своїх відносин, засоби своїх дій однієї на одну, люди свідомо чи несвідомо змінювали і способи своїх взаємодій, форми сво-

³³ Академік М. П. Дубінін вважає, що «здатність до мови увійшла основним (розрядка наша.— В. Х.) компонентом у той величезний еволюційний стрибок, який призвів до появи виду» (йдеться про вид *Homo sapiens*). Цит. за: Н. П. Дубінін. Социальное и биологическое в современной проблеме человека.— «Вопросы философии», 1972, № 10, стор. 54.

³⁴ Радянський антрополог В. В. Бунак переконливо довів, що потрібна для безборонного продукування членоподібних звуків будова периферичних органів мови, а також відповідна будова мозку (наскільки про це дозволяють судити ендокринні зліпки), з'являються тільки з формуванням людей сучасного фізичного типу. (Див.: В. В. Бунак. Происхождение речи по данным антропологии.— Труды Института этнографии АН СССР, новая серия, т. 16. М., 1951, стор. 221—247, 280—284; Його ж. Речь и интеллект, стадии их развития в антропогенезе.— У кн.: Ископаемые гоминиды и происхождение человека. М., 1966, стор. 519—520, 535, 550).

³⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 19.

єї спільної діяльності, розвивали свої відносини. Отже, опосередкованість суспільних відносин предметними продуктами власної діяльності самих людей, або, коротко кажучи, — *предметно-діяльна опосередкованість* цих відносин становить їхню загальну специфічну властивість.

Отже, можна твердити, що відоме положення Ф. Енгельса про те, що «спочатку праця, а потім і разом з нею членороздільна мова стали двома найголовнішими стимулами, під впливом яких мозок мавпи поступово перетворився в людський мозок»³⁶, стосується не тільки процесу формування самої людини. Водночас спочатку праця, а потім і разом з нею членороздільна мова були двома найголовнішими чинниками перетворення відносин в угрупованнях гомінід на відносини соціальні, суспільні. Останні — це такі відносини індивідів, які опосередковують предметними продуктами їхньої власної діяльності і, завдяки цьому і творчому характеру цієї діяльності, розвиваються поза зв'язком з біологічною еволюцією індивідів, тобто власне історично.

* * *

В статье рассматривается вопрос о том, какие свойства общественных отношений, присущие всем их видам, отличают их от отношений в живой природе. На основе анализа работ классиков марксизма-ленинизма и прикладных исследований проблемы сделан вывод о том, что общей и в то же время специфической особенностью всех общественных отношений является опосредованность их предметными продуктами субъекта общественной деятельности — человека. Становление этого качества общественных отношений завершается с появлением существа, создающего орудия труда и знаковые системы.

Благодаря опосредованию всех общественных отношений предметными продуктами собственной деятельности людей, эти отношения могут развиваться и без биологической эволюции индивидов, т. е. собственно исторически. Эта «надбиологическая историчность» общественных отношений составляет их второе — производное от их предметно-деятельной опосредованности — наиболее общее специфическое свойство.

³⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 456.

Опис—функція науки

Є. П. НІКІТІН

Опис — функція науки, виконувана на емпіричному рівні дослідження, полягає у фіксації результатів досліду (спостереження чи експерименту) з допомогою вибраних у даній науці систем позначень і тим самим — у вираженні цих результатів у поняттях науки, пов'язаних з даними системами позначень¹. Інакше кажучи, смисл цієї функції дослідження полягає у «перекладі» дослідної інформації про світ на мову науки, тобто в такому її вираженні, яке дозволяє науці «асимілювати» цю інформацію і здійснити її перетворення через низку внутрішньонаукових процедур. Тобто опис перетворює позанаукову інформацію у внутрішньонаукову.

1. Передпосилки опису

Як бачимо із визначення, неодмінними передпосилками процедури опису є три компоненти: (1) результати досліду (спостереження чи експерименту); (2) системи позначень; (3) поняття науки, пов'язані з елементами цієї системи позначень. Необхідність цих трьох компонентів, мабуть, не потребує доведення, коли врахувати, що загальне пізнавальне завдання опису полягає в тому, щоб інформацію, яка надходить зі світу, виразити адекватним науці способом. Охарактеризуємо названі компоненти, передпосилки опису.

Результати (дані) досліду — це сукупність чуттєвих образів, одержаних дослідником у ході досліду. Сюди належать насамперед образи об'єкта (чи його моделі), який безпосередньо цікавить дослідника — у тих випадках, коли об'єкт спостерігаємо, чи образи деяких наслідків «поведінки» цього об'єкта, — коли об'єкт, який безпосередньо цікавить дослідника, не спостерігаємо. Крім цього в результати досліду можуть входити образи апаратних дій на досліджуваний об'єкт і його відповідей на ці дії та ін.

Усі ці образи можна кваліфікувати як своєрідні духовні феномени, ідеальні об'єкти. Специфічним для ідеальних об'єктів цього типу є те, що вони наочні і конкретні.

Система позначень, що бере участь у процедурі опису, є мова науки. Чимало авторів праць з методології і логіки науки, гадаючи услід за Р. Карнапом, що мова науки розпадається на дві підмови — «мову спостереження» і «теоретичну мову», вважають, що в описі використовується лише перша з них. З цим не можна погодитися. Тут не-

¹ Гносеологічний термін «опис» утворений із слова, взятого із буденної мови. У цій мові слово «опис» вживається в кількох істотно різних значеннях. Серед них є і таке, яке зовсім близьке до розуміння гносеологічного терміна. Однак деякі інші дуже далекі від нього. Скажімо, в повсякденному житті під описом часто-густо розуміють відображення у мові будь-яких результатів і процесів пізнання.

правильний самий поділ мови науки. Як відомо, єдиною основою цього поділу була теза Р. Карнапа про те, що всі дескриптивні (нелогічні) терміни науки поділяються на «терміни спостереження» (їх часто називають також «емпіричними» або «експериментальними термінами»²) й «теоретичні терміни». Перші позначають безпосередньо спостережувані властивості чи відношення³, а другі стосуються «неспостережуваних подій, неспостережуваних аспектів чи ознак подій»⁴. «Емпіричні терміни» і «теоретичні терміни» названі так не випадково. Річ у тім, що розрізнення двох типів термінів і (відповідно) двох підмов у Р. Карнапа пов'язана з його принципом розмежування наукового знання на емпіричне і теоретичне. Згідно з цим принципом емпірія — це знання про спостережувані об'єкти (спостережуваності), а теорія — знання про неспостережувані об'єкти (неспостережуваності). Тим самим «терміни спостереження» слугують для формулювання емпірії і лише емпірії, а «теоретичні терміни» — для формулювання теорії і тільки теорії.

Однак реальна наукова практика спростовує таке розмежування теорії і емпірії і поділ мови науки. З одного боку, наукові теорії будуються не лише стосовно неспостережуваних об'єктів зовнішнього світу, але й щодо спостережуваних (прикладом чого є класична механіка, класична термодинаміка, геометрична оптика та ін.). З другого боку, емпірично аналізуються і, зокрема, описуються не тільки спостережувані об'єкти зовнішнього світу, але й неспостережувані. Так, фізик, розглядаючи фотографію, одержану в камері Вільсона, може сформулювати таке: «При конверсії гамма-кванта виникла електронно-позитронна пара». Це — явно емпіричне положення; водночас до нього входять терміни «гамма-квант» і «електронно-позитронна пара», які, за Р. Карнапом, належать до «теоретичних». Тим самим і вислови «емпіричні терміни» і «теоретичні терміни» стають неприйнятними.

Щоправда, саме по собі розрізнення наукових термінів, що позначають спостережувані і неспостережувані об'єкти зовнішнього світу, має реальне значення і навіть конче потрібне, щоб розв'язати деякі гносеологічні проблеми, зокрема проблеми опису. Для цього розрізнення ми далі будемо послуговуватися висловами «терміни спостережуваностей» і «терміни неспостережуваностей». Вони запроваджуються для того, щоб уникнути плутання, бо наше розрізнення термінів не має жодного стосунку до розмежування емпірії і теорії і не передбачає поділу мови науки на дві підмови.

Мова науки єдина для всіх її функцій і процедур: як терміни спостережуваностей, так і терміни неспостережуваностей використовуються для формулювання і емпірії і теорії. І хоча на різних рівнях дослідження може надаватися і справді надається перевага різним групам термінів, загалом емпірія і теорія розрізняються не термінологією, не мовою, а гносеологічним і логічним характером знання, що в них міститься.

Єдність мови науки зумовлена тією обставиною, що науковим у строгому значенні цього слова може називатися лише такий термін, який входить до будь-якої наукової теорії. Насправді, основними атрибутами наукового терміна є самототожність, однозначність, емоційно-експресивна нейтральність. Але цих атрибутів будь-яке слово може на-

² Див., наприклад: E. Nagel. *The Structure of Science*. N. Y., 1961, p. 97 ff.

³ "The Philosophy of Rudolf Carnap", ed. by P. A. Schilpp. La Salle, Ill., 1963, p. 959.

⁴ R. Carnap. *The Methodological Character of Theoretical Concepts*. "Minnesota Studies in the Philosophy of Science". Vol. 1, ed. by H. Feigl and M. Scriven. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1956, p. 38.

бути лише через розкриття його в термінах якоїсь теорії, тобто внаслідок введення його в теорію. Звичайно, в принципі це слово може бути визначене і з допомогою слів буденної мови. Однак в цьому випадку, по-перше, не вдається надати визначуваному названих атрибутів, бо слова буденної мови, як звичайно, несамототожні, многозначні, мають різні емоційно-експресивні відтінки. По-друге, таке визначення навіть при цілком вдалому формулюванні ще не вводить одержаний термін у систему наукового знання і тому немає жодних підстав називати його «науковим терміном».

Зі сказаного випливає, що емпірія, як тільки в ній використовується наукова термінологія, формулюється у термінах якоїсь теорії. І ця обставина є надзвичайно важливою, бо у противному разі емпірія не змогла б виконувати своє призначення в науці. Єдність мови науки — один із моментів єдності науки, для якої теорія і емпірія є лише взаємодоповнюючими і взаємовизначаючими елементами.

Терміни теорії пов'язані з об'єктами зовнішнього світу за допомогою наукових понять (тут ми переходимо до характеристики третьої передпосилки опису). Наукові поняття становлять істотно інший клас порівняно з ідеальними об'єктами, що є результатами досвіду. Поняття, що становлять світ наукової теорії, прийнято називати «теоретичними об'єктами».

Самі по собі теоретичні об'єкти ненаочні. Однак вони можуть супроводжуватися чуттєвими уявленнями. Це буває в тому разі, коли теоретичні об'єкти відображають спостережувані об'єкти зовнішнього світу. Такі теоретичні об'єкти (вони позначаються термінами спостережуваностей) допускають пряму емпіричну екземпліфікацію. Під емпіричною екземпліфікацією теоретичного об'єкта розуміється процедура зазначення відповідного йому конкретного об'єкта в якійсь множині даних досліджу. Інші теоретичні об'єкти припускають лише непряму емпіричну екземпліфікацію, треті — взагалі неекземпліфіковані в даних досліджу. Останні позначаються термінами неспостережуваностей, а перші — диспозиційними термінами, що посідають у певному значенні проміжне положення між двома основними категоріями термінів.

В описі частіше за все використовуються терміни спостережуваностей і диспозиційні терміни, хоча цілком можуть використовуватися і терміни неспостережуваностей.

2. Склад процедури опису

Отож, в ідеальному випадку у вихідній дописовій ситуації дослідник покладається, з одного боку, на дані досліджу, з другого — на множину наукових термінів і теоретичних об'єктів, які їм відповідають. Кінцева мета опису полягає в тому, щоб дані досліджу відобразити у знакову систему, окремими елементами якої є наукові терміни. На перший погляд, ця кінцева мета реалізується безпосередньо, тобто опис виконується як досить проста, одноактна процедура. Однак це ілюзія. Насправді процедура опису з гносеологічного боку є складним багатетапним процесом.

Наукові терміни, будучи знаками, не іманентні даним досліджу; між ними й іншими немає природного (скажімо, причинного) зв'язку. Не існує між ними і відношення (скільки-небудь істотного) схожості. Для того, щоб відобразити множину даних досліджу у множину знаків, конче потрібно попередньо здійснити операцію зіставлення. Але дані досліджу не зіставляються зі знаками. Будучи ідеальними об'єктами, дані досліджу можуть бути зіставлені лише з теоретичними об'єктами.

Однак, як ми вже мовили, дані досліджу і теоретичні об'єкти — це

об'єкти різних категорій, рівнів: перші — наочно-конкретні, другі — наочно-абстрактні. Як же можливе їхнє зіставлення? Ця можливість зумовлена тим, що деякі із теоретичних об'єктів супроводжуються чуттєвими уявленнями, які за своїм характером є наочно-абстрактними. Зіставлення даних досліду і теоретичних об'єктів є здійсненим, оскільки між ними виявляється якийсь «спільний знаменник» — наочно-абстрактний рівень ідеалізації. Внаслідок такого зіставлення дослідник помічає збіг, тотожність у низці моментів, що психологічно відбивається в акті пізнання.

Теоретичний об'єкт, якщо його взяти таким, яким він існує поза конкретними дослідницькими процесами, становить загальне поняття. Для того, щоб воно могло адекватно виразити дані досліду, тобто образ якогось одиничного зовнішнього об'єкта, воно має бути перетворене у так зване одиничне поняття. Така зміна здійснюється за допомогою логічної операції обмеження поняття. Провівши такі операції, дослідник спроможний залічити до наочно-абстрактних елементів дослідних даних терміни тих теоретичних об'єктів, які ототожнюються з цими елементами. Виконується операція позначення. При цьому має бути здійснена процедура індивідуалізації терміна, що відповідає процедурі обмеження поняття. Індивідуалізація терміна здійснюється через різні індивідуалізуючі предикати. Досить часто способом індивідуалізації, який ми застосовуємо, є вказівка на просторово-часові координати об'єкта. У буденній мові та в науковій літературі як індивідуалізуючий засіб використовуються власні імена. Треба, однак, зауважити, що в тому разі, коли опис реалізується як більш чи менш складна система термінів, індивідуалізації може бути підданий не кожний термін зокрема, а вся система загалом; «як звичайно, індивідуалізуючі частини термінів відокремлюються від основи, виносяться зовні, як щось спільне багатьом уживаним у даному контексті термінам, чи взагалі передбачаються неявно»⁵.

Тепер дослідник має можливість виділити елементи даних досліду, які його цікавлять (згідно з поставленим завданням), і абстрагуватися від інших елементів. «Тепер», бо завдання дослідження (в тім числі і дослідного) завжди формулюється в поняттях, і, отже, визначити доречність тих чи інших даних досліду для розв'язання цього завдання можна лише тоді, коли ці дані уже виражені з допомогою понять.

В процесі опису дослідник послугується не тільки термінами спостережуваностей (і відповідно — безпосередньо емпірично екземпліфікованими теоретичними об'єктами). З допомогою різних логічних процедур до опису можуть бути введені і терміни інших категорій.

Прикінцевим моментом процесу опису є запис одержаних результатів — фіксація даних досліду з допомогою матеріальних знаків. Специфічна риса наукового дослідження, що полягає у систематичній організованості його результатів, притаманна і опису. Тут вона виявляється в тому, що записи даються у певній послідовності, системі, без чого вони втрачають всяку наукову цінність. Інакше кажучи, завдання процедури запису полягає не тільки в тому, щоб виразити результати досліду в математичних знаках, але і в тому, щоб скоординувати, упорядкувати одержану множину знаків таким чином, щоб відношення між окремими знаками підлягали відповідним правилам. Отже, результат опису виступає як структурно організована система свідчень. Структура цієї системи зумовлена багатьма чинниками. Насамперед на її побудову накладає відбиток структура самого досліду. Структура резуль-

⁵ А. А. Зиновьев. Основы логической теории научных знаний. М., 1967, стор. 76.

тату опису в загальних рисах (гомоморфно), а іноді й однозначно (ізоморфно) відображає структуру досліду. Другим чинником, що зумовлює конкретний різновид структури результатів опису, є обрана дослідником мова і, зокрема, — інструмент систематизації записів (матриця, графік та ін.).

Отже, результат процедури опису становить відбиття даних досліджу в знакову систему. Елементарна усвідомлена одиниця результату опису є фактуальне положення чи просто факт. Тим самим результатом опису є структурно упорядкована система фактів. Відносно цілісна сукупність фактів (що виражається, наприклад, кон'юнкцією фактуальних речень) також є факт. Науковий факт — основний елемент емпірії. Емпіричний рівень деякої конкретної науки на даному етапі її розвитку є повна сукупність (упорядкована чи неупорядкована — це залежить від багатьох привхідних обставин) фактів, установлених у цій науці.

Отже, процес опису, який, на перший погляд, видається елементарним, простим, насправді складається із цілої серії різних дослідницьких процедур: зіставлення даних досліджу із множиною теоретичних об'єктів (включаючи операції обмеження понять); позначення окремих елементів даних досліджу термінами (включаючи операцію індивідуалізації термінів); абстрагування від елементів дослідних даних, що не цікавлять дослідника; переходу від термінів спостережуваностей до інших термінів і, нарешті, запису даних досліджу (включаючи операцію упорядкування множини знаків).

Коротко змальована нами послідовність операцій в описі становить значною мірою рафіновану картину. В реальній дослідницькій практиці операції практично ніколи не виконуються так педантично докладно. Деякі із названих процедур зливаються одна з одною, інші здійснюються досвідченим дослідником так автоматично, що взагалі не усвідомлюються як спеціальні операції.

3. Еволюція опису

У ході історичного розвитку науки (усієї сукупності наук і кожної науки зокрема) опис зазнає істотної і цілком складної еволюції. У ході цієї еволюції змінюються всі три вихідні компоненти опису.

Еволюція даних досліджу зумовлювалася, з одного боку (і насамперед), розвитком методів емпіричного дослідження. З другого боку, розвиток системи наукових понять, що відбувається під впливом еволюції даних досліджу, зробив зворотний стимулюючий вплив на цю еволюцію.

Найпростішим методом наукового емпіричного дослідження є безпосереднє спостереження, тобто спостереження, здійснюване з допомогою органів чуттів, не озброєних жодними приладами⁶. Такі кількісні характеристики даних досліджу, як ступінь структурованості, розчленування на окремі наочно-абстрактні елементи, точність, широчінь діапазону при безпосередньому спостереженні цілком і повністю визначаються розрізнявальною здатністю органів чуттів дослідника. Зрозуміло, що ця обставина неминуче привносить у дані досліджу істотний елемент суб'єктивізму. Цей елемент може бути зменшений, якщо зростає досвідченість дослідника, уміння координувати свідчення різних органів чуттів. Головною якісною особливістю даних досліджу при безпосередньому

⁶ Спеціальний аналіз еволюції методів емпіричного дослідження не є нашим завданням. Строго кажучи, опис не має самостійної історії: його еволюція є лише функція від еволюції методів емпіричного дослідження (а також — теоретичного апарата науки).

через природну мову буденного життя. Однак з часом словниковий склад, синтаксис і семантика природної мови перестають удовольняти дослідників.

Насамперед наукове пізнання дістає в ряді випадків такі дані досліду, які цілком відмінні від даних звичайного досвіду, і тому не можуть бути описані словами природної мови. До таких ситуацій спричинює уже систематичне застосування методу спостереження (особливо апаратного спостереження), але масовими вони стають з виникненням і розвитком експерименту. Постає, отже, потреба у поповненні словника природної мови.

Еволюція даних досліду і наукових понять, що виражається, зокрема, у зростанні точності знань, потребує відповідного зростання точності мови. Але слова природної мови, як ми уже говорили, часто многозначні, їх значення непевні, обтяжені різними емоційно-експресивними елементами.

Нарешті, правила синтаксису природної мови бувають дуже неточними, такими, що припускають чимало винятків. З огляду на те, що синтаксис природної мови дає можливість будувати описи тільки одномірно, лінійно, з ускладненням пізнавальних засобів, такі описи стають дуже громіздкими, внаслідок чого їх загальне значення часто виявляється нечітко.

Ці хибні природної мови усуваються з побудовою штучних мов науки. Таку побудову, однак, не можна розглядати як простий одноактний процес. Між природною мовою і штучною мовою науки лежить низка перехідних форм. Найцікавіші з цих форм модельні мови. Наука не може одразу відмовитися від природної мови, але водночас не може нею і послуговуватися. В цьому разі часто здійснюється уточнення природної мови: слова буденної мови звільняються від багатозначності, від емоційно-експресивних значень, коннотацій, правила синтаксису переформулюються для того, щоб вони не мали винятків та ін. Така уточнена псевдоприродна мова уже може виступати принаймні у ролі моделі майбутньої природної мови науки.

Далі на основі цієї моделі будеться власне штучна мова науки. Терміни (елементи словникового складу наукової мови — термінології) відрізняються однозначністю, емоційно-експресивною нейтральністю, автономністю, відносною свободою їх створення. Синтаксис штучної мови науки будеться як система точних, таких, що не допускають винятків, правил. Оскільки синтаксис штучної мови дозволяє оформляти описи двомірно (креслення, схеми, структурні формули та ін.), остільки послуговування такою мовою надає описові економічної, втонченої структури, а в ряді випадків і наочності.

Дальшим, якісно новим етапом розвитку мови науки є побудова формалізованих мов. Формалізація наукової мови поряд з іншими проблемами стикається з проблемою формалізації фактуальних висловлювань (результатів опису). Зокрема, виникає потреба знаходження формальних (синтаксичних) засобів вираження індивідуалізованості термінів, що входять в опис. Одним із таких засобів є застосування йота-оператора (оператора дескрипції або опису). З допомогою йота-оператора вводяться вислови, здатні виконувати роль власних імен. Використовуючи йота-оператор, намагаються або доповнити кількість власних імен, що включаються до вихідного словника даної мови, або зовсім елімінувати власні імена із формалізованого опису.

Намальована картина опису, природно, подає його ідеалізовано. Реальні наукові описи так чи інакше відхиляються від цієї ідеалізованої картини. Так, у реальній дослідницькій практиці в емпіричних до-

слідженнях описи нерідко виконуються у природній мові навіть в умовах, коли існують цілком задовільні теорії.

Ідеалізацією є також твердження, що опис виконується у термінах якоїсь наукової теорії. У справжній історичній еволюції науки процес створення штучної мови (мови теорії) і процес її застосування в емпіричному дослідженні, як звичайно, не є строго одночасними.

Той ідеалізований склад процедури, який описаний у попередньому розділі, більш чи менш повно реалізується, мабуть, лише у безпосередньому спостереженні. Уже застосування приладів автоматично виключає із процесу опису окремі операції. Але найчіткіше це виключення виявляється в експерименті. Окремі операції виконуються в ході матеріального експериментування і навіть у процесі підготовки експерименту. Такою є, наприклад, процедура виділення елементів даних досліду, що цікавлять дослідника, і абстрагування від інших елементів. Якщо дослід виконується у формі експерименту, то автоматичне здійснення цієї процедури зумовлюється уже самою матеріально-ізолюючою, вибіркою дією на предмет. Експериментальну дію на предмет у цьому розумінні можна було б назвати «практичним абстрагуванням». В експерименті і особливо в так званому ізолюючому експерименті предмет ставиться в такі матеріальні умови, які дозволяють цьому предметові виявити одні властивості і не виявити інші. Експеримент є по суті справи матеріальною моделлю абстракції як духовної процедури. Тому підготовка експерименту має включати до себе мислене абстрагування як прообраз «практичного абстрагування».

Із цього, однак, не випливає, що окремі процедури взагалі усуваються із процесу дослідження. Вони усуваються лише із процесу опису. Але дослідник має так чи інакше виконати ці процедури на інших етапах дослідження й іншими засобами. Скажімо, якщо в емпіричному дослідженні використовується автоматично діючий прилад, то уже сама фізична будова приладу дозволяє одержати з його допомогою інформацію суцільно специфічного типу. Тим самим уже одне тільки використання відповідного приладу дає досліднику можливість суто фізичним способом абстрагуватися від інформації, що не цікавить його, і одержати інформацію потрібного типу.

З розвитком техніки спрощуються, а то і зовсім автоматизуються окремі процеси, процедури, що входять до складу опису. Наприклад, поява самописних машин дозволила автоматизувати процедуру запису даних досліду. Цей запис може виконуватися як різні графіки, набір цифр та ін.

Усе це не означає, що з розвитком науки і техніки процедура опису загалом неухильно спрощується. Автоматизуються лише окремі елементи цієї процедури, інші ж, навпаки, незмірно ускладнюються. Так, у ході еволюції опису в нього увійшли такі складні нові процедури, як різні переходи від безпосередньо екземпліфікованих теоретичних об'єктів до теоретичних об'єктів складніших типів. Далі, використання машин для запису результатів досліду дозволяє одержати на виході лише деякий набір знаків. Для машини не існує семантичної сторони мови. Вона здійснює запис результатів досліду за допомогою суто фізичних процесів. Ніякого «усвідомлення» цих результатів машина здійснити не може. Використовуючи машину для запису результатів досліду, тобто для виконання однієї із процедур, що входять в опис, дослідник платить за це ціною включення нової операції в дослідницький процес, а саме — операції надання значень одержуваному набору знаків, тобто інтерпретації запису, бо без такої інтерпретації набір знаків ще не є описом.

4. Статус опису в науковому дослідженні

Гносеологічна природа опису визначається його проміжним становищем — між дослідом і теоретичним дослідженням — у загальній структурі дослідницького процесу. Опис є перехідним етапом між дослідом і поясненням. Опис підготовляє матеріал для наукового пояснення, приводить дані досліду до того вигляду, в якому вони стають приступними для різних теоретичних операцій.

Уже найпростіше спостереження включає до себе численні теоретичні моменти, бо всупереч концепції емпіризму всяке, навіть саме, здавалося б, емпіричне і «не обтяжене» теорією дослідження виконується в контексті якоїсь теорії (гіпотези), керується цією теорією. Опис, оскільки він є відображення результатів досліду в знакову систему, «наслідує» всі теоретичні моменти, «вкраплені» в дослід. Але, крім того, він володіє і своїми теоретичними моментами. Вони пов'язані з тим, що опис «перекладає» дані досліду на мову науки. Завдяки цьому «перекладу» дані досліду, як ми бачили, пов'язуються з теоретичними об'єктами, тобто з елементами того світу ідеалізації, якого стосується деяка теорія. Тим самим у ході опису емпіричні дані піддаються первинній теоретичній обробці, первинному теоретичному обґрунтуванню. Дані досліду вводяться в систему наукового знання. В цьому розумінні науковий опис становить фіксацію емпіричних даних, здійснювану в контексті певної наукової теорії.

Однак всі теоретичні моменти, «вкраплені» в опис, не виводять і не можуть виводити його за рамки емпіричного пізнання. Незважаючи на те, що опис, як звичайно, проводиться за відповідною системою, у певній послідовності, він не ставить своїм безпосереднім завданням встановити закономірні зв'язки, розкриття потреби в поведінці об'єктів.

Елементи опису — факти — відносно рівноправні й рівноцінні з логічного погляду. Вони мають відносно однаковий ступінь загальності і абстрактності. Можна сказати, що опис логічно гомогенний. Цю гомогенність не порушує і та обставина, що між фактами може існувати відношення логічного слідування, бо, по-перше, це відношення не є атрибутом опису, і, по-друге, воно встановлюється без участі наукових законів.

Загалом опис не характеризує коло явищ, яке вивчаємо, з погляду їх сутності. Безпосередньо із опису не можна вивести завбачення будь-якого об'єкта.

Водночас, функціонуючи у рамках емпіричного рівня, опис виступає однією з найвищих процедур цього рівня. Опис є конче потрібною умовою і підготовчим етапом переходу від емпіричного до теоретичного рівня в науковому пізнанні. Цим і визначається його гносеологічний статус.

* * *

Смысл описания как функции научного исследования состоит в «переводе» опытной информации о мире на язык науки, т. е. в таком выражении информации, которое позволяет науке «ассимилировать» ее и осуществить ее преобразование посредством ряда внутринаучных процедур. Такими процедурами являются: сопоставление данных опыта с множеством теоретических объектов; обозначение отдельных элементов данных опыта терминами; абстрагирование, переход от терминов наблюдаемых к другим терминам; записи данных опыта. Исторически описание эволюционировало от формулирования данных непосредственного наблюдения к приборному наблюдению, связанному с точной экспликацией научных терминов и использованием

искусственных языков. С этой точки зрения методологически несостоятельным является универсализация Р. Карнапом разделения языка науки на язык наблюдений и теоретический язык, описывающий ненаблюдаемые объекты.

Описание отличается от других функций науки не языком, а своим логическим и гносеологическим статусом, который определяется промежуточным положением описания между опытом и теоретическим исследованием в общей структуре исследовательского процесса. Элементы описания — факты — относительно равноправны и равноценны с логической точки зрения. Они имеют относительно одинаковый уровень общности и абстрактности. Описание логически гомогенно. Это его свойство не нарушает и то обстоятельство, что между фактами может существовать отношение логического следования. Вообще описание не характеризует круг изучаемых явлений с точки зрения их сущности. В то же время, функционируя в рамках эмпирического уровня, оно является одной из наивысших процедур этого уровня, необходимым условием и подготовительным этапом перехода к теоретическому уровню в научном познании.

Розвиток понятійних засобів відтворення об'єктів у фізиці

О. М. КРАВЧЕНКО, В. І. КУЗНЕЦОВ

У сучасній фізиці величезного значення набувають ті зрушення, які сталися в процесі розвитку понятійних засобів відтворення об'єктів навколишньої матеріальної дійсності на рівні наукової теорії та її математичних структур. У з'ясуванні їх суті вирішальну роль відіграє ленінське положення про те, що всяка наукова теорія, систематизуючи і впорядковуючи певні засоби відтворення зазначених об'єктів, сама виступає з гносеологічного боку насамперед як цілісне понятійне утворення, що за своєю суттю є «знімком, приблизною копією з об'єктивної реальності»¹. Безперечно, було б спрощенням зводити розуміння фізичної теорії лише до розгляду відповідного обсягу функціональних можливостей тих абстракцій, які використані в ході задання і відтворення об'єктів, а також до вивчення конкретних принципів будови фізичної теорії поза відношенням їх до об'єктивної реальності. Як з формального, так і з змістового боку ця теорія спирається на позатеоретичні засоби.

Фізичні теорії як понятійні системи застосовуються лише до певної предметної області і це неодмінно приводить до утворення в рамках кожної з них специфічних, властивих лише їм, моделей об'єктів, які опосередковують співвіднесення математичних засобів даної теорії з даною предметною областю. Прикладами такого моделювання об'єктів є поняття матеріальної точки у класичній механіці, хвильової функції у квантовій механіці, квантованого поля у квантовій теорії поля, кварків у теорії унітарної симетрії та ін.

Поняття фізики виступають не тільки в значенні оперативних засобів відтворення об'єктів у знанні, але, окрім того, так або інакше виражають ще й загальне відношення самого знання по дійсності. І ця функція фізичних понять виражена тим повніше, чим фундаментальніші властивості або відношення вони відтворюють. Тому серед понять фізики зазначимо такі загальні поняття, які можна назвати категоріями фізичного мислення². На прикладі їх простежується еволюція самої категоріальної основи фізичного мислення.

Теоретико-практична діяльність людини спонукає фізичну науку

¹ В. І. Ленін. Повне зібр.тв., т. 18, стор. 259.

² На основі цих категорій, на нашу думку, формулюються фізичні принципи, які виступають у ролі «умов пізнання» на теоретичному рівні діяльності суб'єкта (див.: П. С. Дышлевы. В. И. Ленин и философские проблемы релятивистской физики. К., 1969, стор. 51—52).

синтезувати нові адекватні до потреб відтворення об'єктів понятійні засоби, аж до створення нових за своїми принципами теорій. При цьому великих змін зазнають насамперед специфічні засоби відтворення об'єктів, які тісно пов'язані з пояснюючою (модельною) частиною теорії. Вони або докорінно реконструюються в певних ланках, або ж відкидаються зовсім. Але поряд зі змінами завжди наявний і цілком виразний момент сталості загальних, ключових понять або категорій в структурі фізичної теорії, що фіксує здобутки фізичного пізнання на відповідному етапі теоретико-практичної діяльності людини. Такі загальні поняття теж еволюціонують від теорії до теорії, але менш відчутно, ніж специфічні понятійні засоби, і тому можуть виступати як основа нових суджень про об'єкти дослідження. Як зауважує В. І. Шинкарук, «ми сформували своє мислення на основі засвоєння системи понять і уявлень, які історично вироблені людством на базі суспільної практики. Ці історично вироблені поняття і уявлення правлять нам за інструмент пізнання, необхідну опору, що передує нашому процесу пізнання у здобуванні нових знань»³.

Фундаментальні поняття виступають і як об'єктивна основа дальших теоретичних досліджень фізичних об'єктів, і як результат пізнання їх. Сама ж фізична теорія не є простою «пірамідою понять», яка завершується якоюсь загальною абстракцією, а утворює специфічні і загальні засоби відтворення об'єктів, що охоплюють пізнаваний об'єкт одночасно з двох боків — вузькоспеціального і загальнотеоретичного. Вона містить у собі деякі ключові поняття як передумову логічного переходу до нових теорій, до нових засобів відтворення об'єктів. Ця обставина є важливою і у подальшому викладі.

Історично склалося так, що перші спроби осягнути сутність об'єктів навколишнього матеріального світу робились через задання їх найпростіших властивостей симетрії. Лише пізніше, у період створення класичної механіки, домінуючим стає інший спосіб — задання теоретичних об'єктів за допомогою рівнянь руху. Проте, як це часто спостерігається в історії науки, інтерес до давньої ідеї симетрії дедалі посилюється. Було, зокрема, відкрито, що математичні рівняння руху якоїсь певної фізичної теорії завжди мають властивості симетрії і інваріантності. Скажімо, рівняння Максвелла в електродинаміці інваріантні стосовно певної сукупності перетворень, які становлять групу. Більше того, як показала спроба побудови і осмислення унітарної теорії елементарних частинок, на сучасному рівні розвитку фізичного знання внутрішньотеоретичні об'єкти можна задавати, поминувши математичні рівняння руху і виходячи лише із опису властивостей симетрії і інваріантності щодо групи перетворень.

Повернення до аналізу фізичних об'єктів через вивчення їх властивостей симетрії відбулося на значно вищому щаблі розвитку природознавства, що істотно вплинуло на техніку її математичного втілення. Гносеологічна основа такої трансформації формальних засобів зумовлена не тільки зміною рівня відтворення досліджуваних об'єктів, але й формою даності їх у знанні. Якщо під час свого зародження ідея простої симетрії застосовувалася до речей матеріальної дійсності, так би мовити, безпосередньо, на основі буденних або наївнореалістичних уявлень про навколишній світ, то тепер її використання опосередковується понятійним апаратом існуючих фізичних теорій. Проте це лише один бік справи.

З ретроспективного погляду серед способів математичного зобра-

³ В. І. Шинкарук. Теорія пізнання, логіка и диалектика И. Канта. К., 1974, стор. 99.

ження фізичних об'єктів можна вирізнити три підходи: лінія, якою йшло зображення фізичних об'єктів через встановлення і опис елементарних властивостей симетрії вихідного об'єкта і яка висвітлювалася, насамперед, у математичних працях таких мислителів, як Піфагор, Лейбніц та ін.; лінія, якою йшло зображення фізичних об'єктів за допомогою введення математичних рівнянь фізичного руху (просторова і часова симетрія цих рівнянь ще не виступає явно і не відіграє значної ролі у теоретичних дослідженнях фізичних об'єктів). Ця лінія подана в працях Ньютона, Максвелла, Шредингера, Дірака та ін. Суміжна лінія розроблена в працях Пуанкаре, Ейнштейна, Бора, Вігнера та інших учених в галузі дослідження складних форм симетрії.

Отже, спроби відтворення фізичних об'єктів через властивості симетрії відомі давно. Вже піфагорейці відкрили в системі геометрії з її математично ідеалізованими об'єктами групові перетворення, хоч, природно, і не вживали сучасну термінологію. Сформульовані стародавніми вченими правила і закони різних видів симетрії і інваріантності щодо перетворень досить близькі правилам і законам, за якими побудовані математичні форми розв'язків фундаментальних рівнянь сучасної фізики. В. Гейзенберг зазначає, що в сучасній мікрофізиці власні розв'язки основного рівняння (зображення елементарних частинок) одержують такою самою математичною процедурою, за допомогою якої з диференціального рівняння натягнутої струни виводяться гармонійні коливання струни піфагорейців⁴.

Зрозуміло, тут є й перебільшення: не можна забувати, що піфагорейці абсолютизували відомі їм математичні абстракції, зокрема абстракцію кількості, цілком відриваючи їх від матеріальних речей. І це неминуче призвело їх до серйозних помилок у побудові наукової картини світу. Проголосивши, наприклад, математичні і насамперед кількісні відношення суттю речей, вони кінець кінцем прийшли до отождолення гармонії математики з тим, що насправді математика покликана була лише відображувати. Проте, якщо розглядати математичний аспект аналізу піфагорейцями засобів зображення об'єктів, то з цього боку їх погляди лише підкреслюють ту величезну відстань, яку пододало поняття про симетрію в процесі розвитку від наївного уявлення про деякий спосіб визначення найпростіших об'єктів пізнання аж до розгорнутих і збагачених форм теоретичного відтворення фізичної реальності у її найабстрактніших властивостях, яке становить важливу рису сучасної наукової картини світу.

Уявлення про відтворення суті речей як пізнання математичних властивостей симетрії розвивалось на ідеалістичній основі Платоном. Якоюсь мірою відродження основних моментів цієї концепції зображення світу як такої, що групує об'єкти за ознакою симетрії, знаходимо у пошуках середньовічними філософами критеріїв рівності об'єктів і розв'язання відповідних парадоксів, що виникають під час опису конгруентних об'єктів системної класифікації.

Подальший пошук критерію рівності, який має істотне значення у груповому заданні симетрії фізичних об'єктів, був пов'язаний з подоланням натурфілософських схем. Цей процес відбувався суперечливо. Було так, що «тиск» природничонаукового матеріалу примушував навіть представників ідеалістичної філософії визнавати в окремих випадках переваги конструктивних підходів перед натурфілософськими. Така суперечливість досить виразно виявилася в погледах Лейбніца і Канта, які у своїх конкретно-наукових працях розвивали окремі раціональні

⁴ Див.: В. Гейзенберг. Фізика и философия. М., 1963, стор. 50.

моменти конструктивного розуміння критерію рівності об'єктів, стосовно завдань аналізу проблем симетрії. Так, Лейбніц у полеміці з С. Кларком (а точніше з Ньютоном) обстоює думку про те, що серед множини чуттєвих речей не можна знайти двох нерозрізюваних⁵. Тому питання про тотожність з необхідністю розв'язується ним як мислений пошук такої речі, яка була б насправді тією самою і репрезентувалася у мисленні, ніби існуючи поза відношенням фізичних об'єктів. Звідси Лейбніц дістає принцип тотожності: «дві фігури подібні або еквівалентні, якщо їх не можна відрізнити одна від одної, розглядаючи кожну як саму себе, оскільки будь-яку можливу об'єктивну властивість, що має одна фігура, має й інша»⁶. Проте, хоча вчення Лейбніца про критерій тотожності та властивості симетрії і має конструктивні моменти, філософська основа його суджень про можливі різновиди зв'язку і систематизації порівнюваних об'єктів є хибною.

Номіналістичний критерій рівності об'єктів Лейбніца невдовзі критикував з філософських позицій саме Кант, який, з свого боку, сформулював складне заперечення цьому критерію — як побудову парадоксу лівого та правого. «Ми не можемо, — пише він, — пояснити різницю подібних і рівних, але все ж неконгруентних речей (наприклад, раковин равликів з протилежними за напрямом згинами) жодним одним поняттям»⁷. Існують речі, подібні, здавалося б, всіма своїми частинами, які тільки можна зазначити у кожній з них зокрема, але водночас ці речі не збігаються одна з одною. Звідси Кант зробив жорсткий висновок, що те порівняння об'єктів, яке ми вводимо на підставі конгруенції, є суто зовнішнім щодо речей, що існують, і безперечно не зачіпає їхньої суті.

Однак і твердження Канта має свої хиби. У побудові парадоксу він випускає з уваги те, що група геометричних автоморфізмів безперечно є ширшою, ніж група фізичних автоморфізмів. Ця логічна обставина є важливою під час переходу від суто математичних побудов до детермінованих практичним досвідом фізичних теорій. Звичайно, треба критикувати і ті філософські засади, з яких виходив Кант, щоб довести свою правоту.

Отже, ідея симетрії розроблялась мислителями, починаючи з виникнення античної науки. Але оскільки для її вираження тривалий час не було відповідного математичного апарата, то вона й не могла бути пов'язана з реальною природничонауковою практикою, залишаючись предметом схоластичних дискусій. Цю обставину і намагався використати ідеалізм, спекулюючи на проблемі симетрії. Лише в сучасній науці, яка виробила засоби глибшого теоретичного відображення фізичної реальності, ідея симетрії і насамперед застосування точних і неальтернативних критеріїв рівності знайшли раціональне, матеріалістичне тлумачення і оформлення у певних групових систематиках об'єктів фізичної теорії.

Як відомо, всяка розвинута фізична теорія, використовуючи відповідну аналітико-геометричну схему, так або інакше спирається на вимірювання. Можна сказати, що фізична теорія — це розгорнута на основі фіксованого способу вимірювання програма математичного опису емпіричних закономірностей, виявлених у ході експериментальних досліджень. Фіксація способу вимірювання є одним із головних момен-

⁵ Див.: Полеміка Г. Лейбніца и С. Кларка по вопросам философии и естествознания. Изд-во Ленинградского ун-та, 1962, стор. 72—73.

⁶ Цит. за кн.: Г. Вейль. Классические группы, их инварианты и представления. М., 1947, стор. 30.

⁷ И. Кант. Соч. в шести томах, т. 4, ч. 1, М., 1965, стор. 103.

тів у фундаменті фізичної теорії, яка визначає якоюсь мірою не лише її характер, але й межі. Найважливішим у цьому факті є те, що саме вимірювання передбачає введення критерію рівності або тотожності, бо воно не може обійтися без конгруентного порівняння вимірюваного об'єкта і об'єкта-еталона. Оскільки у багатьох випадках найпридатнішим для деяких галузей сучасної фізики поки що лишається метод групового задання математичної структури фундаментальних співвідношень теорії, то це кінець кінцем означає, що у дослідника є вищезазначений критерій рівності, за допомогою якого здійснюється групове задання математичного формалізму теорії.

Про детермінованість явищ за такого розуміння можна мовити лише стосовно певного класу систем відліку, які пов'язані між собою на основі фізичного принципу відносності. У цьому конкретному випадку математично виражений принцип інваріантності, що стосується більш загальної групи, буде вказувати на можливість фізичної інтерпретації даної математичної структури. Коли математична структура фізичної теорії задана, виникає питання про актуальне існування передбачуваних об'єктів, одержаних на основі загальних принципів систематики. Тут проблема полягає у тому, що фізик-теоретик, внаслідок бідності зовні введених емпіричних вимог, має розв'язати питання про існування можливих об'єктів на основі деяких внутрішніх ознак, особливо на основі їх інваріантних характеристик.

Аналогічний стан справ у використанні фундаментального методу симетрії та інваріантності для відтворення досліджуваних об'єктів можна констатувати не лише у фізиці, але також і в інших галузях науки — біології і зокрема на рівні розгляду біологічних мікропроцесів. Метод симетрії, історично вироблений природознавством як особливий і своєрідний різновид ідеалізації та абстрагування, виявився плідним у формулюванні широкого спектру закономірностей матеріального світу, стаючи іноді чи не єдиною можливим і доцільним способом наукового вивчення явищ природи.

У фізиці цей спосіб дослідження став можливим завдяки тривалому розвитку механіки, яка підготувала електромагнітну і квантово-релятивістську картини світу. Історично класична механіка, підводячи науково-математичну базу під дослідження просторової симетрії, розвивала, проте, головним чином, методи відтворення об'єктів за допомогою рівнянь руху. Аналіз сутності об'єктів на основі відкриття їх інваріантних властивостей симетрії залишався для класичної механіки лише абстрактною можливістю.

Це й зрозуміло. Якщо при своєму зародженні в старогрецькій натурфілософії ідея симетрії реалізувала «внутрішній» підхід до теоретичного зображення матеріальних об'єктів, оскільки вони аналізувалися безвідносно до свого середовища, то конкретно-наукове обґрунтування цієї ідеї могло початися в механіці лише, так би мовити, з «зовнішнього» боку.

Механіка прагнула задавати матеріальні об'єкти на рівні теорії через опис їхнього руху лише відносно певним чином зображуваного простору. «З часів Ньютона,— зауважує В. Гейзенберг,— у фізиці постійно вивчають не конфігурації або геометричні форми, а динамічні закони. Рівняння руху стосується будь-якого моменту часу, у цьому розумінні воно одвічне, тоді як геометричні форми, наприклад орбіти планет, змінюються»⁸⁻⁹. У зв'язку з цим вперше у природознавстві було продуктивно використане поняття часу і сталися помітні зрушення по-

⁸⁻⁹ В. Гейзенберг. Фізика и философия. М., 1963, стор. 49.

рівняно з грецькою натурфілософією у пошуках понятійних засобів відтворення об'єктів.

Як відомо, метод відтворення фізичних об'єктів за допомогою рівнянь руху виявився надзвичайно плідним. Здавалося навіть можливим застосувати цей метод до інших галузей фізики, тобто, як вважав Ньютон, «вивести із начал механіки й інші явища, міркуючи подібним чином», і створити універсальні засоби відтворення. М. Планк, підсумовуючи розвиток фізики згаданого періоду і зазначаючи ті загальні методологічні принципи, за якими створювались понятійні засоби відтворення фізичних об'єктів, пише, що «механістичне світоспоглядання кінець кінцем зводиться до положення: всі фізичні явища можуть бути повністю зведені до руху матеріальних точок і матеріальних елементів»¹⁰. Зауважимо лише, що цей механічний рух матеріальних точок і тіл не мислився інакше, як у просторі ньютонівської механіки.

Розвиток фізичного пізнання неминуче привів до розуміння обмеженості всіх форм ньютонівської механіки у галузі електромагнітних явищ, і це поставило на перший план загальне завдання переходу до інших понять і уявлень, принципово відмінних у своїй спеціальнонауковій і загальнотеоретичній основі, насамперед до іншого розуміння просторово-часових відношень і природи симетрій. Для Максвелла, проте, все ще вивчення відносного положення і руху тіл становить предмет більшої частини фізичних наук. Але до стану матеріальних тіл він вже залічує не лише їхні стани стосовно «конфігурації і руху їхніх видимих частинок», а й стани щодо «конфігурації і руху їхніх невидимих частинок» — тиск, температуру, електричний потенціал та хімічний склад. Поступово Фарадей і Максвелл саме силове поле перетворюють на об'єкт дослідження, що змінюється як функція просторово-часових координат, і намагаються відшукати математичне рівняння його руху, а не елементарні закони руху тіл, на які діє поле. Це зовсім інша, порівняно з класичною механікою, концепція фізики.

Після Максвелла теоретичне уявлення фізичної реальності стало неможливим без поняття електромагнітного поля. І, як довів зроблений А. Ейнштейном глибокий методологічний аналіз змісту електродинаміки рухомих тіл, поняття поля і власне математичних рівнянь, що описують його фізичні властивості, були «несумісними» з тим уявленням про простір і час, яке вже склалося тоді у рамках класичної механіки, з її поняттями про матеріальну точку і математичними рівняннями Ньютона для опису її механічного руху. Але створені А. Ейнштейном спеціальна теорія відносності та загальна теорія відносності використовують все той же тип математичних рівнянь руху як для опису поля, так і для опису матеріальних точок, хоч це і пов'язано з принципово новими уявленнями про простір і час. Що ж стосується квантової теорії, то вона, як зазначає Н. Бор, на певному етапі свого розвитку стає «символічним» тлумаченням проблеми руху у класичній механіці, яке піддається фізичній інтерпретації лише за умов використання квантового постулату.

Теорія електромагнітних явищ Максвелла стала на місце класичної механіки Ньютона, тоді як квантова механіка як теоретична система стала на місце класичної фізики для опису і пояснення предметної області явищ мікросвіту. Але є й спільне начало цих переходів. Через усі ці фізичні теорії простежується ідея подання основних об'єктів дослідження за допомогою математичних рівнянь руху. Ця ідея приймається і квантовою електродинамікою або релятивістською квантовою теорією поля. У цьому випадку хвильові рівняння для опису фізичного

¹⁰ Див.: М. Планк. Единство физической картины мира. М., 1966, стор. 52.

поля задають характеристики поля як функції просторово-часових координат; вони є безпосереднім аналогом математичних рівнянь руху об'єктів класичної фізики. Якщо виходити з цієї аналогії з класичною електродинамікою, яка висуває елементом фізичної реальності такий об'єкт, як поле, то можна сказати, що квантова електродинаміка при застосуванні її до сфери взаємодії електронів, позитронів і електромагнітного поля виділяє як елемент фізичної реальності на теоретичному рівні такий об'єкт, як квантоване поле. Проте квантова електродинаміка посідає особливе місце серед інших теорій, бо в її рамках, поряд із застосуванням математичних рівнянь руху до опису об'єктів, відбувається повернення до уявлень про просторово-часову симетрію.

Нині квантова електродинаміка досягла такого ступеня довершеності і є настільки експериментально перевіреною теорією, що, за образним висловом А. Салама, змушує спеціаліста «муркотити від задоволення». Цей тріумф квантової електродинаміки пояснюється тим, що вона значною мірою ґрунтується на уявленнях про хвильові рівняння вільних фізичних частинок, які по суті виражають лише ті фізичні властивості, котрі пов'язані із загальними вимогами просторово-часової симетрії, хоча процеси, що відбуваються з фізичними частинками, у цьому разі залежать від властивостей їх взаємодії.

Відзначимо ті причини, з огляду на які стає проблематичним традиційне застосування у фізиці сильновзаємодіючих частинок рівнянь руху та теоретичних об'єктів просторово-часового типу — матеріальної точки, хвильової функції, квантованого поля та ін. Побудова згаданих теоретичних об'єктів дає можливість абстрактно вивчати й існування фізичних об'єктів. Важливе також припущення про цілісність фізичних об'єктів у взаємодії, і, як наслідок, про те, що після взаємодії змінюється тільки просторове місце перебування, проте визначеність взаємодіючих об'єктів не порушується. У фізиці сильновзаємодіючих частинок не можна нехтувати взаємодією частинок між собою, бо вона в світі цих частинок принципово не усувається. Окрім того, в цьому світі звичайними є процеси розпаду, «народження» і «знищення» частинок.

Як звичайно, на теоретичному рівні спочатку конструюються рівняння руху для «вільних», «невзаємодіючих» частинок. Введення теоретичних величин, що репрезентують їх взаємодію, переводить ці рівняння до класу нелінійних. Спроби їх квантування спричинюють розгляд операторних рівнянь. Все це призводить до того, що відповідні рівняння через їх математичну складність викликають сумнів у можливості їх розв'язки. Ситуація, що складається, свідчить про потребу нових понятійних засобів, причому вихід за межі давніх методів здійснюється у формі негативно заданого знання. Зокрема, у фізиці сильновзаємодіючих частинок традиційні рівняння руху стають своєрідними фіктивними об'єктами теорії.

З погляду діалектичного матеріалізму «теоретичне пізнання в науці, — відзначає В. І. Шинкарук, — пізнання засобами «абстрактного мислення» — стало можливим лише тоді, коли людина на основі суспільно-історичної практики виробила в собі здатність абстрагуватися від безпосередньої дійсності і «працювати» зі своїми уявленнями, «будувати світ» в уяві, а для цього їй було конче потрібно виробити абстрактні, відірвані від окремих речей і процесів «чисті» уявлення про простір і час»¹¹.

¹¹ В. І. Шинкарук. Теорія познання, логика и диалектика И. Канта. К., 1974, стор. 100.

Водночас сучасна фізика елементарних частинок зробила актуальною проблему не тільки зміни просторово-часових уявлень в зв'язку з глибшим рівнем пізнання світу частинок. Її розвиток з усією гостротою поставив проблему побудови світу частинок за допомогою не лише тих або тих просторово-часових уявлень, але й абстрактних уявлень іншого типу, які також мають своєю основою об'єктивні властивості частинок. Однією з таких спроб є теорія унітарних симетрій сильних взаємодій частинок.

В основу нового підходу ліг той факт, що математичні рівняння фізики — це, за висловом В. Гейзенберга, лише математичне зображення певного ряду властивостей симетрії. У сучасній фізиці звичайно йдеться про властивості симетрії, які співвідносяться з простором і часом і знаходять свій математичний вираз у теоретико-груповій структурі основного рівняння. Наприклад, найважливіша група перетворень (так звана група перетворень Лоренца у теорії відносності) формально і за змістом своїм визначає структуру простору і часу.

На закінчення скажемо, що для більшості фізичних теорій характерний саме такий підхід до теоретичної репрезентації фізичних об'єктів, коли рівняння виражають увесь ряд властивостей симетрії цих об'єктів. Спочатку задається вихідний фізичний простір-час (евклідовий простір у класичній механіці, чотиривимірний простір-час Мінковського в електродинаміці або спеціальної теорії відносності, простір Ейнштейна у загальній теорії відносності). Далі вводиться певна група симетрії та інваріантності відповідного простору-часу теорії, скажімо, група Галілея для класичної механіки або група Лоренца для теорії відносності. Математичні рівняння у стислій формі виражають властивості симетрії і можуть пов'язуватися з математичними уявленнями даної групи. Цим математичним рівнянням зіставляється основний внутрішньотеоретичний об'єкт певної теорії: матеріальна точка, поле, хвильова функція, квантоване поле та ін. Таким чином здійснюється також низка теоретичних побудов у фізиці елементарних частинок, які реалізують перехід від одних понятійних засобів відтворення об'єктів до інших на основі категорії симетрії.

Але існує й інший, так би мовити, нетиповий для більшості фізичних теорій спосіб. Однією з таких досить плідних і впливових щодо сучасного розвитку теорій у фізиці елементарних частинок спроб, які намагаються вийти за межі вищезазначеного підходу, є фізична теорія кварків. В основу математичної структури теорії кварків лягли групи симетрії не стосовно простору-часу, а щодо тих фізичних взаємодій, у яких бере участь дана частинка або група частинок.

Наведемо порівняння. Якщо правильна історична легенда, за якою поштовхом до створення класичної механіки для Ньютона було спостереження за падінням яблука, то можна б продовжити цю аналогію і сказати, що сучасні дослідники виходили у цьому разі із спостережень над однаковою поведінкою всіх наявних перед ними яблук, скажімо під час поривів вітру, але при цьому не акцентували свою увагу на русі якогось окремого яблука, а намагалися змалювати картину їхньої поведінки. Інакше кажучи, творці фізичної теорії кварків виходили з однакової поведінки груп елементарних частинок під час їх сильної взаємодії. Так, на теоретичному рівні стало можливим запровадити групу математичних перетворень, яка пов'язує описи протона і нейтрона і яка лишає інваріантними всі фізичні характеристики цих частинок щодо сильної фізичної взаємодії.

Водночас пошук класифікації сильновзаємодіючих частинок (адронів) привів до відкриття їх важливих групових характеристик. Гру-

пова систематики адронів, що її створив Гелл-Манн, має такі зображення, які реалізуються не тільки на вже відкритих серіях частинок, а потребують введення деяких субчастинок, так званих кварків, з яких складаються елементарні об'єкти відомого нам рівня будови матерії.

Гіпотеза кварків є, отже, результатом пошуку зв'язку між зображеннями певної математичної структури і відповідними моделями їх фізичного, предметного змісту. З цього боку введення гіпотези кварків — аналогічне методам переходу від математичної структури теорії до її теоретичних об'єктів у вже відомих, розроблених галузях фізичної науки.

Проблема реального існування кварків з цього погляду зводиться до того, чи є кварки основними об'єктами теорії кварків, наприклад, як матеріальна точка є основним теоретичним об'єктом класичної механіки та ін.; або ж вони є фізичними об'єктами типу Землі, молекул, атомів, елементарної частинки тощо. Відзначимо, існує досить поширена думка, що у кварковій моделі кварки подаються не як прості математичні об'єкти, створені для зручності опису фізичних явищ мікросвіту, а як такі, що якимось реалізуються у природі, хоча ми поки що й не знаємо, як саме фізично відбувається ця реалізація.

Лишаючи осторонь проблему онтологічного статусу кварків, пов'язану з пошуком кварків як фізичних об'єктів, і проблему подальшої теоретичної еволюції моделі кварків, зауважимо отаке. Розглядаючи фізичну теорію кварків, «ми одразу ж стикаємося із завданням виправдання того особливого підходу, яким послуговуємося у питанні про приписування сильним взаємодіям певних симетрій. Надія на існування симетрій, відмінних від тих, які пов'язані з просторово-часовою структурою, ґрунтується на тому, що деякі з таких «внутрішніх» симетрій вже досить очевидні. Насамперед зарядова незалежність (сильних взаємодій.— *О. К., В. К.*) у даний час експериментально перевірена і перетворилася у загально визнану симетрію»¹².

Для нас важливе те, що застосування теоретико-групових методів до опису і пояснення процесів у світі елементарних частинок спирається на «очевидні» властивості симетрії взаємодій, у яких беруть участь самі частинки. Цей підхід привів до теоретичної репрезентації таких фізичних об'єктів, як елементарні частинки, за допомогою вищезгаданих властивостей симетрії. Даний підхід найчіткіше втілений у фізичній теорії кварків. Спосіб теоретичного зображення фізичних об'єктів, що застосовується у теорії кварків, відмінний від способу зображення, котрий пов'язаний із математичними рівняннями руху і який виявляється у таких фізичних теоріях, як класична механіка, релятивістська механіка і електродинаміка, квантова механіка і теорія квантованих полів.

Отже, ми вирізнили дві форми переходу від одних систем фізичних понять і уявлень до інших, від одних типів теорій до інших. Це зовсім не означає, що цими формами вичерпується складний процес розвитку понять фізики. Уже тривалий час важливу роль у цьому процесі відіграють уявлення про рух у просторі і часі об'єктів, що описуються певними математичними абстракціями. Вони, безперечно, лишаться і надалі в категоріальній структурі фізики. Але поряд з ними останнім часом все більший акцент у пошуках адекватних засобів відтворення закономірностей фізичного світу ставиться на уявленнях про симетрію досліджуваних об'єктів. Можна сказати, що збагачене за

¹² Р. Берендс, Дж. Дрейтлен, К. Фрондсдел, В. Ли. Простые группы и симметрии сильного взаимодействия. У кн.: Теория групп и элементарные частицы, М., 1967, стор. 115.

змістом і формою поняття симетрії набуває на сучасному етапі розвитку фізики значення фундаментальної категорії, яка поряд з категоріями простору і часу відіграє істотну роль у фізичному мисленні як загальний спосіб відтворення фізичних об'єктів у знанні і як засіб переходу від одних специфічних понять про об'єкт, що склалися в процесі теоретично-практичної діяльності людини, до інших. Порівняно з минулим істотно змінилися логічна і гносеологічна функції категорії симетрії. На даному етапі розвитку фізичної науки симетрія виступає як ключове поняття, де фіксуються загальні закономірності і об'єктивні форми фізичного засвоєння дійсності. Зміна категоріальної структури фізики є об'єктивним процесом, який свідчить про рух нашого пізнання до більш повного відображення властивостей і відношень об'єктивної реальності.

* * *

По мнению авторов, в современном физическом знании, в частности в физике элементарных частиц, доминируют два основных способа задания физических объектов на уровне теории: пространственно-временной способ задания и соответственно описания и объяснения физических явлений (классическая механика, теории относительности, квантовая механика, квантовая теория поля) и способ задания, связанный с симметрией физических объектов и их взаимодействий (теории унитарных симметрий), отличной от пространственно-временной симметрии. Последний способ, возникший еще на основе наивных представлений о симметрии, получил с помощью теоретико-групповых методов распространение в современной физике. Вместе с тем, выступая как способ усвоения конкретного физического материала и как способ систематизации наличных объектов, представленных уже имеющимися физическими теориями, симметрия не отрицает объективности категорий пространства и времени, а лишь выступает как новая ступень, новая сторона в познании физического существа отношений действительности, необходимая для выработки адекватных представлений о мире.

Гносеологічна природа знакової ситуації

О. З. ПАНКРАТОВ

З кінця XIX — початку XX ст. внаслідок розвитку математики і логіки проблема значення стала відігравати важливу роль у філософсько-методологічних дослідженнях. З виявленням парадоксів у наївній теорії множин у дедуктивних науках актуалізувалося завдання — вивчити структури природних і штучних мов. Інтерес до дослідження природи знаків і ролі знакових структур (викликаний працями Г. Фреге, Ч. Пірса, Б. Рассела) такий великий, що деякі філософські напрями — спочатку неопозитивізм, а пізніше так звана лінгвістична філософія — оголосили проблему значення основною у філософії (Л. Вітгенштейн) чи головним предметом філософського дослідження (М. Шлік).

Значний вклад у розробку проблеми значення зробили радянські філософи (Л. А. Абрамян, Б. В. Бірюков, Є. К. Войшвілло, І. С. Нарський, Є. Д. Смирнова, М. В. Попович, В. С. Швирьов та інші). В їхніх публікаціях, особливо численних з кінця 50-х років, були викриті ідеалістичні і метафізичні основи методології представників різних течій буржуазної філософії — неопозитивізму, прагматизму, операціоналізму та ін. у розробці проблеми значення. Поряд з критичним аналізом праць буржуазних філософів з проблеми значення радянські вчені з діалектико-матеріалістичних позицій розглянули природу знака, значення, структуру знакової ситуації.

Однак, незважаючи на певні успіхи у розробці проблеми значення, вона, як пише І. С. Нарський, є «...однією із опірних у сучасній філософській літературі. Це пояснюється її значною складністю і нерозробленістю»¹. Труднощі проблеми значення починаються уже зі з'ясування основних компонентів, що становлять знакову ситуацію: що таке знак, значення, позначуваний предмет та ін. Л. А. Абрамян відзначає, що досить часто знак визначається через значення, а значення через знак, тобто виникає так зване порочне коло.

Майже у всіх працях, філософських і особливо лінгвістичних, де розбираються питання відношення знака і значення, вживаються звороти типу: «внутрішня сторона знака», «двоєдина сутність знака» та ін., причому найістотнішим компонентом визначення знака є вказівки на те, що він становить матеріальне тіло (чуттєво сприймане). Не заперечуючи проти тези про нерозривність знака і його значення, ми вважаємо, однак, що вона потребує істотних уточнень. Слід також уточнити механізм єдності матеріального й ідеального у знаку, бо вона може видатися принципово неможливою з огляду на те, що матеріальне («матеріал знака») і ідеальне (значення чи компонент значення знака) з гносеологічного боку протилежні. Далі треба позбутися формально-логічного казусу: як може бути знак, який визначається як предмет матеріальний, бути ще й ідеальним у якійсь своїй частині.

У літературі з проблеми значення по-різному розв'язується питання про те, що слід приймати за значення знака. Одна група дослідни-

¹ І. С. Нарський. Проблема значення «значення» в теорії познання. Зб.: Проблема знака и значения. М., 1969, стор. 5.

ків приймає за значення знака ті чи інші ідеальні об'єкти, частіше за все — поняття; друга — поряд з ідеальними образами включає в значення також і матеріальні об'єкти. Суть цієї розбіжності можна виразити в дилемі: що є значенням — об'єкт відображення разом з результатом відображення чи тільки результат відображення?

Ми схилиємося до першого погляду, який ототожнює зі значенням знака всі ті об'єкти, які він позначає (хоча він потребує відповідних уточнень, які будуть зроблені у подальшому викладі).

Коли з'ясовувати зміст знаків, що позначають абстрактні об'єкти (наприклад, математичні), то відповідь на питання, що у значення знака включається і позначуваний об'єкт, здається безсумнівним. Насправді, у виразі $1 + 1 = 2$ операція додавання відбувається над числами (об'єктами), але не над поняттями. Значно складніше стоїть справа під час розгляду змісту знаків, що належать до матеріальних об'єктів. Загальні міркування указують, що і в цьому разі матеріальні об'єкти і позначаються знаками, і є їхніми значеннями. Оскільки позначуваним може бути все, що може бути предметом думки, то воно охоплює як предмети абстрактного характеру найрізноманітнішої природи (від властивостей об'єктів до форм думки), так і реально існуючі предмети. Далі, якщо в теоретичній діяльності знаки об'єктивують і відношення суб'єкта до фактів свідомості, і самі факти свідомості, то в матеріальній практиці знаки об'єктивують відношення суб'єкта до матеріальних об'єктів і заміняють самі об'єкти.

Однак у філософській, лінгвістичній літературі проти введення у значення знака матеріальних об'єктів наводяться такі вагомні аргументи: у своїй практичній діяльності суб'єкт виробляє, використовує, перевозить, купує тощо не значення відповідних знаків, а самі об'єкти². Щоб зробити цю думку наочнішою, сформулюємо її таким чином: у матеріальній практиці можна здійснити дії над об'єктами позначення, не знаючи їх знаків; отже, матеріальні об'єкти віддільні від знаків, тому вони і не є значеннями знаків.

Жоден прихильник введення в значення знака матеріального предмета не може почувати себе спокійно і упевнено у своїх поглядах, поки наведений аргумент не буде спростований. Насправді, якщо включити в значення знаків усе те, що вони позначають, то як же погодити безперечні факти: 1) знак і значення невіддільні; 2) знаки відсилають нас як до матеріальних, так і до ідеальних об'єктів; 3) але якщо ідеальні об'єкти насправді невіддільні від знаків, то матеріальні об'єкти існують незалежно від того, чи існують для них відповідні знаки чи ні.

Вихід із ситуації, яка склалася, пов'язаний із розкриттям того, що позначений матеріальний предмет не перестає бути об'єктивним, відрізняється від непозначеного і фіксація позначеного матеріального предмета залежить від існування знака. У даній постановці завдання ми виходимо із передбачення, що з позначеним матеріальним предметом відбуваються зміни, аналогічні зі змінами, що стають з речі, яка виступає як знак (вона відрізняється від просто речі і, не перестаючи бути об'єктивною, невіддільна від значення).

Свідченням того, що річ стала знаком, може бути той факт, що чуттєво сприймана річ виступає перед людиною, яка пізнає, не як самостійний об'єкт пізнання, а виконує в процесі пізнання службову роль; з допомогою речі, що стала знаком, пізнається інша річ, причому людина, яка пізнає, дивиться не на річ-знак, а крізь знак, за знак.

² Див.: Б. И. Востоков. О значении слова. 36.: Проблема знака и значения. М., 1969.

Отже, проблему знака і значення треба розглядати з урахуванням ролі суб'єкта пізнання у знаковій ситуації.

Як звичайно зауважується, що однією з найважливіших властивостей речі, яка виступає як знак, є її здатність відсилати до якогось іншого об'єкта. Звернімо увагу, що ця здатність не є природною властивістю знака. Саме людина має властивість встановлювати зв'язки між знаком і об'єктом позначення, а потім, сприймаючи знак, встановлювати цей зв'язок.

Між простою річчю і річчю, яка стала знаком, існує принципова відмінність: річ як матеріальний об'єкт існує поза і незалежно від адресата; річ як знак немислима без адресата. Знак *A* — це не тільки річ *A*, але ще й вираження, яке розкриває відношення *A* до ідеального образу речі *B*. Таке відношення між елементами знакової ситуації, як «вираження» і «позначення», здійснюється не об'єктивно між *A* і *B*, а суб'єктивно, в адресаті, який зіставляє вираження *A* з ідеальним образом *B*.

Основною помилкою, на нашу думку, у розгляді відношень між елементами знакової ситуації є те, що саме знаку приписується властивість відсилати до позначуваного об'єкта. Саме із цього помилкового приписування логічно випливає проблема, а чи є знак двоєдиною, чи не двоєдиною сутністю; спочатку знаку приписується властивість, а потім обговорюється, чи має він цю властивість чи ні.

Твердження, що позначає знак, є, мабуть, фетишизацією знака, оскільки насправді позначає людина. Однак такий «розподіл обов'язків» між знаком і суб'єктом пізнання не має універсального характеру, він спостерігається лише у відповідних гносеологічних ситуаціях.

Образно кажучи, знаки є віхами, які відзначають точки зустрічі суб'єкта і об'єкта; суміжне положення знака між суб'єктом і об'єктом пізнання зумовлює двоїстий характер його змісту. Зауважимо, що річ *A* може функціонувати як знак *A* лише завдяки єдності «власного» і «невласного» змісту.

У «власний» зміст знака входять його фізичні властивості: а) розмір, колір, конфігурація; б) незмінність, розрізнюваність; в) його місце як речі в причинно-наслідкових та інших відношеннях. Під «неособовим» змістом знака розуміються його функціональні властивості, які є результатом активності суб'єкта пізнання і виявляються у відношеннях знака до суб'єкта і до об'єкта пізнання. Невласний зміст знака — це відчужені в ньому властивості суб'єкта пізнання. Знаки функціонують як речі, як тіла, з якими можна здійснювати відповідні маніпуляції (інакше речі не могли б бути уживані як знаки), і як представники об'єктів і їх властивостей у пізнанні. У найзагальнішому вигляді зміст вислову «знак має значення» можна передати з допомогою таких слів: «знак належить до чогось, відмінного від нього самого». Відношення «до чогось» встановлює адресат. Існування результату цього відношення «до чогось» подається у різних формах: в уявленнях, операціях, поняттях про зовнішній щодо знака об'єкт. Інакше кажучи, структура знакової ситуації відповідає ступеням пізнання, і шлях пізнання — від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики — закріплюється в мові як значення «різних достоїнств». Так, етап «живого споглядання» здійснюється в утворенні системи ідеальних значень, які є уявленнями. Така ситуація спостерігається, коли про об'єкт позначення адресат може сказати, мабуть, лише те, що об'єкт називають так і так. Ми називатимемо тип такого значення примітивним.

Вищим типом значення є тип, який ми будемо називати неповним

значенням; воно виявляється у двох варіантах. Наприклад, припустимо, що досвідчений пожежник чує слово «пожежа». При цьому, безумовно, в його свідомості виникає уявлення про одну із бачених ним пожеж. Цей мовний вислів пожежник, зрозуміло, пов'язує і зі знанням операцій, які він зобов'язаний в міру свого службового становища виконувати. Цілком можливо, що він не має уявлення про природу горіння, тобто про сутність пожежі. В цьому разі значення слова «пожежа» складається із уявлення і операцій, поняття не входить для адресата (пожарника) у значення вислову. Цілком можлива ситуація, коли адресат про пожежу буде мати не тільки уявлення, але й зможе прочитати кваліфіковану лекцію про природу горіння. Разом з тим адресат може бути зовсім безпорадним у практичній ситуації. В цьому разі у значення вислову «пожежа» для адресата входить тільки уявлення і поняття.

Розглянуті приклади свідчать про відносну самостійність теоретичного і практичного знання; для їхньої єдності потрібний додатковий творчий акт «виключення» абстракцій (С. О. Яновська). У разі єдності теоретичного і практичного знання ми будемо мати справу зі значенням, яке називатимемо повним. Отже, ми виділили отакі типи значень: 1) примітивне; уявлення; 2) неповне: а) уявлення + поняття, б) уявлення + операції; 3) повне: уявлення + поняття + операції. Така принципова структура значення мовного вираження. На практиці, однак, «всєбічнорозвинений» адресат, що вслодіє повним значенням, не завжди використовує весь свій арсенал. Так, наприклад, важко передбачити, що адресат, який досліджує фізико-хімічні властивості води, у повідомленні «Я уже напився води» мав на увазі, що він випив рідину, хімічний склад якої виражається формулою H_2O , яка замерзає при $0^\circ C$ та ін. Скоріше за все значенням цього повідомлення адресата-хіміка є уявлення про воду, як, скажімо, про рідину, яку можна одержати, відкривши кран міського водопроводу.

Отже, як значення знака можуть виступати поняття, операції, уявлення. Що саме є значенням даного знака — залежить від конкретної ситуації: на що «замикається зв'язок», що має на увазі адресат; а це означає, що значення знака залежить від того, як вжитий знак. «Не існує значення, що вводиться в деякий об'єкт чи вилучається із нього, а існують... ті чи ті об'єкти, що відіграють роль значення чи ж втрачають її»³.

Нині жоден серйозний дослідник проблеми значення не буде зводити відношення позначення лише до процесу зіставлення знака і позначуваного об'єкта, бо позначення надто явно пов'язане з пізнанням. Однак, як звичайно, зв'язок процесу пізнання з позначенням обмежується вказівкою на те, що відношення знака до позначуваного об'єкта опосередковане ідеальним відображенням останнього. Насправді ж процес пізнання, нерозривно пов'язаний з позначенням, має значно глибший вияв.

У проблемі — включати річ разом з образом речі чи тільки образ речі у значення знака — надмірно, метафізично, на нашу думку, протиставляється річ і її образ. Звичайно, з гносеологічного боку образ речі і сама річ є протилежностями. Однак образ речі є результат взаємодії суб'єкта пізнання і речі, і саме тому образ об'єктивний за змістом і суб'єктивний за формою.

Річ пізнана не перестає бути об'єктивною, але вона відрізняється від об'єктивної речі сама по собі, оскільки остання є для пізнання не-

³ Див.: И. С. Нарский. Проблема значения «значения». Зб.: Проблема знака и значения, стор. 19.

вичерпною. У своїй матеріальній практиці людина використовує об'єктивні речі, але лише тією мірою, якою вони пізнані. Так, дикун із кременю робив зубило, не підозріваючи, що із кременю згодом будуть робити напівпровідники. Разом з тим матеріальні речі на кожному конкретному етапі їх пізнання і використання виступають в нерозривній єдності двох об'єктивних аспектів: «речі для нас» і «не пізнаного залишку». Саме тому, що в практичній діяльності людини поряд з «річчю для нас» неминуче бере участь «річ у собі», людське знання завжди є відкритою системою. Але водночас «річ для нас», не вичерпуючи всієї об'єктивної речі, є для людини на кожному конкретному етапі пізнання і використання об'єктивною річчю.

Суб'єкт у процесі теоретичної і практичної діяльності, по-перше, створює ідеальний об'єкт як результат відображення об'єктивного світу, по-друге, трансформує матеріальний об'єкт, і це виявляється у вичлененні із безконечного матеріального світу його фрагмента як джерела ідеального об'єкта. Отже, процес відображення, як всяка взаємодія, має два результати: ідеальний образ і «річ для нас».

Людина позначає лише те, що пізнає. Отже, ми не можемо позначати об'єктивну річ у всіх її відношеннях, бо вона пізнається на кожному конкретному етапі розвитку науки з певного боку. Відповідно, річ позначена відрізняється від позначеної тією мірою, якою відрізняється «річ для нас» від об'єктивної речі самої по собі.

Переходячи до розгляду інших особливостей позначеного об'єкта порівняно з непозначеним, нагадаємо, що процес позначення можливий лише тоді, коли позначувані об'єкти (як і знаки) досить «жорсткі», постійні, розрізніювані, а отже, існують відносно ізольовано один від одного.

Ось чому властивості як предмети думки (як позначені предмети) неминуче відрізняються від того, якими вони є «насправді». Адже реально властивості не мають незалежне від їх носіїв (речей) буття. Але під час позначення властивості субстантивуються, наділяються самостійним існуванням. Внаслідок цього множина об'єктів, що реально існують, і позначуваних об'єктів не збігаються, бо в процесі пізнання людина створює множину предметних областей зі своєрідними умовами існування об'єктів, що відрізняється від онтологічного.

Досі пізнання і позначення ми розглядали як поодинокий, ізольований акт. Але реальне пізнання і позначення не є системою одиничних ізольованих актів пізнання і позначення. Як показали дослідження, у приблизно однакових результатах пізнання і позначення — «картинах світу», властивих народам однакового ступеня розвитку, взаємозв'язок окремих елементів «картини світу» і самі вони іноді істотно розрізняються. Це означає, що системи позначення властиві історично різним соціальним спільностям, вносять відмінності у загалом однаковий «світ для нас». Ці відмінності виявляються в тому, що окремі елементи «світу речей для нас» у різних системах позначення не збігаються.

Іноді відмінності у понятійній будові мови і її об'єктивної основи, «речей для нас», заперечують із-за побоювання, що в цьому разі було б неможливе взаєморозуміння людей, що розмовляють різними мовами. Але такі сумніви аналогічні побоюванню, що люди з різною довжиною кроку не можуть ходити поруч. Строго кажучи, різні мови дають не різні «картини світу», а розмаїті способи і манери відтворення тієї самої об'єктивної дійсності. Особливості мовних систем у принципі не можуть впливати на істинність чи хибність відображення, бо відображає зовнішній світ не мова, а мозок з допомогою мови. Як би не відрізнялися одні від одних окремі елементи різних «мовних моделей», як би

не відрізнялися одні від одних загалом «картини світу», що даються різними мовними системами, вони повинні мати одну спільну якість — бути картинами того самого об'єктивного світу.

На закінчення скажемо, що в момент становлення і в процесі соціальної реалізації структура знакової ситуації різна. Під час соціальної реалізації актуальним, активним елементом цієї ситуації є не кореспондент, а адресат, бо він «розшифровує» знакову ситуацію. Ця обставина створює ілюзію, що функція позначення спочатку притаманна знаку, є його природною, невід'ємною від нього функцією. Насправді ж справа стоїть не так, оскільки в процесі виникнення знакової ситуації активним елементом, а правильніше — творцем знакової ситуації є суб'єкт пізнання, який і здійснює позначення об'єктів. Справжня функція суб'єкта пізнання у створенні знакової ситуації маскується соціальним функціонуванням знака, в якому знак виконує фактично роль «підставної особи».

Виходячи із марксистського положення про єдність мови і мислення, природно визнати, що річ пізнана завжди так чи інакше позначена. В цьому зв'язку, перефразувавши відомі слова Декарта, можна сказати: «Думаю — отже, позначаю». Оскільки процес практичного оперування об'єктами нашої думки має соціальну природу, він був би не здійсненим, коли б ці об'єкти не були б позначені.

Отже, речі об'єктивної дійсності, що потрапили до сфери теоретичної чи матеріальної діяльності людини, завжди позначаються. Твердження про те, що в матеріальній практиці можна цілеспрямовано здійснювати дії над об'єктами, не знаючи їх знаків, неприйнятне.

* * *

В процессе отражения субъект познания создает механизм знаковой ситуации, элементами которой наряду со знаком является еще отражаемый объект и его идеальный образ. Реальный объект превращается на основе общественно-исторической практики в «вещь для нас» посредством его познания через идеальный образ и материально-знаковую фиксацию этого образа и его объективного прототипа.

Предметом обозначения выступают и материальные и абстрактные объекты; какой из этих объектов войдет в значение знака — зависит от уровня познания и его задач. В процессе социального функционирования знаковая ситуация ориентируется на определенный адресат, то есть некую распознающую систему, которая расшифровывает предметный смысл и значение знака. Это создает иллюзию того, что в знаке якобы заложена двуединая сущность — материальный субстрат знака и идеальная способность обозначения. На самом деле обозначает и создает знаковую ситуацию субъект познания, а знак в определенном отношении оказывается лишь «полпредом» его познавательной активности.

Міжнародний комуністичний рух

Однією з основних складових частин предмета наукового комунізму є питання про стратегічне і тактичне керівництво класовою боротьбою пролетаріату і його союзників з боку марксистсько-ленінських партій. До того ж аналіз сучасного світового комуністичного руху, стратегії і тактики комуністичних і робітничих партій дає можливість з найбільшою переконливістю показати інтернаціональну суть наукового комунізму і його творчий характер. Саме цим і зумовлюється значення цієї теми в курсі наукового комунізму. Науково-теоретичною і методологічною основою її висвітлення є твори К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна та програмні документи світового комуністичного руху, визначені програмою курсу. Великий фактичний матеріал і розбір теоретичних положень цієї теми викладач знайде у таких працях: «Міжнародний комуністичний рух. Нарис стратегії і тактики» (М., 1972); «Міжнародний робітничий рух» (М., 1971); «Проблеми сучасного комуністичного руху» (М., 1972); «Проблеми комуністичного руху. Деякі питання теорії і методології» (М., 1972); «Науково-технічна революція і проблеми комуністичного руху» (М., 1972); «Політична стратегія і тактика комуністичних партій» (М., 1971); В. С. Александров. «Марксистсько-ленінська стратегія і тактика КПРС» (М., 1960); «Науковий комунізм», тл. IX (М., 1971); «Науковий комунізм. Навчальний посібник» (К., 1970) та ін. Докладніший список літератури з теми (виданої 1970 року і раніше) вміщений у довіднику П. Гринюка, І. Червенка, Я. Яшина «Комуністичні і робітничі партії світу» (К., 1970).

Згідно з програмою курсу наукового комунізму, лекція на тему «Міжнародний комуністичний рух» складається з двох частин: «Світовий комуністичний рух — найвпливовіша політична сила сучасної епохи» і «Основні принципи політичної стратегії і тактики світового комуністичного руху». Для того, щоб студенти могли протягом двогодинної лекції успішно засвоїти матеріал, треба чітко і лаконічно викласти кожне з цих питань.

У першій частині лекції слід насамперед навести переконливі дані про неухильне зростання чисельності комуністів і комуністичних партій в усьому світі від повоєнного періоду до нашого часу. Їх викладач знайде у книжці «Міжнародний комуністичний рух. Нарис стратегії і тактики» (М., 1972, стор. 42—46), у навчальному посібнику «Науковий комунізм» (К., 1970, стор. 158—160), а також у довіднику «Комуністичні і робітничі партії світу» (К., 1970). Ці відомості треба повсякчас оновлювати (можна скористатися журналом «Проблеми мира і соціалізма»).

Потрібно зазначити, що сучасний міжнародний комуністичний рух, на відміну, скажімо, від 20-х років, охопив фактично усі країни світу. Нині немає жодної більш-менш розвинутої країни, де пролетаріат не становив би відчутної суспільної сили і де не було б марксистсько-ленінської партії. Більше того, в деяких країнах Африки, де пролетаріат ще тільки формується (наприклад, в Лесото), вже створюються комуністичні партії.

Розповідаючи про зростання лав комуністичних партій, варто порівняти чисельність комуністичних і соціалістичних партій. Так, якщо у світі існує 89 комуністичних партій, які об'єднують близько 50 млн. чоловік, то соціалістичних і соціал-демократичних партій — близько 60, і в них об'єднано 15,4 мільйона членів¹.

До того ж певна частина соціалістичних партій (в Чілі, Уругваї, Японії, Австра-

¹ Див.: Международное коммунистическое движение. М. 1972, стор. 201.

лії тощо) перебувають на позиціях, значно ближчих до світового комуністичного руху, ніж до так званого Соцінтерну.

Навівши переконливі факти про неспинне зростання чисельності й авторитету світової армії комуністів, логічно буде спинитись на розкритті причин цього характерного для нашої епохи процесу, проаналізувавши його як вияв об'єктивних історичних закономірностей. До них насамперед треба віднести те, що комуністичний рух — це єдиний у світі політичний рух, який ясно бачить і твердо визначає історичні перспективи розвитку людства. Комунізм тепер не просто одна з теорій чи одна з течій політичної думки, а могутня матеріальна сила, втілена у світовій системі соціалізму.

Трудящі всього світу справедливо вбачають у діяльності комуністичних партій послідовний і самовідданий захист інтересів всього людства від страхіття війни, економічних криз і безробіття, від соціального й національного гноблення. «Досвід історичного розвитку багатьох країн, досвід класової боротьби переконливо показав, — зазначав Л. І. Брежнев, — наскільки необхідно для людства є діяльність комуністичних партій, наскільки плідна ця діяльність для суспільного розвитку»².

Саме комуністи виступають найпослідовнішими борцями за соціальне і національне визволення народів. У лавах комуністичних партій згуртовані найпередовіші, найчесніші і найпрогресивніші представники робітничого класу, трудового селянства, інтелігенції, ладні віддати всі сили, здібності, а коли треба, то й життя справи визволення людства. Ці благородні і гуманістичні риси характеру і діяльності комуністів переконливо підтверджені їхньою самовідданою боротьбою проти фашизму в роки другої світової війни. Яскраві факти активної участі комуністів в антифашистській боротьбі наведені в навчальному посібнику «Науковий комунізм» (К., 1970, стор. 159—160).

Після висвітлення цих питань треба коротко спинитись на основних етапах розвитку сучасного світового комуністичного руху, початок якому було покладено перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції (перший етап — 1917—1935 рр.; другий — від 1935 р., тобто від VII конгресу Комінтерну, до кінця другої світової війни і перемог соціалістичних революцій в ряді країн Європи й Азії; третій — від виникнення світової соціалістичної системи до наших днів) і розповісти про особливості кожного з етапів.

У цій частині лекції викладач має стисло охарактеризувати основні загони сучасного світового комуністичного руху, дати їх загальне визначення. Докладніше про кожен з них йтиметься у другій частині лекції, коли даватиметься характеристика особливостей їхньої стратегії і тактики.

Особливу увагу слід приділити висвітленню питання про основні принципи відносин між комуністичними партіями. Відтак варто нагадати студентам, що розпуск Комінтерну в 1943 році зовсім не означав припинення контактів і взаємовідносин між марксистсько-ленінськими партіями чи послаблення їхньої єдності.

Комуністичні і робітничі партії, свято зберігаючи вірність принципам марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму, і дотепер успішно застосовують випробувані форми міжнародних контактів і погодження дій, що якнайкраще відповідають новим умовам і можливостям, надійно забезпечують єдність світового комуністичного руху. Такими формами є двосторонні та багатосторонні зустрічі і наради; запрошення делегацій братніх компартій на з'їзди тієї чи іншої компартії, регіональні і, нарешті, міжнародні наради представників комуністичних і робітничих партій тощо.

Всесвітні форуми комуністів 1957, 1960 і 1969 років визначили основні принципи відносин між комуністичними і робітничими партіями: непохитна вірність марксистсько-ленінському вченню, пролетарському інтернаціоналізмові; непримиренна боротьба проти будь-якого опортунізму (правого чи «лівого»); самостійність, рівноправність і спільна відповідальність усіх марксистсько-ленінських партій за долю міжнародного робітничого і комуністичного руху, за успішне розгортання світового революційного

² Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 57.

процесу; суворе дотримання спільно розробленої генеральної лінії світового комуністичного руху, неприпустимість гегемонізму в стосунках між партіями, повсякденна і послідовна боротьба за єдність і згуртованість світового комуністичного руху.

Велику увагу треба приділити розкриттю об'єктивної і суб'єктивної основ єдності міжнародного комуністичного руху. Об'єктивними основами цієї єдності є фактор спільності мети політичних партій, які стоять на марксистській науково-теоретичній і політичній платформі, наявність спільного класового ворога — імперіалістичної буржуазії. До спільності дій сили світового комуністичного руху спонукає також і така об'єктивна обставина, як об'єднання проти комунізму усіх сил світової імперіалістичної реакції. Капітал, як зазначав В. І. Ленін, є силою міжнародною, і для його подолання необхідне найтісніше згуртування сил міжнародного пролетаріату, очолюваного авангардом робітничого класу — марксистсько-ленінськими партіями.

Суб'єктивними основами єдності світового комуністичного руху є усвідомлення кожним з його національних загонів величезної історичної відповідальності за долю світового комуністичного і революційного руху, за долю всього людства, вірність кожної компартії зокрема і світового комуністичного руху загалом принципам пролетарського інтернаціоналізму, озброєність кожної компартії детально розробленою стратегією і тактикою, мету яких становить боротьба за єдність світового комуністичного руху, за створення всесвітнього, загальнонародного, антиімперіалістичного, антимонаполістичного фронту.

Розкривши об'єктивні і суб'єктивні основи єдності світового комуністичного руху, викладач має перейти до висвітлення питання про боротьбу комуністичних партій за його згуртованість на основі принципів марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму. Тут слід широко використати документи і матеріали міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій 1969 року та XXIV з'їзду ККПРС (особливо — виступ і доповідь Генерального секретаря ЦК ККПРС тов. Л. І. Брежнєва, виступи учасників Народи і глав делегацій братніх компартій, які були присутні на XXIV з'їзді ККПРС).

У висвітленні питання про боротьбу за згуртованість комуністичного руху, яка є вирішальною умовою єдності дій усіх антиімперіалістичних сил і найважливішим завданням марксистсько-ленінських партій на сучасному етапі, можна порадити таку логічну схему:

- 1) для подолання імперіалізму треба створити єдиний всесвітній антимонаполістичний фронт, згуртувати навколо світового робітничого класу всі прогресивні, антиімперіалістичні сили;
- 2) робітничий клас може стати такою організуючою, згуртовуючою і керівною силою тільки в тому разі, якщо він подолає розкол у своїх рядах і досягне єдності усіх своїх загонів;
- 3) вирішальною умовою досягнення цієї єдності є єдність і згуртованість міжнародного комуністичного руху.

Згуртування і єдність світового комуністичного руху — вихідні, ключові принципи переможної антиімперіалістичної боротьби. Обстоюючи і зміцнюючи єдність своїх лав, марксистсько-ленінські партії розвінчують різні опортуністично-ревізійні сектантсько-догматичні збочення і ухили — як відверто реформістські, так і ті, що прикриваються «лівими», ультрареволюційними фразами.

Характерними рисами правого ревізійнізму є протиставлення марксизму-ленінізму і заперечення міжнародного значення ленінізму; твердження про «трансформацію» капіталізму у соціалізм при збереженні буржуазної держави, яка нібито перетворюється нині на надкласову і однаково слугує всім класам; відкидання будь-яких інших шляхів переходу до соціалізму, крім мирного, заперечення необхідності пролетарської революції і диктатури пролетаріату, загальних закономірностей будівництва соціалізму і висунення так званих «національних моделей» соціалізму; вимоги свободи фракцій й угруповань в партіях, і навіть — ліквідації марксистсько-ленінських партій; тлумачення мирного співіснування двох світових систем як припинення будь-якої бо-

ротьби між ними (у тому числі й ідеологічної); твердження про припинення класової боротьби в капіталістичних країнах тощо.

«Лівий» ревізіонізм визнає лише насильницькі методи боротьби — незалежно від історичних обставин і співвідношення класових сил. Він пропагує «експорт революції» аж до розв'язання третьої світової війни. Як і правий, «лівий» ревізіонізм теж гіпертрофує національні особливості країн і, зрештою, скочується на позиції націоналізму й антирадянщини.

Вичерпна характеристика політичного змісту правого і «лівого» ревізіонізму дана у виступі тов. Л. І. Брежнєва на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій 1969 року: «При всій різниці між ними відхилення від марксизму-ленінізму вправо або «вліво» приводять кінець кінцем до однаково шкідливих наслідків: ослаблюють боездатність комуністичних партій, підривають революційні позиції робітничого класу і єдність антиімперіалістичних сил. Об'єднуючою ознакою «лівого» і правого опортунізму нерідко є поступки націоналізмові, а іноді й прямий перехід на націоналістичні позиції»³.

Тут треба звернути увагу студентів на те, що саме на націоналізм як на свою найпідступнішу зброю імперіалістична реакція покладає найбільші надії у боротьбі проти сил миру і прогресу і насамперед проти світового комуністичного руху та його авангарду — марксистсько-ленінських партій соціалістичних країн.

Виятково велику роль у згуртуванні світового комуністичного руху на марксистсько-ленінській основі відіграли міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій 1969 року та XXIV з'їзд КПРС. Не зайво зазначити, що між XXIII і XXIV з'їздами КПРС наша партія прийняла 319 делегацій комуністичних партій з одних тільки несоціалістичних країн; 101 делегація КПРС побувала протягом цього часу в 50 країнах несоціалістичного світу. Якщо на XXIII з'їзді КПРС були присутні представники комуністичних, національно-демократичних і лівих соціалістичних партій із 86 країн, то на XXIV з'їзді — 102 делегації з 91 країни. Поміж тих партій, що направили свої делегації на з'їзд, а також тих, які надіслали йому свої вітання, є такі, що не брали участі у нараді 1969 року. Усе це яскраво свідчить про чимдалі більше визнання КПРС у світі як послідовного і невтомного борця за єдність і згуртованість комуністичного руху, всіх антиімперіалістичних сил.

Належне місце у висвітленні даного питання має посісти викриття шовіністично-гегемоністської, розкольніцької, антирадянської й антикомуністичної політики маоїстського керівництва КПК, про що докладно йшлося і на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій в 1969 році, і на XXIV з'їзді КПРС. Водночас конче потрібно також звернути увагу студентів і на розкольніцьку, ідеологічно-диверсійну діяльність, що її ведуть проти марксистсько-ленінських партій ренегати Р. Гароді, Е. Фішер, Т. Петков, М. Джілас, розкольніцька група «Маніфесто» в Італії та ін.

Достатній матеріал для висвітлення цього питання лектор знайде у книгах: «Проблеми комуністичного руху» (М., 1972); О. Д. Модржинська «Сучасний антикомунізм. Критичні нариси» (М., 1972); «Науковий комунізм і фальсифікація його ренегатами» (М., 1972); Х. Н. Момджян. «Марксизм і ренегат Гароді» (М., 1973) та ін.

Такою, в основному, має бути структура викладу першого питання теми.

Одне з головних завдань викладача у висвітленні другої частини теми — «Основні принципи політичної стратегії і тактики міжнародного комуністичного руху» — дати студентам вичерпну характеристику ролі і місця стратегії й тактики у марксизмі-ленінізмі, розповісти про величезну актуальність питань стратегічного і тактичного керівництва класовою боротьбою трудящих, яке здійснюють комуністичні партії в сучасних умовах. Потрібно насамперед розкрити поняття об'єктивної і суб'єктивної сторін робітничого руху, показавши, що об'єктивна сторона робітничого руху, як і всього суспільного розвитку, вивчається і аналізується марксистсько-ленінською теорією (політекономією, діалектичним та історичним матеріалізмом, науковим комунізмом).

³ Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 59—60.

Суб'єктивна ж сторона робітничого руху є предметом вивчення і застосування стратегії і тактики.

Як знаряддя свідомого спрямування і найефективнішого використання суб'єктивного фактору марксистсько-ленінська стратегія і тактика є наукою і мистецтвом керівництва класовою боротьбою пролетаріату і всіх трудящих за їхнє соціальне і національне визволення, за революційне перетворення світу на засадах ідей та ідеалів наукового комунізму. Стратегія передбачає: визначити головну мету на кожному з етапів революції, з'ясувати розстановку класових сил (виявлення гегемона революційних сил, його союзників, ставлення до проміжних прошарків суспільства) і дати напрям головного удару сил революції.

Тактика — це визначення характеру, способів і форм конкретної діяльності партії в певній історичній ситуації.

Розрахована на певний період розвитку революції, стратегія залишається в основному незмінною, поки не буде досягнуто тієї політичної мети, до якої прагнуть на даному етапі. Тактика ж навпаки — має бути гнучкою, своєчасно змінюватись відповідно до піднесення чи спаду революційної хвилі.

Нині, коли в надрах капіталізму цілком сформувалися об'єктивні умови для заміни його соціалізмом, коли для такої історично неминучої заміни бракує саме впливу суб'єктивного фактора, політична стратегія і тактика марксистсько-ленінських партій набуває особливого значення, бо науково обгрунтована стратегія і гнучка революційна тактика можуть прискорити перехід людства до соціалізму. Комуністичні партії, розуміючи надзвичайну важливість покладеної на них місії, спрямовують свої зусилля на виконання цього історичного завдання.

Слід зазначити, що ще К. Маркс і Ф. Енгельс заклали основи стратегії і тактики революційних пролетарських партій, що В. І. Ленін розвинув ці положення К. Маркса і Ф. Енгельса стосовно нових історичних умов і «... озброїв російський, весь міжнародний революційний рух науково обгрунтованою стратегією і тактикою, очолив боротьбу робітничого класу за втілення ідеалів соціалізму в життя»⁴. Політична стратегія і тактика пролетарських революційних партій розроблялася у таких працях К. Маркса і Ф. Енгельса, як «Маніфест Комуністичної партії», «Революція і контрреволюція в Німеччині», «Громадянська війна у Франції», у виступах К. Маркса і Ф. Енгельса на Лондонській конференції Першого Інтернаціоналу 21 вересня 1871 р. тощо, а також у творах В. І. Леніна «Що робити?», «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», «Війна і російська соціал-демократія», «Карл Маркс», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», «Про компроміси» та ін. Студенти мають простудіювати розділ VII хрестоматії з наукового комунізму: «К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін про науковий комунізм».

В сучасних умовах питання політичної стратегії і тактики перебувають у центрі уваги КПРС і всього світового комуністичного руху, вони дістали дальшого розвитку у багатьох програмних документах КПРС та міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій.

Після того, як викладач пояснить студентам роль і місце стратегії і тактики в системі марксистсько-ленінського вчення, їм легше буде засвоїти визначення стратегії і тактики, їхні загальні основи та принципи. Визначаючи стратегію, звичайно говорять про те, що вона залишається в основному незмінною протягом певного етапу — аж до того часу, поки не буде досягнуто стратегічної мети. Тут доцільно зауважити, що, оскільки стратегія оперує таким фактором, як співвідношення класових сил, то вона залишається незмінною у своїй основі, визначенні стратегічної мети і тієї магістральної лінії, якою йтиме розвиток історичного процесу. Що ж до співвідношення класових сил, політичних позицій, на яких перебувають непролетарські класи, то це співвідношення і ці позиції можуть із часом змінюватись. Зрозуміло, що так само буде змінюватись і ставлення до цих класів пролетаріату. На співвідношення класових

⁴ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970, стор. 15.

сил у капіталістичних країнах істотно впливають — і чим далі, тим більше впливатимуть — успіхи країн світової соціалістичної системи.

Стратегічна мета марксистсько-ленінських партій капіталістичних країн не змінилася від часу виникнення цих партій. Однак опіввідношення класових сил в капіталістичному світі сьогодні зовсім інше, ніж, скажімо, у 20—30 роках. Якщо тоді це співвідношення вкладалося в поняття «клас проти класу» (пролетаріат проти буржуазії), то нині, з розвитком державно-монополістичного капіталізму, гасло «клас проти класу», лишаючись відображенням суперечностей капіталістичного світу, не вичерпує їх усіх, оскільки всевладні монополії зробилися ворогом номер один для величезної більшості народних мас, навіть і для середньої буржуазії. Тому в сучасних умовах співвідношення класових сил у капіталістичному світі дістає концентрованого виразу в понятті «нація — проти монополій». Цілком природно, що відповідно до цього змінилися і стратегічні застави марксистсько-ленінських партій.

Тепер можна перейти до висвітлення тих кардинальних, найважливіших положень марксизму-ленізму, якими завжди має керуватись кожна марксистсько-ленінська партія у розробці своєї стратегії і визначенні тактичних прийомів і заходів. Такими найголовнішими засадами є: положення про вирішальну роль народних мас у розвитку суспільства, вчення про гегемонію і диктатуру пролетаріату; інтернаціоналістський підхід до визначення стратегії і тактики кожної національної комуністичної партії; творче ставлення до стратегії і тактики; боротьба проти будь-якого начотництва і догматизму, правильне розуміння і застосування ленінської теорії соціалістичної революції. Викладач повинен пояснити студентам важливість додержання комуністичними партіями цих засад, наголосивши, що відхід від них, ігнорування якої-небудь з них, неминуче веде партію до істотних помилок не тільки в теорії, але й у стратегічно-тактичному керівництві, породжує правий і «лівий» ревізіонізм та націоналістичні збочення.

Розкривши і обґрунтувавши ці основні загальнотеоретичні положення стратегії і тактики, можна перейти до визначення загальних принципів стратегічного і тактичного керівництва. Тут передусім треба звернути увагу на необхідність правильного, наукового визначення характеру, основних особливостей і головної суперечності доби, бо саме на ньому ґрунтується стратегія і тактика кожної марксистсько-ленінської партії.

Із характеристикою епохи міцно пов'язане дотримання й іншого важливого принципу — врахування конкретно-історичних умов тієї чи іншої країни, рівня її економічного та політичного розвитку, співвідношення класових сил. Цей принцип впливає з вимоги творчого підходу до вироблення стратегії і визначення тактичних заходів. Пояснюючи ці принципи, треба підкреслити їхній органічний взаємозв'язок, їхню діалектичну єдність як загального, особливого і одиничного.

Одним з найважливіших принципів комуністичної стратегії і тактики є принцип поєднання боротьби робітничого класу за повсякденні потреби трудящих з боротьбою за соціалізм і комунізм. Цей принцип був обґрунтований ще К. Марксом і Ф. Енгельсом, які в «Маніфесті Комуністичної партії» писали, що «комуністи борються в ім'я найближчих цілей та інтересів робітничого класу, але в той же час в русі сьогодняшнього дня вони відстоюють і майбутність руху»⁵.

Творчий характер марксизму-ленізму виявляється і в такому важливому принципі тактики комуністичних і робітничих партій як різноманітність форм і методів боротьби, гнучкість тактики. Основоположники наукового комунізму приділяли величезну увагу питанню про гнучкість тактики пролетарських партій. Так, Ф. Енгельс у своєму листуванні з революційними діячами багатьох європейських країн наголошував на тому, що тактику не можна творити з нічого і що помиляються ті, хто, не обтяжуючи себе пошуками нових форм боротьби, думає в усіх випадках обійтись однією й тією самою тактикою. Свою тактику, зазначав Ф. Енгельс, партія пролетаріату повинна виробляти, виходячи з конкретних умов, і часто-густо вдаватися до таких заходів, до яких змушує нас ворог. У висвітленні цього принципу викладачеві потрібно

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 440.

звернутися до численних лєнінських настанов, викладених у праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі».

Щодо такого принципу, як використання суперечностей у лавах класового воєрога, компромісів та угод в інтересах трудящих мас, то його треба розкривати на положеннях праці В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі». Слід також навести приклади умілого використання нашою партією та іншими братніми партіями незгод і суперечностей у ворожому таборі, приклади застосування в інтересах трудящих тактики політичних блоків комуністичних партій з іншими пролетарськими партіями, класами і прошарками. Сучасність, до речі, подає дуже багато таких прикладів (Італійська і Французька компартії, компартії Індії, Чілі, Перу, Колумбії, Португалії тощо).

Водночас треба пояснити студентам, що тактика широких політичних блоків, застосовувана братніми партіями, зовсім не означає злиття цих партій з іншими або «розчинення» їх в загальнодемократичному русі. Компартії зберігають свою організаційну і політичну самостійність, сприяючи піднесенню класової свідомості трудящих мас і викриваючи непослідовність своїх тимчасових союзників.

Свою стратегію і тактику марксистсько-лєнінські партії визначають, виходячи із спільно розробленої генеральної лінії світового комуністичного руху, головними складовими частинами якої є боротьба за мир, демократію, національну незалежність, соціалізм і комунізм.

Оскільки генеральна лінія є загальною стратегічною настановою, якою керуються марксистсько-лєнінські партії і яка визначає їхні спільні завдання та цілі, оскільки стратегічною метою всього світового комуністичного руху є подолання світового імперіалізму шляхом пролетарської революції, здійсненої тим чи іншим шляхом, то й розкриття змісту генеральної лінії треба починати з виявлення її головного стратегічного напрямку, яким і є боротьба проти імперіалізму на всіх ділянках суспільного життя. Розповідаючи про боротьбу за мир, за мирне співіснування, треба наголосити, що ця форма є новим різновидом класової боротьби, боротьби між соціалізмом і капіталізмом. Слід звернути увагу студентів на важливість боротьби за демократію, як складової частини боротьби за соціалізм. На заліках й іспитах студенти не завжди демонструють чітке розуміння цього питання. Під час його пояснення неодмінно треба пошлатись на слова В. І. Леніна, що імперіалізм означає наступ реакції по всьому фронту, в тому числі і наступ на демократичні права трудящих (обмеження прав парламентів, встановлення авторитарних режимів, поліцейські та судові утиски трудящих, грубі порушення конституцій тощо). Тому ряд компартій цілком слушно ставить нині перед собою завдання — боротися за відродження демократії.

Демократія, як її розуміють комуністи, повинна бути всебічною і повсюдною — аж до втручання робітників в управління підприємствами. А це означає, що боротьба за демократію набуває великої політичної гостроти і є неодмінною складовою частиною сучасної боротьби пролетаріату за соціалізм. Відтак треба підкреслити, що пролетаріатові, мета класової боротьби якого — соціалізм, зовсім не байдуже те, в яких умовах відбуватиметься ця боротьба: чи в умовах жорстокого режиму воєнно-фашистської диктатури (як, наприклад, у Чілі або Іспанії), чи в умовах, за яких пролетаріат користуватиметься певними свободами — навіть у рамках буржуазної демократії. Цілковито зрозуміло, що існування в країні загального виборчого права, свободи слова, зборів, друку тощо і вмiле використання цих свобод пролетаріатом та його партією полегшують боротьбу за соціалізм.

Важливою складовою частиною генеральної лінії світового комуністичного руху є національно-визвольна боротьба. Комуністи країн Азії, Африки і Латинської Америки завжди йшли і йдуть в авангарді національно-визвольної боротьби, спираючись на самовіддану підтримку всього світового комуністичного руху. Водночас потрібно зазначити, що ця боротьба є завданням марксистсько-лєнінських партій не лише країн Азії, Африки, Латинської Америки, а й ряду капіталістичних країн Європи.

Важливим є висвітлення особливостей стратегії і тактики основних загонів світового комуністичного руху — марксистсько-лєнінських партій країн соціалізму, розвинутих капіталістичних країн і країн Азії, Африки, Латинської Америки.

Значущість цього питання полягає в тому, що воно дає можливість на конкретних прикладах розкрити стратегію і тактику комуністів, унаочнити теоретичні положення наукового комунізму, показати, як вони втілюються в революційну практику.

Кожен з трьох загонів світового комуністичного руху, виходячи із спільної для всіх компартій світу генеральної лінії, бореться за розв'язання своїх, певною мірою особливих соціально-політичних та економічних проблем і завдань. Тому стратегія і тактика кожного з цих загонів має свої відмінності, що залежать від співвідношення класових сил, рівня соціального розвитку тих чи тих країн тощо.

Так, комуністичні партії країн світової соціалістичної системи очолюють головну рушійну силу сучасного світового революційного процесу. Це партії, які вже привели свої народи до перемоги над капіталізмом і керують будівництвом соціалізму і комунізму. Ці партії перебувають на передньому краї історичного двобою соціалізму і капіталізму, ареною якого є весь світ, всі галузі суспільного життя — економіка, політика, ідеологія, культура.

Для комуністів країн світової соціалістичної системи, як і для всього міжнародного комуністичного руху, будівництво соціалізму і комунізму — велика інтернаціональна справа, могутній наступ на імперіалізм.

Визначаючи свою стратегію і тактику, комуністи країн світової соціалістичної системи виходять із відомої настанови В. І. Леніна про те, що їх завдання полягає в досягненні максимуму здійснимого у своїх країнах «...для розвитку, підтримки, пробудження революції в усіх країнах»⁶. Розв'язання цього стратегічного завдання має два аспекти — внутрішньо- і зовнішньополітичний.

Перший обіймає процеси всебічного і прискореного розвитку економіки, піднесення продуктивних сил, зміцнення і розвитку індустріально-оборонного потенціалу, неухильне поліпшення добробуту мас. «Вклад світової системи соціалізму у спільну справу антиімперіалістичних сил визначається насамперед її зростаючою економічною могутністю»⁷. Природно, що водночас із піднесенням економіки відбувається прогрес культури, розгортання соціалістичної демократії, загальне підвищення життєвого рівня народів країн соціалістичної співдружності. Всі ці процеси революціонізують світ, «...збільшують вплив соціалізму на трудящих усього світу, зміцнюють його позиції в боротьбі проти імперіалізму, яка має всесвітнє значення»⁸.

Одним з найважливіших завдань стратегії і тактики марксистсько-ленінських партій є зміцнення і розширення всебічного співробітництва між цими партіями і країнами, забезпечення нових успіхів на вирішальних напрямках економічного змагання двох суспільних систем, прогресу науки і техніки, а також захисту соціалістичних завоювань.

У своїй зовнішньополітичній діяльності комуністи країн світової соціалістичної системи, відкидаючи геть версію про так званій «експорт революції» (яку на догоду антикомуністичній пропаганді «ліві ультраревольюціонери» — маоїсти і неотроцькісти), вбачають найважливіше завдання в тому, щоб надавати максимально можливу допомогу всім народам, які ведуть боротьбу за соціальне і національне визволення, сковувати сили імперіалізму і робити неможливим експорт контрреволюції. «Покликання і роль нашої політики на міжнародній арені, — зазначав Л. І. Брежнев, — ми бачимо в тому, щоб завжди бути на боці тих, хто бореться проти імперіалізму, проти усіх форм експлуатації і гніту, за свободу і людську гідність, за демократію і соціалізм»⁹.

Другий загін світового комуністичного руху — марксистсько-ленінські партії країн розвинутого капіталізму — розгортають свою революційну діяльність у складних

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 263.

⁷ Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 272.

⁸ Там же, стор. 273.

⁹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972, стор. 28.

умовах, безпосередньо в цитаделях імперіалістичної реакції. Частина з них (наприклад, комуністичні партії Франції, Італії, Англії й ряду інших країн) перебуває на легальному становищі і бере активну участь у суспільно-політичному житті. Це створює можливість застосування ними великого арсеналу тактичних прийомів і засобів класової боротьби. Однак деяким компартіям доводиться діяти нелегально і зазнавати жорстоких переслідувань з боку диктаторсько-фашистських режимів. Отже, і тактика їхня відзначається особливою гнучкістю, обережністю і далекоглядністю.

Кінцевою стратегічною метою марксистсько-ленінських партій країн розвинутого капіталізму є здійснення тим чи тим шляхом соціалістичних революцій і встановлення (в тій чи тій формі) диктатури пролетаріату. Найближчим же їхнім завданням є досягнення повної демократизації і кардинальних змін у структурі суспільства.

Визначаючи рушійні сили майбутніх революцій, марксистсько-ленінські партії цих країн виходять з того, що в сучасному капіталістичному світі відбулися значні соціальні зрушення, посилення класової боротьби трудящих, яка дедалі більше набуває характеру політичних виступів. Могутні виступи робітничого класу капіталістичних країн дедалі сильніше розхитують владу монополій, спричиняють нестачість і загострюють суперечності капіталістичного світу. Разом з робітничим класом проти всевладдя монополій борються й інші верстви трудящих, які є природними його союзниками. Це насамперед селянство, яке зазнає шаленого утиску з боку монополій, розорується і чинить чимраз зростаючий опір експлуататорам, піднімається на масові виступи. «Трудове селянство,— зазначав Л. І. Брежнев,— лишається головним союзником робітничого класу, незважаючи на те, що чисельність його в розвинутих капіталістичних країнах значно скоротилась»¹⁰. Тому однією з головних умов успіху антимонаполістичної боротьби є зміцнення союзу робітників і селян.

Інтереси інтелігенції набувають багато спільного з інтересами робітничого класу, вона постійно поповнює лави працівників найманої праці і вступає в конфлікт з імперіалістичною політикою монополій і урядів. Притягальна сила соціалістичних ідей і криза буржуазної ідеології спонукають інтелігенцію ставати разом з робітничим класом на шлях антиімперіалістичної боротьби. «Союз працівників розумової і фізичної праці стає все значнішою силою в боротьбі за мир, демократію і соціальний прогрес...»¹¹

Комунисти бачать союзників робітничого класу і в середовищі молоді, яка виявляє дедалі більшу політичну активність. Її виступи свідчать про поглиблення кризи сучасного капіталістичного суспільства. Тому комунисти не лишаються осторонь молодіжного руху, поширюють в його лавах ідеї наукового соціалізму, допомагають молоді знайти правильний шлях у боротьбі проти імперіалізму. Комунисти рішуче підтримують вимоги жінок, чия участь у класовій боротьбі є характерною рисою нашої епохи. Для посилення натиску на імперіалізм комунисти в деяких країнах співробітничать з широкими масами віруючих, які теж включаються в активну антиімперіалістичну боротьбу. Московська міжнародна Нарада 1969 року зробила такий висновок: «В ході єдиних антимонаполістичних і антиімперіалістичних дій створюються сприятливі передумови для об'єднання всіх демократичних течій у політичний союз, здатний вирішальним чином обмежити роль монополій в економіці країни, покласти край владі великого капіталу і здійснити також корінні політичні й економічні перетворення, які забезпечать найсприятливіші умови для продовження боротьби за соціалізм»¹².

Виходячи з наукового аналізу співвідношення класових сил на міжнародній арені, а також в окремих країнах, компартії ухвалили всіма засобами зміцнювати єдиний антимонаполістичний фронт, перемога якого на парламентських виборах пе-

¹⁰ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 51.

¹¹ Там же, стор. 277.

¹² Там же, стор. 279.

ретворить парламент із зняття імперіалістичної буржуазії на справді народний орган влади. Сформований таким парламентом уряд, спираючись на активну підтримку мас, здатний здійснити соціалістичні перетворення, соціалістичну революцію мирним шляхом.

Розкриваючи це питання, потрібно звернути увагу студентів на дві обставини. По-перше, що така революція буде соціалістичною за характером, бо державна влада перейде з рук буржуазії до рук очолюваного робітничим класом народу. По-друге, що мирний розвиток соціалістичної революції є тільки одним із шляхів переходу до соціалізму; вибір його залежатиме не тільки від робітничого класу і його марксистсько-ленінських партій, але й від сили опору буржуазії. Тому комуністи повинні бути готовими до застосування найрізноманітніших форм боротьби за соціалізм — мирних і немирних, парламентських і позапарламентських, легальних і нелегальних. Надзвичайно важливою ланкою діяльності комуністичних партій капіталістичних країн є послідовна і непримиренна боротьба проти ідеології і політики антикомунізму. Зазнавши поразки у своїх спробах здійснювати політику «з позиції сили», імперіалістична реакція вдалася до посилення підступних дій в галузі ідеології, намагаючись скористатися послабленням міжнародної напруженості. Тому викриття реакційної суті і наукової неспроможності поширюваних ідеологами буржуазії «концепцій», «доктрин», «теорій» є надзвичайно важливим завданням марксистсько-ленінських партій.

Складні завдання стратегічного і тактичного керівництва стоять також і перед марксистсько-ленінськими партіями країн Азії, Африки, Латинської Америки. Міжнародна Нарада 1969 року відзначила, що комуністи країн цих континентів відстоюють свободу, незалежність і соціалістичне майбутнє своїх народів, що вони виступають носіями ідей наукового соціалізму, передовими борцями національно-визвольного руху.

Визначаючи свою стратегію і тактику, комуністи Азії й Африки враховують наслідки і перспективи соціальної диференціації в країнах, що розвиваються, а також загострення конфліктів між молодим робітничим класом, селянством, іншими демократичними силами, серед них і патріотично настроєними верствами дрібної буржуазії, з одного боку, і монополістичним капіталом та силами внутрішньої реакції — з другого.

Перед країнами, що звільнилися від колоніального гноблення, постає невідкладне завдання — перейти до другого етапу національно-визвольних революцій, тобто домогтися економічної незалежності, створити власну економіку, підвищити життєвий рівень народних мас. А для цього потрібно здійснити глибокі соціально-економічні перетворення і демократичні аграрні реформи в інтересах і за участю селянства, знищити віджилі — феодальні й дофеодальні — відносини, ліквідувати перепони на шляху розвитку громадського і політичного життя. Слід зазначити, що боротьба за національне визволення у багатьох країнах почала практично переростати в боротьбу проти експлуататорських відносин — як феодальних, так і капіталістичних. Виходячи з цих завдань, комуністи Латинської Америки, Азії й Африки згуртовують широкі народні маси, активно співробітничать з революційно-демократичними партіями, патріотичними і передовими силами, борються за дружбу і співробітництво своїх країн з країнами соціалізму. Вирішального значення у розв'язанні цих завдань «...набуває формування міцного союзу всіх прогресивних, всіх антиімперіалістичних сил»¹³.

Центральним питанням революційного процесу в Азії й Африці є питання про позицію селянства, яке складає в цих країнах більшість населення і є могутньою революційною силою. Як зазначав Л. І. Брежнєв, найбільш надійним шляхом ефективного залучення селянства до боротьби проти імперіалізму, за справжній соціальний прогрес є створення міцного союзу між селянством і робітничим класом. Це завдання стоїть перед комуністами у країнах, що борються за національне визволення. «Комуністичний рух повинен виявити величезну увагу до селянського союзника

¹³ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій, стор. 55.

пролетаріату, додатково розробляти деякі аспекти стратегії і тактики стосовно до специфічних умов колишніх колоніальних країн»¹⁴.

У країнах Латинської Америки боротьба трудящих мас проти капіталістичної експлуатації з боку іноземних і місцевих монополій, проти латифундистів, які уособлюють собою залишки феодалізму, якнайміцніше поєднується з боротьбою за справжній національний суверенітет і економічну незалежність від монополій США.

Історичним поворотом, що знаменував новий етап революційного руху в Латинській Америці, була кубинська революція, яка розірвала ланцюг імперіалізму в Західній півкулі і привела до створення там першої соціалістичної держави.

У своїй антиімперіалістичній, антимонополістичній боротьбі комуністи країн Латинської Америки закладають основи робітничо-селянського союзу, залучають до активних дій широкі народні маси, студентство, передову інтелігенцію, середні верстви населення. Такий союз здатний подолати опір сил внутрішньої реакції й імперіалізму США. Яскравим доказом цього була перемога Фронту національної єдності в Чілі на президентських виборах 1970 року.

У підсумковій частині лекції треба показати науково-теоретичну неспроможність і практичну шкідливість тактико-стратегічних «настанов» правого і «лівого» опортунізму. Слід зокрема викрити авантюристичні і суб'єктивно-ідеалістичні твердження «ультралівих» про «експорт» і «підштовхування» революції, шкідливість недооцінки ролі робітничого класу як гегемона і головної рушійної сили революції, хибність орієнтування на так званих «аутсайдерів суспільного життя» (Г. Маркузе).

Лекція про світовий комуністичний рух, про стратегію і тактику марксистсько-ленінських партій має бути емоційно насиченою. Адже життя і революційна боротьба комуністів дають величезну кількість прикладів героїзму і відданості справі робітничого класу, всіх трудящих, стійкості й мужності.

КАФЕДРА ТЕОРІЇ НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ
КИЇВСЬКОГО ДЕРЖУНІВЕРСИТЕТУ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

---

¹⁴ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 55.

Ідеї суспільного прогресу у вітчизняному просвітництві XVIII—початку XIX ст.

Г. М. ЧАБАН

Друга половина XVIII — початок XIX ст. у Росії і на Україні характеризувалися дальшим загостренням класових суперечностей, зростанням стихійних протестів трудящих проти гнобителів.

Економічні і суспільно-політичні умови Росії потребували від передової соціологічної думки країни з'ясування шляхів дальшого розвитку суспільства. Поширене на той час просвітництво, що становило прогресивну за своїм соціально-економічним і політичним змістом антифеодальну, буржуазну ідеологію, обґрунтовувало ідею переходу від феодалізму до капіталізму з допомогою мирних реформ і всебічного впровадження освіти.

У Росії, як зауважував В. І. Ленін, «в ту пору, коли писали просвітители XVIII століття (яких загально визнана думка відносить до ватажків буржуазії), коли писали наші просвітители від 40-х до 60-х років, усі суспільні питання зводились до боротьби з кріпосним правом та його залишками»¹. Просвітники другої половини XVIII ст. Д. С. Анічков, С. Ю. Десницький, Д. І. Фонвізін, М. І. Новиков, Я. П. Козельський та інші піддавали критиці феодально-кріпосницькі порядки.

Антифеодальна за своїм соціальним спрямуванням ідеологія просвітництва розвивалася в живому творчому спілкуванні з передовою суспільною й філософською думкою інших країн, насамперед з французьким просвітництвом, ідеї якого були близькі за соціальним змістом до антифеодальних настроїв, породжуваних російською дійсністю.

Французькі просвітники XVIII ст. нещадно викривали феодально-абсолютистський режим, вели непримиренну боротьбу проти релігії, церкви і духовенства. Характерною особливістю французького просвітництва був раціоналізм — глибока віра в силу людського розуму в перетворенні існуючого суспільства. На думку його представників, розумною є та людина, яка діє згідно з законами природи, що відповідають її інтересам. Звідси випливала специфічна формула раціоналізму французьких просвітників: «Зако́ни природи є зако́ни розуму». Від прогресу людського розуму, що виявляється в поширенні освіти і наук, залежить досконалість існуючих законів. «У всіх народів, — писав матеріаліст Гельвецій, — між удосконаленням законодавства і поступом людського розуму є взаємозалежність. Чим освіченіші будуть громадяни, тим закони будуть довершеніші»².

Керуючись принципами теорії природного права і суспільного договору, проголошуючи всесильність людського розуму, французькі просвітники вимагали встановлення справедливого законодавства, відповідного природі людини, виступали проти феодально-станових при-

¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 2, стор. 497.

² К. А. Гельвецій. Про людину, її розумові здібності та її виховання. Харків, 1932, стор. 225.

вілеїв, вважали, що можна усунути вади феодального ладу через поширення освіти, на основі розвитку людського розуму. Усунути соціальні біди «належить правдивому знанню, — наголошував Гельвецій, — воно єдине спроможне подушити ті чвари, що глухо й нескінченно точаться між громадянами різних професій і талантів, поділяючи майже всіх членів упорядкованих суспільств»³.

Боротьба французьких просвітників проти феодалізму мала важливе історичне значення. Ідеологічно підготовляючи ліквідацію феодалізму, буржуазна суспільна думка робила велику прогресивну справу, потрібну для дальшого розвитку французького суспільства, для руху вперед всього людства⁴.

У своїй критиці феодально-кріпосницьких порядків російські просвітники спиралися на праці французьких мислителів XVIII ст., розвиваючи ідеї природних невід'ємних прав людини, поділяючи їхню віру в силу людського розуму, вимагаючи встановлення справедливого законодавства.

Теоретичним обґрунтуванням системи суспільно-політичних поглядів російських просвітників, критики ними феодально-кріпосницьких порядків, існуючого законодавства, феодально-станового ладу виступала, зокрема, теорія природного права і суспільного договору. У своїй основі вона була ідеалістичною і метафізичною: її прихильники виходили, по-перше, із абстрактного метафізичного уявлення про якусь незмінну природу людини, по-друге, з положення, що об'єднання людей в суспільство і встановлення певної форми державного правління відбувалося внаслідок добровільної згоди людей, які віддали частину своїх природних прав встановлюваній владі. Як писав В. І. Ленін, згідно з ними «виходило так, ніби суспільні відносини будуються людьми свідомо»⁵. Отже, представники теорії не могли зрозуміти класової сутності держави.

Проте в другій половині XVIII ст., коли феодальні виробничі відносини перестали відповідати характерові продуктивних сил і постало питання заміни феодалізму капіталізмом, теорія природного права і суспільного договору з її утвердженням природної рівності людей та запереченням божественного походження держави відіграла історично прогресивну роль.

Великий вплив французькі просвітники мали і на революційний рух та формування передових суспільних й філософських поглядів на Україні, які розвивалися в безпосередньому зв'язку з революційним рухом в Росії, з досягненнями передової російської культури. Іван Франко, підкреслюючи значення передової російської думки для поширення ідей французьких просвітників на Україні, справедливо відзначав, що ще перед французькою революцією в Росії «громадилися тайні кружки гарячих серць і визначних умів вроді Новікова і Радіщева, у яких почали свитати думки про права кожної людини на свободне і самостійне жите, на розвій, освіту і повноправність. Нема сумніву, що й на Україну заходила течія тих самих думок»⁶.

Відомий представник просвітницької думки в демократичній культурі нашої країни XVIII ст. Я. П. Козельський мав своїм безпосереднім ідейним попередником у галузі філософії великого російського вченого

³ Там же, стор. 281.

⁴ Див.: В. П. Волгин. Революционная идеология во Франции XVIII века, ее противоречия и ее развитие. Французский ежегодник. 1959. М., 1961, стор. 9.

⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв.; т. 1, стор. 127.

⁶ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910, стор. 84.

і мислителя М. В. Ломоносова, матеріалістичні погляди якого він поділяв і захищав у боротьбі з ідеалістичною вольфганською філософією. Козельський знав і твори французьких просвітників, у яких знайшов «корисні для людини істини», водночас розрізняючи деякі їхні сильні і слабкі сторони. В основу теоретичного узагальнення проблем, породжених соціально-економічним розвитком Росії, він поклав теорію природного права і суспільного договору.

Поділяючи погляди Руссо щодо договірного походження держави, Козельський твердив, що вона виникла тоді, коли «зібрались люди по родах і почали видумувати різні вигоди, то це було перше ярмо, яке наклав на себе людський рід...»⁷⁻⁸.

Як і французькі просвітники, він вважав, що нрави та звичаї як окремих людей, так і цілих народів залежать від законів та суспільних традицій. «Народи можуть бути добродесні і порочні,— писав Козельський,— залежно від їх законів та звичаїв»⁹. Це його положення є продовженням відомого висловлювання Д. Дідро: «Якщо закони хороші — нрави добрі, якщо закони погані,— нрави погані»¹⁰.

У знищенні «поганих законів» і в розробці нового справедливого законодавства французькі просвітники вбачали вирішальну умову поліпшення нравів. «Прагнути знищити пороки,— писав Гельвецій,— пов'язані з законами народу, не змінювати цих законів, значить братися за неможливу справу, значить заперечувати наслідок, що правильно впливає з допущених принципів»¹¹. Аналогічну думку висловлював і Козельський, коли писав, що «якщо хтось хоче знищити пороки якогось народу, не змінюючи законів, що породжують ці пороки, той шукає неможливого і даремно силкується спростувати справедливі наслідки прийнятих основ»¹². Французькі просвітники, виступаючи проти феодально-станової нерівності, проти релігійних концепцій про нібито природжений характер інтелектуальних якостей людини, обстоювали ідею формування людини під впливом зовнішнього середовища. Люди, стверджував Гельвецій,— не народжуються, а стають тими, хто вони є¹³. Достойнства і пороки людини не є успадкованими якостями. Вони — результат впливу середовища, в якому росла і виховувалася людина.

Вчення про роль зовнішнього середовища в формуванні людини теоретично обґрунтовувало необхідність знищення феодальних порядків та станової нерівності і вбачало в цьому акті вирішальну умову покращення нравів, моралі та свідомості людей.

Подібно до французьких просвітників велику роль зовнішнього середовища, навчання та виховання в розумовому розвитку людей визнавав і Козельський. «У міркуваннях розуму,— писав мислитель,— стан людей часто залежить від суспільства, в якому вони живуть»¹⁴.

Зазначимо, що російські мислителі, творчо вивчаючи досягнення французької просвітницької думки, залишалися самостійними й оригінальними як у постановці, так і у розв'язанні завдань, породжених суспільно-політичним і економічним розвитком Росії. Вони критикували й

⁷⁻⁸ Я. П. Козельський. Философические предложения. У кн.: Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века, т. 1, М., 1952, стор. 524.

⁹ Я. П. Козельський. Згадана праця, стор. 521.

¹⁰ Дени Дидро. Собрание сочинений в десяти томах, т. II, М.—Л., 1935, стор. 74.

¹¹ К. А. Гельвеций. Об уме. М., 1933, стор. 91.

¹² Я. П. Козельський. Згадана праця, стор. 530.

¹³ Див.: К. А. Гельвеций. Про людину, її розумові здібності та її виховання, стор. 81.

¹⁴ Я. П. Козельський. Згадана праця, стор. 508.

відкидали те, що не відповідало умовам російського життя, не збігалось з їхнім розумінням шляхів соціальних змін в країні, з їхніми принципами морального виховання людини.

Козельський, критично сприймаючи французьку просвітницьку філософію, зробив певні узагальнення в осмисленні проблеми історичного прогресу стосовно умов Росії.

На відміну від Руссо, який ідеалізував «природний стан» і проclinав ту першу людину, якій спало на думку, відгородивши ділянку землі, сказати — «це моє», Козельський розглядав перехід від природного стану до «громадянського» як неминучу історичну подію — позитивну для людини. «Хоч вона (людина.— Г. Ч.) через цю зміну втрачає багато натуральних вигод,— підкреслював він,— однак натомість набуває інших великих якостей, здібності її безперестанно зростають, поняття поширюються, думки стають благороднішими...»¹⁵.

На думку Руссо, науки, мистецтво, вся цивілізація певною мірою протилежні природному станові людини. На противагу цьому, Козельський визнавав об'єктивну прогресивну роль науки і мистецтва в процесі історичного розвитку. На його погляд, науки можуть давати лише користь, але за умови, коли ними послуговуються не окремі особи чи групи людей, а суспільство загалом. «Науки не винні,— слушно зауважує мислитель,— вони корисні, вони потрібні,.. а все зло і вся шкода зумовлені їх поганим використанням»¹⁶.

Аналізуючи теорію природного права, Козельський стверджував, що серед таких природних законів, як «їсти, пити, гуляти, забавлятися, шукати приемного» справедливим є і закон «берегти своє існування, захищатися силою від завданої шкоди, а якщо нема сили, то тікати, тощо»¹⁷. Зроблене ним доповнення теорії природного права — правом «захиститися силою від завданої шкоди» становить певну своєрідність його поглядів. Адже навіть у французьких просвітників XVIII ст. цей істотний момент людського існування не мав належного витлумачення. Козельський критикував помилкове твердження французьких просвітників, нібито в Росії визволення селян від кріпосництва буде можливим лише після того, як вони отримають освіту. Він писав: «Багато хто безперестанно твердить, що робити полегшення невиполірованому народові негоже, і я думаю, що деякі говорять це через незнання того, що виполірувати (просвітити.— Г. Ч.) народ інакше не можна, як тільки полегшивши його труднощі»¹⁸.

Ідейна суперечка російського мислителя із французькими просвітниками мала гостро полемічний характер. Йшлося про насущне питання російської дійсності — знищення кріпосного права. Твердження французьких мислителів про те, що неосвічений селянин не вартий свободи, викликало у Козельського заперечення. Потреби суспільного розвитку країни підказували йому інший шлях — не від освіти до соціальних змін, а навпаки, від соціальних змін до освіти народу. Отже, віддаючи належне французьким просвітникам, Козельський разом з тим критично підходить до їхніх ідей і в своїх теоретичних висновках виходив з аналізу соціально-політичних умов тогочасної Росії. Проте загалом він не зміг дати правильного наукового обґрунтування своїх поглядів, оскільки в розумінні розвитку суспільства і людини стояв на ідеалістичних позиціях.

¹⁵ Там же, стор. 524—525.

¹⁶ Я. П. Козельський. Рассуждение двух индейцев Колана и Ибрагима о человеческом познании. У кн.: Избр. произв. русских мыслителей второй половины XVIII века, т. I, стр. 555.

¹⁷ Я. П. Козельський. Философические предложения, стор. 467.

¹⁸ Там же, стор. 535—536.

Серед представників російської культури особливо почесне місце належить О. М. Радіщеву. Він був зачинателем тієї революційної традиції, яку продовжили декабристи і революціонери-демократи і яка згодом перетворилася в могутній рух самих мас.

На відміну від французьких просвітників Радіщев надавав теорії природного права і суспільного договору революційного змісту і використав її в обґрунтуванні визвольної боротьби народу проти самодержавного ладу. Виходячи з цієї теорії, він доводив, що всі люди від природи рівні і тому поневолення людини людиною суперечить природному праву і є найбільшим злочином. Найгіршою державною владою, яка зневажає природні і громадянські права людини, є самодержавство, а тому народ має право розірвати договір і встановити владу, яка виражатиме його інтереси.

Визнаючи революцію головною перетворюючою силою суспільства, Радіщев тим самим заявляв, що суспільне середовище створюється не поглядами, а практикою, революційною діяльністю людей. У подоланні обмеженості соціологічних поглядів французьких просвітників полягає визначна заслуга Радіщева в історії російської і світової суспільної думки.

Серед просвітників на Україні початку ХІХ ст. значне місце належить засновнику Харківського університету В. Н. Каразіну. Як і французькі просвітники, Каразін вважав визначальним чинником суспільних перетворень освіту¹⁹, вірив у силу людського розуму, який, на його думку, «невпинно просувається вперед, незважаючи на всі перешкоди»²⁰, обстоював ідею безмежної пізнаваності навколишнього світу. Він був впевнений, що успіхи в розвитку народів «відповідні ступеню освіти»²¹.

Проте у своїх мріях про майбутнє суспільство Каразін неодноразово звертався до царя з проханням здійснити окремі реформи. Ці ліберально-монархічні погляди Каразіна були рішуче засуджені декабристами та іншими його революційно настроєними сучасниками в умовах посилення боротьби проти кріпосництва. Загалом просвітницька діяльність Каразіна сприяла дальшому розвитку антисамодержавної і антикріпосницької ідеології.

Новий, вищий етап у розробці проблеми суспільного прогресу ставила на початку ХІХ ст. діяльність декабристів. Виходячи із теорії природного права і суспільного договору, вони не просто оголосили самодержавство нерозумним і шкідливим, але й боролися за його знищення. Кріпосництво вони вважали найстрашнішим лихом країни: «Стогін жінок,— говорив Я. Андрієвич,— зойки дітей, плач солдатських вдів, забуті сироти, сліпі і покалічені жебраки на кожному кроці, розорені по селах селяни — хіба не є це доказом, що вітчизна забута і що існує якийсь таємний ворог вітчизни, який всі згадані біди насилає для згуби співвітчизників.

Проти таких ворогів діють і таємні месники; якщо б не існувало цих ворогів, все було б спокійно»²².

Згідно з поглядами декабристів люди від природи рівні і вільні. Прагнення до «задоволення загальних потреб», «коли кожен повинен поступитися частиною своїх думок і поглядів, щоб скласти тільки одну

¹⁹ Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и отредактированные Д. И. Багалеем. Харьков. 1910, стор. 545.

²⁰ Там же, стор. 730.

²¹ Там же, стор. 225.

²² Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. III, М., 1951, стор. 99.

думку, відповідно до якої могли б бути вибрані засоби»²³, призвело, на думку декабристів, до утворення держави. Як і французькі просвітники, декабристи твердили, що людина як частина природи перебуває в єдності з нею, а в минулому мала «природні права», зокрема свободу і рівність. «Ці закони (тобто закони природи.— Г. Ч.) глибоко живуть у наших серцях. Їм підвладна кожна людина, їх ніхто не спроможний знищити, і тому настанови держави повинні бути в злагоді з незмінними законами природи»²⁴. Я. Андрієвич пояснював причину свого вільнодумства впливом теорії природного права і суспільного договору: «Погляд на природу цілком переконував мене в тому, що кожна людина... повинна бути вільною. Ці основи є першими, що вселили в мені дух вільності або дух свободи»²⁵. Прийняті урядом закони, за декабристами, справедливі, якщо вони відповідають природі людини. П. Пестель, виходячи із теорії природного права і суспільного договору, вимагав ліквідації кріпосницьких порядків, скасування станових привілеїв. «Володіти іншими людьми як своєю власністю,— писав він,— продавати, закладати, дарувати і одержувати в спадщину людей, як речі, свавільно їх використовувати без безпосередньої з ними угоди і тільки задля власного свого прибутку, користі, а іноді і примхи, є справа ганебна, супротивна людству, законам природи... Рабство повинно бути рішуче знищене і дворянство повинно неодмінно навіки відмовитися від мерзенної переваги володіти іншими людьми»²⁶. Рабство, що виникло внаслідок насильного порушення природного права і суспільного договору, суперечить природі людини, «...всі люди в державі повинні бути перед законом цілком рівні, всяка постанова, що порушує цю рівність усіх перед законом, безперечно, є зловладдя, яке неминує треба знищити»²⁷. Як і французькі просвітники, декабристи вимагали запровадження справедливих законів, які б відповідали життєвим інтересам найширших верств російського суспільства. «Мудрі закони,— писав М. Крюков,— спроможні здійснити диво всезагального блаженства»²⁸.

Загалом погляди декабристів на суспільно-історичний прогрес мали ідеалістично-просвітницький характер. Згідно з ними, життя суспільства, долю історичного прогресу в кінцевому підсумку визначають громадська думка і освіта. «Освіта,— писав П. Борисов,— є найнадійніші ліки проти всіх моральних зол. Неуцтво ніколи нікого не ошчасливило, а завжди було джерелом найлютіших людських бід»²⁹. Пестель надавав новим політичним ідеям вирішальної ролі в підготовці революції: «Дух перетворення змушує... всюди уми клекотати»³⁰. Однак слід зазначити, що у розв'язанні ряду питань суспільного розвитку декабристи пішли далі французьких просвітників. Якщо останні вважали поширення освіти, здобуття знань передумовою поліпшення становища трудящих, то окремі декабристи, навпаки, вимагали надати селянам спочатку волю, яка й мала, на їхню думку, привести до освіченості. «Не людина дозріває до волі,— писав В. Раєвський,— а сама воля робить її людиною і розвиває її здібності... Хіба може дозріти до волі селянин, який не має

²³ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. II, стор. 75.

²⁴ Там же, стор. 79.

²⁵ Восстание декабристов, т. 25, М.—Л., 1926, стор. 378.

²⁶ П. И. Пестель. Русская Правда, СПб, 1908, стор. 66.

²⁷ Там же, стор. 60.

²⁸ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. II, стор. 408.

²⁹ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. III, стор. 75.

³⁰ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. II, стор. 175.

ніякого голосу і права скаржитися на свого поміщика, бути проти нього свідком?»³¹.

Ідеологи французької буржуазії, засуджуючи існуючий суспільний лад, не робили відверто революційних висновків із обстоюваної ними теорії природного права і суспільного договору. Декабристи услід за Радіщевим надали цій теорії революційного змісту, пов'язали її з боротьбою проти самодержавства і кріпосництва. Відмінності поглядів вітчизняних просвітників від французьких зумовлювалися насамперед тим, що просвітительська ідеологія в Росії породжувалася саме внутрішніми причинами, дальшим загостренням соціального антагонізму всередині країни. Адже проблема знищення феодально-кріпосницького ладу запозичення не потребувала, її підготували глибокі економічні процеси, що виявилися в розкладі кріпосницького господарства, назрівання змін в соціальному, політичному і культурному житті.

Звичайно, тісний зв'язок вітчизняної суспільної думки з французьким просвітництвом не був випадковим. Події, що відбувалися у Франції наприкінці XVIII ст., зокрема виступи передових мислителів, діяли як відгук в Росії. Боротьба проти феодалізму і релігії, вимога сталої рівності — все це споріднювало вітчизняних і французьких просвітників і в умовах кріпосницького гноблення не могло не пробуджувати прогресивну думку до критики існуючого ладу.

Водночас діячі вітчизняного визвольного руху, всебічно вивчаючи творчість французьких енциклопедистів, критично ставились до здобутків наукової та філософської думки на Заході, враховували своєрідні умови суспільного розвитку Росії.

* * *

Экономическое, общественно-политическое и культурное развитие России конца XVIII — начала XIX века поставило перед передовой общественной мыслью страны проблему выяснения дальнейших путей общественного прогресса. Отечественные просветители того времени при толковании общественного прогресса апеллировали к теории естественного права и общественного договора. Пользуясь принципами этой теории, они критически относились к крепостному праву, требовали установления справедливого законодательства, верили, что улучшение положения простого народа возможно как путем распространения образования, так и путем проведения реформ.

Исходя из условий и особенностей исторического развития своей страны, отечественные просветители творчески использовали идеи французского просветительства и в своих собственных выводах, подсказанных общественной жизнью того времени, пошли дальше французских мыслителей.

³¹ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. II, стор. 365, 367.

Неспроможність „філософії злиденності“ маоїзму

А. А. АВЕТИСЯН, В. В. ФОМИЧЕНКО

На сучасному етапі ідеологічної боротьби реакційна буржуазна пропаганда відводить важливе місце маоїстським філософським концепціям, використовуючи їх як засіб критики марксистсько-ленінської філософії. Маоїзм, як еклектична доктрина дрібнобуржуазного світогляду, слугує ідеологічній диверсії імперіалізму і новим маневрам антикомунізму.

Соціально-політична суть маоїзму як однієї із найбільш чітко виражених форм «лівого» ревізіонізму розкрита в тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна». «Лівий ревізіонізм атакує теорію і практику наукового комунізму, намагається підмінити його реакційно-утопічним і військово-казарменим «соціалізмом». Його дрібнобуржуазно-націоналістичну суть видає проповідь місцянської ролі окремих країн, масова обробка умів в дусі гегемонізму, шовінізму, войовничої антирадянщини»¹.

Радянськими філософами зроблено чимало у викритті авантюристичної суті маоїзму. Про це свідчать монографічні дослідження, критичні матеріали, що систематично публікуються в «Правде», журналах — «Коммунист», «Вопросы философии» та інших періодичних виданнях, із різних аспектів маоїстської концепції: економіки, ідеології, філософії, культури та ін. Однак доти, доки маоїзм існує і лишається одним із чинників антикомуністичних і антирадянських вигадок, теоретична боротьба з ним, як зазначено на XXIV з'їзді КПРС, є надзвичайно актуальною.

Ідеологія маоїзму, що виникла на ґрунті «лівого» ревізіонізму, претендує на роль носія революційних традицій. Проте насправді (а в цьому переконує історичний досвід) за фасадом ультрареволюційної фрази криється догматизм, нехтування історичними умовами, однобічність, що найяскравіше виявляється у маоїстській «філософії злиденності». Маоїзму властиві всі хиби, якими характеризується лівацький революціонізм: неправильне розуміння закономірностей суспільного розвитку, переоцінка ролі суб'єктивного фактора, претензія на національну винятковість, неспроможність правильно оцінити значення і співвідношення класових сил.

Якщо більшість представників сучасної буржуазної філософії маневрують і нерідко затушковують антисоціалістичну сутність своїх теоретичних побудов, то маоїсти більш відверто розкривають свій войовничий антирадянський характер. Вважаючи, що аграрні країни більше спроможні побудувати соціалізм, ніж розвинені країни, маоїзм підносить ідеї дрібнобуржуазного егалітаризму, заперечує керівну роль пролетаріату в революційному русі, виявляє авантюризм і суб'єктивізм²⁻³.

Представники таких лівацьких поглядів, як правило, переходять на

¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970, стор. 32.

²⁻³ Див.: Борьба В. И. Ленина против мелкобуржуазной революционности и авантюризма. М., 1966.

праві політичні позиції. Відверті антикомуністи всіляко маскують свої концепції «ерозії» соціалізму (теорія «деідеологізації», «конвергенції», єдиного індустріального суспільства тощо), прикриваючись наукоподібними міркуваннями з приводу постановки і розв'язання проблем соціального розвитку.

Ідеологам маоїзму ідеї конвергенції, спрямовані на підірив соціалізму зсередини, на те, щоб довести неминучість його злиття з капіталізмом в майбутньому, незалежно від форми їх вираження, здаються надто ліберальними. Маоїстська пропагандистська машина уже давно працює над поширенням наклепницької тези про «буржуазне переродження» Радянського Союзу. Отже, ідеологія маоїзму уже «конвергувала» соціалізм в капіталізм, використавши цей наклеп для «теоретичного» виправдання свого антирадянського курсу.

Як бачимо, лівачський ревізіонізм і націоналізм набули в Китаї найбільш крайнього і гострого характеру.

Недостатня розвинутість продуктивних сил, низький рівень всього суспільного розвитку в Китаї багато в чому зумовили виникнення дрібнобуржуазного світогляду і відродження принципів казарменого «комунізму». Як відзначав В. І. Ленін, «...чим більш відсталою є країна, тим сильніше в ній дрібне землеробське виробництво, патріархальність і закутковість, які неминуче ведуть до особливої сили і стійкості найглибших з дрібнобуржуазних передсудів, а саме: передсудів національного егоїзму, національної обмеженості»⁴. Отже, причини існування «філософії злиденності» маоїзму криються в дрібнобуржуазно-общинних пережитках, які глибоко вкорінилися серед китайського селянства та інших верств населення.

Ставши на боротьбу з гнобителями, селяни у своїх мріях про справедливе суспільство не змогли вийти за межі общинності. Вони сподівалися установити справедливість на основі збереження влади батьків і давніх моральних устоїв, без корінної соціальної перебудови суспільства, прагнули змінити лише принципи розподілу землі, продуктів харчування й одезі. Характерно, що і після перемоги революції в Китаї вплив ідеології общинності був ще значним, бо община лишалася вищою формою всього суспільного устрою. Маоїзм використовує ці своєрідні традиції общинності з її ідеями про зрівнювання всіх у бідності на основі «філософії злиденності». Селянин, життя і помисли якого обмежувалися замкнутою общиною, не міг навіть у думках вирватися із цього зачарованого кола.

Колективні обов'язки і праця на громадських засадах у рамках общини зумовили обмежене розуміння рівності. Остання уявлялася спрощено, хибно: достатньо було усунути деякі небажані утворення на здоровому тілі общини, покінчивши з багатством і розкішшю, в яких винні багатії, що втратили всяку совість, і рівність може стати реальною силою. Саме таке, надто обмежене уявлення про справедливість, ототожнювану з бідністю, і стає предметом соціальної демагогії маоїзму.

Маоїзм намагається не тільки оживити примітивні селянські ідеї про зрівняльність, але й ототожнити їх з теорією наукового соціалізму. Відсталість китайського села, «примітивний колективізм з усупільненням людей, з запереченням особистості, з патріархальною демократією, яка включає, з одного боку, пасивну покірливість рядового общинника, а з другого — надання необмеженої влади людям, що уособлюють «визнану загальність і силу свого суспільства»⁵, є тією

⁴ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 41, стор. 159.

⁵ А. М. Арзамасцев. Казарменный «коммунизм». М., 1974, стор. 69.

основою, на якій ґрунтується «філософія злиденності» маоїзму. Безперечно, що практичне застосування цієї філософії призводить до деспотизму. «...Перед деспотом,— пише Ф. Енгельс,— усі рівні, а саме — рівні нулеві»⁶.

Відзначимо, що одним із найважливіших джерел маоїстської філософії є утопічні егалітарні теорії деяких західних і китайських мислителів. У Китаї ідеї дрібнобуржуазного утопічного соціалізму (егалітаризм, проповідь аскетизму) дістали найповніше втілення у програмних документах тайпінів, а також у працях Кан Ю-вєя.

У 40-х роках ХІХ ст. у південних провінціях Китаю активно діяло таємне антимацьжурське товариство «Байшандіхой («Товариство поклоніння верховному володареві»). Метою цього товариства було створення «Тайпін Тянь-го» («Небесна держава великого благоденства»). Лозунги тайпінів про зрівняння бідних за рахунок багатих ґрунтувалися на окремих положеннях раннього християнства і філософсько-етичних учень стародавнього Китаю. Основні ідеї тайпінів були викладені у гімнах Хун Сю-цюаня «Порятунок світу», «Пробудження світу» і «Пізнання світу». Тайпінці, основний закон яких був «Закон про землю», намагалися будувати життя на засадах патріархальної общини. Зрівнювальні ідеї тайпінів широко пропагує і намагається нав'язати сучасному китайському суспільству маоїзм.

Маоїзм відроджує дрібнобуржуазний націоналістичний світ думок і настроїв, властивий селянинові в минулому як власнику, придушуючи в ньому те справді революційне, що характеризувало його як борця проти експлуатації. Словнений дрібнобуржуазних націоналістичних ілюзій, маоїзм намагається повернути соціалістичне перетворення китайського суспільства на авантюристський шлях реалізації ідей зрівняльності і казарменого «комунізму». Проповідуване ним є намаганням відродити устої східної деспотії. Організація самодостатньої общини («народна комуна») з культом злиденності і деспотизмом влади; її ієрархічна структура, культ верховного вождя свідчать про реакційний характер утопічної лінії, яку маоїзм намагається здійснити в китайському суспільстві. Маоїстський ідеал комуністичного суспільства — це союз сільських і міських комун, щось на зразок однієї великої комуні, в якій «кожен має посідати своє місце». Останнє означає, що кожний рядовий общинник повинен поважати і беззастережно виконувати будь-які вказівки керівних осіб. Організаційні і моральні устої общинного життя ідеологам маоїзму уявляються як готовий матеріал для розгортання будівництва комуністичного суспільства. Оголосивши селянство найреволюційнішим класом, маоїзм, природно, почав «комунізацію» з села, але потім приступив до запровадження її у місті. Останнім часом маоїстська пропаганда широко рекламує досвід Дацінського нафтопромислу як зразкового виробничого осередку, що самозабезпечується. «Сьогодні на цій великій у Китаї нафтовій базі... живуть просто. Їх житла — глинобитні будівлі... Вони намагаються використати покидьки, збирають спрацьовані кінці і обрізки тканини та регенерують їх»⁷. Як бачимо із цього прикладу, робітники, крім того, що виконують свої основні виробничі функції, змушені самі будувати для себе житла, обладнувати їх; із різного ганчір'я робити одягу. Ось у чому полягає, за маоїзмом, принцип самозабезпечення в міських умовах.

Не менш реакційна суть маоїзму виявляється також у спробі розв'язати проблему відмінності між розумовою і фізичною працею, між

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 135.

⁷ Цит. за: «Вопросы философии», 1973, № 10, стор. 113.

містом і селом. «Всебічно розвинена людина» згідно з «філософією злиденності» маоїзму — це людина, яка має виконувати всесторонні повинності. Робітник направляється на сільськогосподарські роботи, селянин змушений кустарним способом варити сталь. Люди розумової праці «регулярно трудяться на полях і сплять у побудованих ними самими дерев'яних бараках і досліджують та конструюють на власних ліжках»⁸. Цілком очевидно, що кожен із них — робітник, селянин чи працівник розумової праці — не заінтересований у праці, у зростанні її продуктивності. В цьому з усією повнотою виявляються риси реакційного утопізму маоїстської «теорії» соціалізму, що проповідує по суті відродження ідей дрібнобуржуазного казарменого «комунізму».

Нехтуючи соціально-економічним обґрунтуванням побудови соціалізму, маоїзм, як і всі утопічні теорії, прагне подати свою модель соціального устрою як ідеальний взірець для всіх часів і усіх народів, використовуючи при цьому, методи насильства, соціальної демагогії та ультрареволюційну фразеологію. Ідея філософії маоїзму — досягнення соціальної рівності на основі зрівняння всіх у бідності, яка проголошується головною доброчесністю, засобом, що попереджує переродження та втрату революційності. Такі утопічні ідеали впливають із двох основоположних принципів: 1) чим народ бідніший, тим більше він прагне до революції; 2) неписьменність — доброчесність, бо «неписьменний легко сприймає нові ідеї»⁹.

Виступаючи проти заперечення значення матеріальних потреб людини і необхідності їх задоволення, що притаманне «філософії злиденності» маоїзму, комуністи водночас усвідомлюють і те, що культ речей чужий соціалістичному способowi життя. Включення матеріальних благ у систему цінностей соціалістичного світу потребує розглядати їх лише як засіб для духовного розвитку особи і суспільства. «Зростання добробуту народу, — зазначається у виступі М. А. Сулова на науковій конференції з проблеми «XXIV з'їзд КПРС і розвиток марксистсько-ленінської теорії», — це досить різнобічне за своїм змістом і значенням завдання і було б помилкою підходити до нього з позицій виключно споживання. Достаток матеріальних благ є важливою передумовою для розвитку людських здібностей, розквіту особи, для вдосконалення матеріального виробництва, зростання науки, техніки і культури, для соціального прогресу»¹⁰⁻¹¹.

Це положення свідчить про ту протилежність у постановці і розв'язанні проблем творчості і споживання, матеріальних і духовних стимулів життєдіяльності людини, що існує між марксистським підходом, з одного боку, і буржуазним споживацьким підходом та маоїстським аскетизмом, з другого.

«Філософія злиденності» маоїзму, закликаючи до здійснення політики «комунізації», не розв'язує жодної із соціальних суперечностей, а ще більш ускладнює їх. Соціальні контрасти набувають загального характеру: на одному полюсі маси «рівних» трудівників зі стандартними потребами, смаками, поведінкою, зі строго дозованою свідомістю, що забезпечує свободу дій у рамках примітивного селянського життя, на другому — еліта чиновників, бюрократів, у чиїх руках зосереджена справа управління економічним, політичним, духовним життям суспільства. Розчинення особи в невиразному «соціальному цілому», втрата індивідуальності внаслідок ліквідації усіх особистісних прав — ось як уявляють маоїсти «гармонію» між особою і суспільством. Бюрократизація

⁸ Там же.

⁹ Цит. за: «Вопросы философии», 1973, № 10, стор. 113.

¹⁰⁻¹¹ XXIV съезд КПСС и развитие марксистско-ленинской теории. М., 1971, стор. 14.

усієї соціальної системи, казармений спосіб життя не можуть сприяти розквіту культури, мистецтва, науки, а в кінцевому підсумку й особи, життєва мета якої зводиться в такому разі лише до задоволення найелементарніших потреб.

«Філософія злиденності» спотворює суть класової боротьби і значення розвитку продуктивних сил, обмежує виробництво сільськогосподарською общиною. Заперечуючи досягнення матеріальної і духовної культури, вона неминуче призводить до відмови від культурних потреб, що робить неможливим досягнення прогресивних суспільних ідеалів.

Марксизм-ленінізм відкидає безглузду розкіш, що не впливає із потреб суспільного розвитку людини. Задоволення потреб завжди має бути розумним. Але соціалізму чужі ідеї аскетизму, зрівняльності і духовного зубожіння, ідеї, які насаджує маоїзм у китайському суспільстві, видаючи їх за справжній комунізм.

Маоїстський ідеал — це насамперед ідеал дрібнобуржуазного зрівняльного комунізму. «Коли Мао мовить про комунізм, то не треба думати, що йдеться про той комунізм, про який говорили основоположники марксизму і до побудови якого приступив Радянський Союз. Зі словом «комунізм» у нього пов'язані зовсім інші уявлення, відповідно до яких він і діяв. А той факт, що на шляху встановлення зрівняльної рівності стоять ті самі перепони (приватна власність, класовий поділ людей, протилежність між містом і селом та ін.), що і перед встановленням справжньої комуністичної рівності, не свідчить ще про тотожність того чи іншого поняття»¹².

У статті китайського марксиста Ван Міна «Доля «одинокого монаха» в Китаї» пишеться, що маоїзм, який поклав в основу своєї політики ідеї егалітаризму, загального убозтва, всіляко уникає розкрити істинний стан справ у забезпеченні життєвих потреб трудового народу. Інакше «йому довелося б визнати, що в Китаї за останні 20 років застосовується система обмежень і продажу за картками предметів першої потреби... Навіть в умовах такого низького життєвого рівня маоїстська пропаганда закликає людей «їжу на трьох ділити на п'ятьох», «за кожною трапезою кожен має з'їсти на шматок менше», «...готуватися до війни, готуватися до стихійного лиха»... З часів «великого стрибка» була припинена усяка робота у справі житлового будівництва»¹³.

Насаджуючи у своїй країні казармений «комунізм», маоїзм у душі дрібнобуржуазного утопічного соціалізму обрушується з критикою на теорію і практику соціалістичного будівництва в Радянському Союзі та інших країнах соціалістичної співдружності. Ці нападки зводяться до того, що політика КПРС, спрямована на підвищення добробуту радянського народу, має нібито риси «обуржуазнювання», розкладає соціалістичну економіку. Абсурдність таких тверджень очевидна, бо анархізм, що став однією із основних тенденцій ідеології маоїзму, є «вивернутий навиворіт буржуазний індивідуалізм». Індивідуалізм, як основа всякого світогляду анархізму»¹⁴.

Соціальна основа маоїстського анархізму неоднорідна і суперечлива: це декласовані елементи села і міста, дрібнобуржуазні верстви китайського суспільства. Маоїзм, з одного боку, дотримується егалітаристських ідей казарменого «комунізму», а з другого — намагається спекулювати на прагненні до соціалізму свідомої частини трудового народу Китаю, через що змушений маневрувати.

Аналізуючи «філософію злиденності» маоїзму, відзначимо, що здій-

¹² А. М. Арзамасцев. Казарменный «коммунизм», стор. 137.

¹³ «За рубежом», 1974, № 17, стор. 16.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 5, стор. 359.

снювана нею проповідь бідності має не тимчасовий, а принциповий характер, оскільки бідність маоїзм оголошує тією силою, яка приведе людей до комунізму. Коли маоїсти мовлять про комунізм, вони мають на увазі не розвиток економіки, культури чи матеріального добробуту народу, а революцію в «людській душі». Безперечно, марксизм не виступає проти «свідомого перетворення себе», але рішуче відкидає перетворення людини в маоїстській інтерпретації, коли воно рівнозначне аскетичній самопожертві і є насильством над природною і суспільною сутністю людини.

В одній із своїх статей Мао Цзе-дун писав: «Крім інших особливостей, шестисотмільйонне населення Китаю помітно вирізняється своїм убогством. На перший погляд, це погано, а фактично добре. Бідність спонукає до змін, дій, революції... На чистому, без усяких помарок аркуші паперу можна написати найчудовіші ієрогліфи і можна створити найновіші, найпрекрасніші малюнки»¹⁵.

Спроби маоїзму ліквідувати бідність одного класу з допомогою поширення її на все суспільство становить реакційну утопію, в ім'я якої приносять в жертву соціальний і технічний прогрес, гармонійний розвиток людини. Це цілком відповідає маоїстській логіці, що перетворює бідність у благо.

Загальна бідність не може позбавити суспільство соціальних потрясінь і економічних труднощів. Марксизм-ленінізм науково обґрунтував, що без розвитку продуктивних сил «має місце тільки загальне поширення бідності; а при крайній нужді мала б знов початися боротьба за необхідні предмети і, значить, мала б воскреснути вся стара мерзота»¹⁶.

У марксистській літературі уже давно доведено, що проповідь бідності як вияв безсилля дрібнобуржуазного розуму завжди була і лишається принципом дрібнобуржуазним, а не пролетарським. Примітивний зрівняльний комунізм, який проповідує відмову від досягнень матеріальної і духовної цивілізації в ім'я рівності і бідності, критикував К. Маркс ще в своїх ранніх творах. Він писав: «Що така ліквідація приватної власності аж ніяк не є справжнім освоєнням її, видно саме з абстрактного заперечення всього світу культури і цивілізації, з повернення до *неприродної* простоти *бідної* людини, яка не має потреб і яка не тільки не піднеслася над рівнем приватної власності, але навіть і не доросла ще до неї»¹⁷. Рівність на основі бідності пролетаріат відкидає тому, що він не має потреби у проповіді відречення від земних благ. Пролетарський ідеал — це така рівність, яка забезпечує індивідові найповніше задоволення його матеріальних і духовних потреб.

Слід відзначити, що лінія маоїзму зливається з антикомунізмом не лише тоді, коли йдеться про теоретичні передумови побудови соціалістичного суспільства, а й коли оцінюється культурна спадщина Китаю. Невипадково маоїзм набирає характеру соціал-шовінізму, ядро якого становить китайський соціал-мілітаризм; це антиленінська політична течія, яка «намагається пристосувати марксизм-ленінізм до великоханських націоналістичних цілей, утилітарно-догматично використати марксистсько-ленінські ідеї, революційний комуністичний рух для досягнення цих цілей»¹⁸.

Основоположники марксизму підкреслювали, що суттю соціальних і культурних перетворень є формування людини нового типу. «Виховання епохи майбутнього» К. Маркс показує у першому томі «Капіталу»

¹⁵ Критика теоретических концепций Мао Цзе-дуна. М., 1970, стор. 218.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 32.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 545.

¹⁸ «Правда», 1971, 5 грудня.

як виробництво «всебічно розвиненого індивідуума», а в «Критиці Готської програми» людину вищої фази комунізму він характеризує як всебічно розвинену особу.

Проповідь аскетизму і жертвності чужі марксизмові. Із історії відомо, що без досягнення відповідного матеріального достатку розвиток духовної культури і виховання нової людини неможливі. Соціалізм створює новий спосіб життя, відмінний від буржуазного. Цьому способу життя далекі як буржуазно-індивідуалістичне споживацтво з негідними, егоїстичними устремліннями, так і аскетизм, що проповідують «філософія злиденності» маоїзму і деякі представники дрібнобуржуазного бунтарства на Заході. За соціалізму всі члени суспільства рівноправні, «класова відмінність поступово долається, складаються не бачені колись норми спілкування між людиною і колективом, між націями і національностями»¹⁹.

У доповіді на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 50-річчю утворення Союзу РСР, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев відзначав, що ми «будуємо не царство, не рай, де ріки молочні та береги киселеві, а найорганізованіше, найпрацьовитіше суспільство в історії людства. І жити в цьому суспільстві будуть найбільш працьовиті і сумлінні, організовані і високосвідомі люди. А тому перед нами величезної ваги робота. Вона, очевидно, займе чимало часу, бо психологія людини переробляється значно повільніше, ніж матеріальні основи її життя»²⁰. Отже, соціалізм розв'язує соціально-економічні завдання щодо створення матеріально-технічної бази комуністичного суспільства і виховання нової, всебічно розвиненої людини.

Для маоїзму характерна крайня еkleктичність дрібнобуржуазної підробки під філософію марксизму-ленінізму. Формально визнаючи окремі марксистські положення, він насправді вбирає ідеї троцькізму (твердження про авантюристське формування історичних процесів, про мілітаризацію, теорію перманентної революції, загравання з молоддю), народницькі погляди на клас селянства як на головну рушійну силу історії; анархізм з його закликами до «бунту» та ін.

Звернімо увагу на ідейну спільність маоїзму з лівими екстремістами і анархістами буржуазного Заходу, яка виявляється в нігілістичному запереченні духовної культури минувшини, значення науково-технічної революції і культурного прогресу. «Анархізм,— писав В. І. Ленін,— породження *відчаю*. Психологія вибитого з колії інтелігента або босяка, а не пролетаря»²¹.

Коли буржуазні соціологи силкуються довести, нібито бунт молоді спрямований не проти режиму, а проти абстрактної тиранії речей над людьми, то вони цим самим відривають режим і «тиранію речей» один від одного. Виходить, що форма економічних відносин нейтральна щодо цієї «тиранії», що тут немає ніякої економічної залежності. Справедливе невдоволення проти лицемірства і прагматизму буржуазної цивілізації призводить багатьох лідерів молоді до закликів покінчити з матеріальною і духовною культурою. Але така форма протесту не є загрозою для буржуазної системи духовного рабства. Більш гідною уявляється позиція тієї частини молоді в країнах Заходу, яка під впливом комуністичних партій вимагає більш продуманих рішень. Вона стає на захист тієї культурної і національної традиції, без освоєння якої будь-який бунт завершується знищенням матеріальних і духовних цінностей, будь-

¹⁹ «Правда» від 23 січня 1974 р.

²⁰ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972, стор. 56.

²¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 5, стор. 359.

який лозунг перетворюється в небезпечну демагогію. Саме такого характеру набула горезвісна «культурна» революція в Китаї.

Концепція бідності є лише гаданою протилежністю філософії «масового споживання», поширеної в країнах Заходу. Вони мають спільну основу і впливають з єдиного джерела, хоча їхні соціальні функції і характер використання різними суспільними силами не завжди однозначні. Якщо філософію «споживання» буржуазія раніше використовувала для того, щоб «обмежити соціальну активність мас і підкорити їх буржуазній ідеології, то тепер її методи стали витонченішими. В сучасну епоху філософія «споживання» покликана ствердити «правомірність», «справедливість» паразитичного способу життя буржуазного класу і захопити ідеалом споживання, примарою матеріального благоденства найширші маси трудящих. А втім, філософія «споживання» не обмежується матеріальною сферою — вона охоплює і духовну культуру. Найціткішим виявом цього є так звана масова культура буржуазного світу. Буржуазне суспільство нав'язує людині нову формулу життя — споживацький ідеал, смисл якого — «жити — отже купувати, діставати речі»²².

Штучно викликане зростання штучно нав'язуваних потреб має паралізувати прагнення людини до соціальної активності, до розвитку свого духовного світу. Призначення «масової культури» полягає у відверненні трудящих від розв'язання важливих соціальних проблем, у проповіді гедонізму і морального нігілізму, обмеженні найвищих інтересів людини.

Філософія маоїзму за своєю соціальною природою схожа з філософією «споживання». Вони мають лише зовнішню відмінність, як глибоко чужі марксизму-ленізму дві сторони буржуазної ідеології, а соціальна природа в них — спільна.

Звернімо також увагу на ще один важливий аспект «філософії злиденності» маоїзму — заперечення культури, всіх духовних цінностей. Маоїсти ополчились проти того, що створюють професійні художники, учені, оголосивши це буржуазною культурою пануючих класів, неприступною для народу. Вони розуміють доступність культури не як піднесення мас до вищих її виявів, а як зниження її рівня до зашкарублої свідомості селянського обивателя. Таке розв'язання проблеми, за маоїзмом, сприяє усуненню відмінностей між фізичною і розумовою працею, тобто ліквідації інтелігенції як суспільного прошарку і створенню «суто народної» культури (заміна професійної культури самодіяльністю). Отже, практичним заходом, що забезпечує цю «революцію», має стати зрівняння розумової праці з фізичною, що спостерігається в духовному житті сучасного Китаю. У насильницькому зрівнянні різних за характером видів праці виявилася обмеженість дрібнобуржуазної свідомості маоїстів: недовір'я до форм суспільної практики, що історично склалися.

Ідеї аскетизму наклали відбиток і на практику культурного життя Китаю. Щоб побудувати суспільство «загальної рівності», потрібно, за маоїзмом, усунути нерівність між людьми письменними і неписьменними. Це «усунення» нерівності слугує ідеологам маоїзму «теоретичним» обґрунтуванням масових репресій щодо інтелігенції. Спотворене, вульгаризоване уявлення про роль знань призвело маоїзм на шлях паплюження, репресій творчої інтелігенції²⁴.

²² Веркор и Крронель. Квота или «сторонники изобилия». М., 1970, стор. 6.

²³ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, стор. 103.

²⁴ Характерно, що Мао Цзе-дун ніколи не цікавився природознавством: «я був проти вивчення природничих наук... Природничі науки мене не цікавили, і я їх не вивчав...». (E. Snow. Red Star over China. N. Y., 1961, p. 143.)

Мао Цзе-дун прагне «розвінчати» інтелігенцію і довести, ніби науково-технічні знання і культура — це непотрібний важкий тягар. Культура дореволюційного Китаю, за маоїзмом, складалася із двох частин — із культури власне китайської, напівфеодальної, і залученої зовні, культури «імперіалістичної». З цієї причини китайський народ ніби не зміг не відчувати ненависть як до традиційної «культури мандаринів», так і до «культури імперіалізму» (в останню включається і соціалістична культура). З цього робиться висновок про потребу ліквідувати всі попередні досягнення людства, як культуру експлуататорську: «Вся культура, всі традиційні звичаї отруюють свідомість народу, а тому їх треба повністю відкинути, а їхній вплив знищити»²⁵.

В. І. Ленін зазначав, що пролетаріат не може некритично приймати стару культуру, що стати на таку позицію означає заперечення класових критеріїв в оцінці спадщини минувшини. Ця ленінська думка має безпосереднє значення і в наші дні для боротьби з сучасним ревізіонізмом, що закликає до «деідеологізації» культури, до «мирного синтезу» культури соціалістичної і культури буржуазної. Однак справжня культурна революція не має нічого спільного з нігілістичним ставленням до прогресивних здобутків світової культури, з примітивним запереченням культурної спадщини минулого як свого народу, так і народів інших країн. Соціалістична культура, учив В. І. Ленін, не може виникнути «із нічого», її поява підготовлена всією багатотисячолітньою історією людського суспільства. «Треба взяти всю культуру, яку капіталізм залишив, і з неї побудувати соціалізм. Треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо»²⁶. Ці вказівки В. І. Леніна мають важливе методологічне і світоглядне значення для принципової оцінки ідеологічної «платформи» маоїзму і нігілістичного заперечення ним духовних і культурних цінностей.

«Культурна революція» в Китаї не має нічого спільного з марксизмом-ленінізмом.

Про маоїстське кредо в науці й культурі свідчить бесіда Мао Цзе-дуна з медичними працівниками. Ставлячи питання про неминучість реформи медичної освіти, він заявив: «Зовсім немає чого багато вчитися. Скільки років учився Хуа То (відомий медик стародавнього Китаю.— А. А., В. Ф.), скільки років учився Лі Ши-чжень, що жив за Мінської династії? У медичні навчальні заклади не обов'язково приймати випускників середніх і неповних середніх шкіл. Досить і трьох років навчання для випускників повних початкових шкіл і підвищення знань має відбуватися головним чином на практиці... Чим більше читаєш книжки, тим стаєш дурнішим». Ці директиви «великого керманіча» уже багато років здійснюються на практиці.

«Філософія злиденності» маоїзму породила «героїв» китайського суспільства типу солдата Лен Фена, який проповідує аскетизм, відданість й жертвовність щодо маоїзму, готовність боротися за першим наказом свого велителя. Такі люди згідно з маоїзмом є прикладом для наслідування. Вони не вимогливі до життєвих благ, малописьменні, а це особливо важливо, оскільки письменність, за Мао, шкодить характерові людини: вона стає зарозумілою, багато міркує, а солдат має бути абсолютно слухняним; ці риси треба прищеплювати кожному членові китайського суспільства. Герої-солдати, що вважаються маоїстами зразком для наслідування, насправді примітивні, не допитливі, з культурного боку відсталі. У них немає жодних ідеалів, крім рабської покірності:

²⁵ Цит. за: "L'Humanite", 26 september, 1966.

²⁶ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 38, стор. 52.

Мао Цзе-дуну, їх зовсім не цікавлять питання науки, техніки, перебування суспільства, соціальні ідеали комунізму. Для них характерний аскетизм як у сфері буття, так і в сфері духовного життя. Велике значення в сучасних умовах життя Китаю надається перевихованню народу в шовіністичному, войовничому, казарменому дусі.

Культурний нігілізм піднесений маоїзмом у ранг державної політики. Руйнування і знищення класичної спадщини і насильство над партійними кадрами, над науковою і творчою інтелігенцією — все це стало повсякденним явищем сучасного Китаю. Ідеологія і культура китайського суспільства, що будується за образом Мао, характеризуються свідомою консервацією культурної відсталості, обмеженням елементарної письменності, неосвіченістю більшості населення, ізоляцією суспільства від світової цивілізації і традиційних цінностей світової культури, проповіддю китаєцентризму і антисоветизму, насильницьким насадженням маоїзму як основи ідеології і способу мислення.

Величезної шкоди завдає політика маоїстів міжнародному комуністичному рухові. Претендуючи на головну роль в світовому революційному процесі, маоїзм намагається видати боротьбу комуністичних партій проти його теорії і практики, як теоретичний спір між КПРС і КПК.

Не менш небезпечною є політика маоїстів і щодо міжнародного національно-визвольного руху. Ідеологи антикомунізму всіляко підтримують найрізноманітніші теорії «третього шляху» суспільного розвитку країн Азії, Африки і Латинської Америки, що розглядається ними як посилення капіталістичних позицій. Саме китайська концепція суспільного розвитку і є для антикомуністів тією «третьою силою». Отже, ідеологія і політика маоїзму об'єктивно зникається з імперіалізмом. Практика засвідчує, що об'єктивний зміст ідеології і політики маоїзму має проімперіалістичний, реакційний характер.

Теоретичні настанови маоїзму з актуальних проблем сучасності суперечать інтересам розвитку світового революційного процесу, інтересам самого китайського народу і соціалістичним завоюванням в Китаї. Являючи собою конгломерат дрібнобуржуазних анархічних поглядів, маоїзм приховує свою реакційну суть ультрареволюційною фразою, фальсифікує вчення марксизму-ленінізму, намагаючись замінити ідеологію робітничого класу реакційними дрібнобуржуазними «ідеями великого керманіча». Намагання відродити утопічні ілюзії становить небезпеку для світового революційного процесу. Маоїзм «відкрито мріє про примітивну зрівнялівку, за якої береться до уваги лише задоволення найелементарніших потреб людей, оспівується «бідне, неміще селянство, оголошене найреволюційнішим класом сучасності»²⁷. Тому рішуча, наступальна боротьба проти теорії і практики маоїзму є невідкладним і важливим завданням.

* * *

Маоїзм — одна из разновидностей «левого» ревизионизма, используемая апологетами буржуазии для нападков на социализм и марксистско-ленинскую теорию. В духе мелкобуржуазного анархизма он обрушивается с критикой на теорию и практику социалистического строительства в Советском Союзе и других странах социалистического содружества, пытается противопоставить себя марксизму-ленинизму. Реакционным является и само практическое осуществление идей казарменного «коммунизма» с его «философией нищеты», культом уравнительности и нигилистическим отношением к материальной и духовной культуре. В статье раскрывается реакционная сущность «философии нищеты» маоизма, идеалом которой является достижение социального равенства на основе уравнивания всех в бедности.

²⁷ Маоизм глазами коммунистов. М., 1969, стор. 284.

Проблема простору в „онтології“ Хайдеггера

А. М. ЛОЙ

Екзистенціалізм належить до тих течій сучасної буржуазної філософії, що намагаються подолати однобічність класичного ідеалістичного раціоналізму і обмеженість позитивістської орієнтації. Його представники виступають з претензіями створення нової «онтології», в центрі проблеми якої має бути сама людина. З цього погляду вони трактують категоріальні форми буття, які традиційно пов'язані з філософським розумінням явищ природи, а саме категорії простору і часу. Але такі визначення здійснюються ними в руслі суб'єктивно-ідеалістичної методології, яка здається буржуазним філософам єдиним засобом розуміння історичного існування людини. Класичним прикладом екзистенціалістського підходу до проблем буття є тлумачення Хайдеггером часу і простору.

Хайдеггерівське розуміння часу вже аналізувалось в радянській філософській літературі¹. Проблема часу висвітлюється з погляду загальної концептуальної спрямованості хайдеггерівської «онтології», що виражається в ідеї: «буття є час».

Сама ідея аналізу історичного змісту категорії часу (і простору) заслуговує на увагу. Як правильно відзначає Р. М. Габітова, в історії філософії трапилось так, що як у матеріалістичних, так і в ідеалістичних концепціях часу (додамо, що це стосується і простору) за полемікою навколо об'єктивності або ж суб'єктивності цих форм забули, або ж залишали без належної уваги, факт своєрідності їх вияву в соціальному світі людини².

Вперше в історії філософії цю проблему дослідив марксизм. Суспільно-історична визначеність простору і часу проаналізована К. Марксом в його політекономічних дослідженнях. Характеризуючи конкретно-історичний рівень відношення людей до природи і спосіб людського спілкування, К. Маркс застосовує зазначені категорії до аналізу товарно-грошових відносин капіталізму. Такі поняття, як «вартість», «гроші» та ін., є модифікацією величини праці, але не як «розподіленої в просторі кількості». Це — модифікації величини праці в стані часового руху³.

К. Маркс чітко показав механізм соціально-економічних взаємозв'язків буржуазної епохи, які зумовлюють соціально-просторову визначеність історичного світу людини. В основі цього процесу лежить становлення відношення праці і капіталу, а також єдиного капіталістичного ринку, завдяки чому світ необхідно стискається в єдине ціле і вперше стає можливою дійсна всесвітня історія — як результат діяльності людства. За змінами соціально-екологічних властивостей простору криються суспільно-необхідні метаморфози часу, які потребують прискорення процесів обігу, відтворення капіталу і т. д. У межах творчих завдань політичної економії К. Маркс визначив взаємозв'язок часу і простору,

¹ Див.: Р. М. Габітова. Человек и общество в немецком экзистенциализме. М., 1972, стор. 104—107; П. П. Гайденоко. Проблемы времени и онтологии Хайдеггера, «Вопросы философии», 1965, № 12.

² Див.: Р. М. Габітова. Человек и общество в немецком экзистенциализме, стор. 106.

³ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 46, ч. I, стор. 277—278.

які є загально-необхідними моментами внутрішньої структури суспільних виробничих відносин.

К. Маркс розкрив соціальну специфіку поняття часу в буржуазному суспільстві, його функціональну роль в сприйманні як безпосередню міру живої праці, яка має двоїтий характер, робить його вузловим пунктом фетишизації світу в образах, коли товарні і грошові форми уявляються такими, що нібито мають власне, не залежне від людини існування. Об'єктивність часу і простору є, за К. Марксом, історичною особливістю матеріально-предметного і світоглядного моментів діяльності людей в їх єдності і взаємодетермінації суспільними і природними умовами.

Сучасна буржуазна філософія (феноменологія, «філософія життя» і екзистенціалізм) ігнорує з'ясовані К. Марксом суспільні і природні детермінанти часу і простору. Концепції простору і часу, пропонувані буржуазною філософією, незважаючи на деяку розбіжність між ними, відзначаються тим, що розглядають простір і час, по-перше, як визначеності суто суб'єктивного переживання світу людиною; по-друге,— як апіорну даність; по-третє, характеризують «історичність» змісту часу і простору не загальнозначущими чинниками суспільно-практичного досвіду людей, а, так би мовити, неповторністю індивідуальної особистості. Тому всяка можливість розкрити об'єктивні критерії і принципи розуміння історичної відносності часу і простору в категоріальній організації практичного досвіду людей ними заперечуються.

Одним із виявів такого підходу до історичності часу і простору є хайдеггерівська концепція⁴. Хайдеггер не бере до уваги об'єктивно-матеріальних моментів історичної дійсності. Будучи ідеалістом, він намагається досліджувати лише вияви свідомості окремого індивіда в світі культури, «феноменологічну свідомість». Тому «трансцендентальна онтологія» починається з апіорної структури індивідуального «в-світі-буття». Історичний зміст простору і часу обмежується Хайдеггером їх апіорною здатністю бути умовами індивідуального досвіду суб'єкта. З цього погляду йому імпонує кантівський підхід до часу і простору як до апіорних визначеностей. Але Хайдеггер прагне внести в кантівське розуміння поправки «онтологічного» характеру. При цьому він запозичує низку ідеалістичних положень своїх попередників — представників «філософії життя» (Бергсона, Дільтея), в інтерпретації яких наука обмежено відображує особистісні риси людської діяльності. Виходить, що люди не сприймають часу, яким «живе» людська історія, а розуміють його лише як кількісну послідовність однозначних моментів просторової схеми. На противагу цьому час, за екзистенціалістами, не мислиться, а переживається і як такий характеризує взаємопроникнення всіх модусів життєвого потоку (минулого, сучасного і майбутнього), забезпечуючи цим самим цілісність людського «я».

В руслі описаних «філософією життя» функцій науки, яка перетворює світ в схематизовані об'єкти, Хайдеггер здійснює відповідну інтерпретацію наукового пізнання. Типовою щодо цього Хайдеггер вважає концепцію Декарта, де субстанційний простір протистоїть мисленню, а водночас є і категоріальним способом виявлення сущого в пізнанні за принципом всезагального і необхідного⁴. Простір в даному випадку зводиться ним до організації суб'єктивного досвіду за апіорними надособистісними мірками деперсоніфікованого суб'єкта. Але автор «трансцендентальної онтології» припускається методологічної помилки: розглядає об'єктивні соціально-зумовлені форми пізнання лише стосовно кожного окремого індивіда, пояснює їх через призму ідеалістичного

⁴ M. Heidegger. Sein und Zeit. Tübingen, 1953, S. 89—100.

ототожнення буття і свідомості людини відчуженої культури. У вузьких межах «трансцендентальної онтології» неможливо уявити світ культури як суспільне надбання людини, оскільки у формах діяльності індивіда культура наявна, з одного боку, як щось безумовне, саме по собі дане, а з другого — вона є наслідком апостеріорного відношення окремого індивіда до неї як до чогось зовнішнього. Тому Хайдеггеру здається, ніби в самих апріорних формах даності світу «трансцендентальному суб'єктові» співвіднесеність (Bezogenheit) людини з дійсністю виступає насамперед як «унікальна самопроекція» індивіда, взятого виключно в його духовних вимірах.

Оскільки Хайдеггер розглядає людське існування через призму апріорних форм відношення свідомості до буття, він намагається виявити і зафіксувати в них момент самого «проекування буття». За Хайдеггером, це означає заглянути в «онтологічну» основу категоріальності, в сферу так званої екзистенціальності. Остання виявляється нібито в «стурбованості» індивіда, націленості його в досвіді і є «апріорною основою» істинності наукового пізнання, що уможливило даність світу в категоріальних формах. Як же здійснює Хайдеггер це «занурення» в «онтологію»?

Щоб обгрунтувати «конечну», «онтологічну» основу наукового пізнання, характерним принципом якого є «вульгарний» простір, що схематизує адекватний «життє» час, Хайдеггер надає особливого значення так званому екзистенціальному простору. «Екзистенціалізація» простору у працях Хайдеггера є по суті його суб'єктивізацією, спекулятивним перетворенням об'єктивного простору в суто суб'єктивні визначення «ситуацій» людського існування.

Хайдеггер, як і його попередники, дає ідеалістичну інтерпретацію відчуженої самоактивності людського існування. Саме тому він змушений обмежити момент активності. На його думку, в акті творчості людина, яка сформулювала логічний принцип своєї дії, перестає бути творчо-активною і починає некритично жити минулим. Щоб людська активність в реалізації цілей не перетворювалась в свою протилежність, Хайдеггер намагається ввести в цілепокладання момент споглядання, пасивності, який, на його думку, виражається в просторі, відтворюючи часовий модус сучасного. Хайдеггер намагається вирізнити момент споглядання у відзначених Кантом категоріальних формах активності мислення. При цьому він надає їм споглядально-рецептивного характеру. В тій обставині, що в процесі синтезу досвіду в цілісні образи діяльність чистої апперцепції здійснюється не в випадкових (зовнішньо-асоціативних) формах, а загальним і необхідним чином, Хайдеггер вбачає не що інше, як «самообмеження активності мислення моментом споглядання»⁵. Перекручення кантівського розуміння активності форм мислення в даному разі очевидне. Хайдеггер тлумачить активність пізнання, зокрема, формування категоріальних цілісних образів як ірраціоналістичне відношення Я до буття. Шукаючи «межу» і «міру», в яких можлива діяльність мислення, він намагається виявити спосіб, за допомогою якого Я відноситься до світу і «проекує» себе в ньому. Останнє, на думку Хайдеггера, «виводить» людину за «категоріальний простір», як узагальнюючий принцип наукового пізнання, в сферу її «екзистенціальних визначень», які Хайдеггер неправомірно ототожнює з історичними характеристиками людини.

Щоб з'ясувати обмеженість цього ототожнення, розглянемо положення Хайдеггера про простір як духовний момент культурно-історич-

⁵ П. П. Гайденоко. Учение Канта и его экзистенциалистская интерпретация. У зб.: Философия Канта и современность. М., 1974, стор. 386—391.

ного існування людини. В уяві Хайдеггера людина насамперед не є духовною річчю, яка потім поміщається в простір, подібно до того, як наливають воду в склянку або ж вішають плаття в шафу⁶. Хайдеггер заперечує будь-яку об'єктивну значущість простору, нехтує об'єктивною визначеністю людського існування і світосприймання.

Це засвідчується тим, що Хайдеггер зводить простір в його історико-«онтологічних» значеннях лише до моментів «справжнього способу» існування, трактуючи його як «спідручність» суцього в людському досвіді, яка і собі задається в інтуїтивному конституюванні, в якомусь доцільному цілому. Наприклад, перо, письмовий стіл, ручка не розкриваються самі по собі в якості предметів і як такі не мають ніяких значень. Вони завжди співвіднесені до цілого, в даному разі до кімнати. Таке ціле означає в Хайдеггера «горизонт», а момент цілепокладання є «трансцендентування». Простір для Хайдеггера — тільки один із необхідних моментів «виникнення» (Entstehen) світу предметів (Gegenstand) в досвіді людини.

Слід зазначити, що висловлена Хайдеггером ідея перетворення форм діяльності в категоріальні форми розуміння світу містить ідеалістичне спотворення реальної проблеми. Безперечно, простір як категорія мислення, що відображує об'єктивний світ, пов'язаний з життєвими процесами в людській історії і лише в цьому розумінні виражає момент «телеологічної» співвіднесеності природи до людини. Але для автора «екзистенціальної аналітики» простір є не «об'єктивним явищем, а лише засобом проникнення в «онтологічну», «трансцендентальну» основу категоріальності, за допомогою якої людина вносить в природу свої цілі, суб'єктивно «теологізує» її (за мірками своєї індивідуальної суб'єктивності). Хайдеггер зводить розуміння простору як умови пізнання предметного досвіду суб'єкта лише до моменту виключно суб'єктивної духовної діяльності. Він пов'язує категорію простору не з її суспільно-історичними передумовами, з закріпленням у ній реальних моментів процесу праці, а намагається розуміти її як таку, в якій відобразилось сприймання суб'єктивної індивідуальності. Таке сприймання він покладає в основу «екзистенціального простору» і подає як той спосіб пізнання, що ним людина живе повсякденно⁷. Простір як форма діяльності тлумачиться Хайдеггером як «конституювання» суцього в передбачуваному «горизонті», «проекті», в «цілому» і відкривається для суб'єкта за принципом «заради чогось», «заради якихось цілей». В німецькій мові таке розуміння передається словами «im Willen». Хайдеггер інтерпретує це так, нібито воля (Wille), вибір виявляються в моменті даності світу. Звідси для нього «входження в світ є не «первинністю суцього», а лише чимось таким, що трапляється (geschieht) «з суцим»⁸. З іншого боку, сам «проект», «майбутнє», підкреслює Хайдеггер, не твориться раціонально в досвіді, це принципово неможливо. В досвіді суб'єкта існує, на думку Хайдеггера, певна «межа», «міра», завдяки якій доцільність лише фіксується, інтуїтивно «вгадується» як щось дане. Простір в його екзистенціальному значенні (на відміну від простору в теоретичній рефлексії Хайдеггер називає його «просторовістю») є з погляду «онтології» ірраціональним «вгадуванням» телеологічної струк-

⁶ M. Heidegger. Sein und Zeit, S. 56.

⁷ «Практичне відношення не є «категоричним», а його відмінність від теоретичного відношення полягає не в тому, що тут споглядають, а там діють, і що дія, щоб не бути сліпою, застосовує теоретичне пізнання, а в тому, що споглядання з самого початку в такій же мірі є стурбованістю, в якій дія має своє власне бачення». (M. Heidegger. Sein und Zeit, S. 69).

⁸ M. Heidegger. Vom Wesen des Grundes, Frankfurt, 1928, S. 39.

тури світу в самому «забіганні» внутрішнього часу. Хайдеггер вважає це «забігання» моментом, де сам час, спрямований на буття, невіддільний від простору. Така тотожність простору і часу обмежується в інтуїтивно-безпосередніх феноменах свідомості окремого індивіда і його продуктивною уявою.

«Просторовість» означає, за Хайдеггером, внутрішній рубіж самоактивності суб'єкта, де активність невіддільна від безпосереднього моменту споглядання. Необхідність безпосереднього збігу активного і споглядального моментів подається у Хайдеггера в термінах «фактичність» і «екзистенціальність», що мають ідеалістичний зміст. «Фактичність» означає не звичайну наявність речі, а момент споглядання її буття за допомогою інтуїції. За Хайдеггером, лише інтуїція спроможна сприйняти телеологічну цілісність об'єкта. Інтуїтивне споглядання, на його думку, конститується згідно з якимось регулятивним принципом, перетворюється мисленням у всезагальне, і розщеплюється в дуалізмі предметності, теоретичного і практичного, активного і споглядального і т. ін.

Щоб з'ясувати це, Хайдеггер залучає культурно-історичне існування людини. Однак саме історичне існування тлумачиться ним ідеалістично, обмежено. Тому зміст простору як моменту творчого переживання світу особистістю інтерпретується ним у дусі однієї із центральних ідей екзистенціалізму: індивід так розуміє свою історію і самого себе, як сприймає світ як вибрану ним «долю».

На думку філософів-екзистенціалістів, «історичний світ» людини має бути проінтерпретованим так, щоб він «відкривався» їй, як органічний носій її долі. Аналог цьому Хайдеггер вбачає у творчому вживанні, переживанні дійсності митцями або ж у архаїчному «історичному світі» стародавніх греків досократівської епохи, для яких діяльність (техне) виступала і створенням предметів, і творчістю, і творенням своєї долі. Насправді ж такий підхід означає не що інше, як стоїчне «розуміння» долі.

Тлумачення світу як «вибраної людиною долі» є одним із виявів некритичної і апологетичної позиції Хайдеггера (і всієї «філософії життя»). В основі її лежить ідеалістичне ототожнення свідомості з реальністю. Хайдеггерівські моменти «явлення» світу в горизонті «цілого» фіксують оберненим чином формування свідомості індивідів за відчужених соціальних умов їхнього існування.

Філософія марксизму переконливо довела, що так званий онтологічний зміст часу у відношенні «людина — світ» виявляється через соціально зумовлені взаємозв'язки індивідів, через процес предметно-практичної взаємодії суспільства з природою. А буржуазні філософи, зокрема Хайдеггер, довільно вибирають з цієї цілісності тільки атрибути індивідуальної свідомості. Здійснений у праці «Буття і час» аналіз міжособового спілкування поділяє деякі істотні вади класичного ідеалізму, зокрема багато в чому нагадує гегелівську інтерпретацію взаємовідношення рабської і панської свідомості в «Феноменології духу»⁹.

Як відомо, за Гегелем, час характеризує історичне відношення знання до предмета, становлення предмета в знанні. Збагнути об'єктивний зміст історії, даної індивідові у формах діяльності, можливо за принципом поняття, що є внутрішнім образом всієї історії, її Часу-Становлення. «...Час є саме поняття»¹⁰, — відзначає Гегель. Мислити щось на рівні поняття — це водночас мислити з погляду Часу-Становлення всієї

⁹ Див.: Р. М. Габитова. Человек и общество в немецком экзистенциализме, стор. 49—51.

¹⁰ Гегель. Феноменология духа. М., 1959, стор. 429.

людської культури¹¹. Історичний час таїть в собі суть усіх метаморфоз відношень індивіда до субстанційної щодо нього дійсності. Але для індивідів, що підносяться до рівня науки, такі метаморфози не існують, і так само не існує і пов'язаний з ними час. Історичний зміст часу, на думку Гегеля, «згасає» в «надчасовій негативності» поняття. Час лишається позаду, стає для духу сферою його пам'яті, тобто минулого. Орієнтація Гегеля на суто понятійне освоєння дійсності за принципом абсолютної тотожності мислення і буття знімає проблему часу.

Для Хайдеггера, який намагається розкрити «внутрішній світ людини» в його відчужених моментах, час зняти неможливо, оскільки в даному разі і феноменологічне дослідження метаморфоз свідомості людей в їх повсякденному емпіричному досвіді стане неможливим. Як образно висловився Больнов, з погляду екзистенціалізму людина залишається на землі вічним чужинцем, «що завжди перебуває в дорозі, але ніколи не досягає мети»¹². Якщо в Гегеля «рабська свідомість», яка реалізувала собою «хитрість розуму», підносила над дійсністю і над часом завдяки досягнутій всезагально-необхідній понятійній формі, забезпечуючи переваги знання, то в хайдеггерівській «онтології» свідомість суб'єкта має перевагу «переживання» — «зазнати всього, що зазнають інші суб'єкти». В цьому розумінні суть екзистенціалістської концепції Хайдеггера зводиться до того, що «оволодіти» часом неможливо інакше, як віддавшись його течії¹³.

Намагаючись обґрунтувати своєрідну стоїчно-споглядальну позицію індивіда в буржуазному суспільстві, екзистенціалістська філософія бере той загальновідомий момент, що формування свідомості зумовлене механізмами реальної діяльності, невіддільне від практики життя. Звернувшись до соціально-психологічного рівня усвідомлення дійсності індивідом, екзистенціалізм натрапив на ті сторони свідомості, які не тільки генетичні, але й функціонально пронизані соціально-практичними залежностями, коли акти усвідомлення дійсності індивідом опосередковані сукупністю певних соціальних реально-практичних зв'язків.

Однак екзистенціалізм тлумачить ці моменти ідеалістично. У працях М. К. Мамардашвілі з цього приводу проводиться правильна думка про те, що екзистенціалістська модифікація ідеалізму, роблячи акцент на структурі «явлення» світу, що іде нібито з самих глибин буття, абсолютизує цілком певний модус реального історичного існування — спосіб функціонування суспільних зв'язків на рівні «обернених» форм свідомості¹⁴. При цьому дані форми усвідомлення, що замінюють дійсні відношення і зв'язки ілюзійними, трактуються як самоочевидні. Єдиною науковою теорією, яка розкриває це явище через осягнення конкретного змісту всієї сукупності реальних суспільних відносин і їх опосередкувань, є марксистське тлумачення способів людського буття і світосприймання.

Концепція Хайдеггера, що виходить із спроб ідеалістичної реабілітації статусу окремої індивідуальності, її самосвідомості, звертає увагу лише на «телеологічні» зв'язки людини з світом в межах обернених форм свідомості. Як і всякий ідеалізм, хайдеггерівський варіант екзистенціалізму є «односторонній, перебільшений... розвиток (роздування,

¹¹ Див.: М. Шагинян. О природе времени у Гегеля. «Новый мир», 1970, № 8.

¹² О. Ф. Боллов. Mensch und Raum, Stuttgart, 1964, S. 127.

¹³ Див.: П. П. Гайденко. Философия жизни. «Философская энциклопедия», т. 5, стор. 351.

¹⁴ Див.: М. К. Мамардашвили. К критике экзистенциалистского понимания диалектики, «Вопросы философии», 1963, № 6; його ж: Форма превращенная. «Философская энциклопедия», т. 5, стор. 386—389.

розпухання) однієї з рисочок, сторін, граней пізнання в абсолют...»¹⁵ Подібно до Гегеля, який вгадав перехід діяльності в категоріальні форми мислення, Хайдеггер теж вгадує (але не більше) деякі моменти перетворення реально-практичної діяльності у факти свідомості. При цьому він орієнтується не на науку, як це було в Гегеля, а на інтуїтивні чинники. Але позиція Хайдеггера значно обмеженіша порівняно з гегелівською в розумінні принципу історизму і його значення у пізнанні та формуванні свідомості індивіда. Вузькість кругозору хайдеггерівського чуття історизму пояснюється насамперед однобічним, метафізичним підходом до визначальної основи людської історії — способу матеріального виробництва.

Ця обставина не дозволила автору «трансцендентальної онтології» проаналізувати питання про специфічну категоріальну роль простору і часу як засобів сприймання людиною дійсності. В хайдеггерівській «онтології» лише формально визнається, що феномени масової свідомості пройняті якимись залежностями реально-практичного відношення, але розглядаються ці залежності через призму суб'єктивно-сміслових зв'язків у структурі обернених форм свідомості. Тому Хайдеггеру залишається фіксувати лише той факт, що буття простору і часу в феноменах свідомості (якими є, наприклад, міф, релігія, мистецтво і т. д.), далеко не завжди є «індиферентним правилом» деперсоніфікованого «трансцендентального суб'єкта». Хайдеггер однобічно, з позицій суб'єктивного «переживання», робить акцент на особливостях часу і простору як категоріальних форм даності світу людини, але нехтує при цьому об'єктивними закономірностями реального простору і часу. Екзистенціалізм спекулює на тому, що категорії простору і часу вивчались більше в структурі природничонаукового пізнання і дещо менше проаналізована соціальна специфіка їх функціонування як особливих формоутворюючих моментів суспільної свідомості, за допомогою яких світ сприймається і переживається в історичній життєдіяльності соціальних груп.

Згідно з екзистенціалізмом соціально-змістові характеристики часу і простору в формуванні особистісного досвіду суб'єкта є принципово непізнаваними. Науково-філософське розв'язання цього питання передбачає передусім аналіз соціального характеру суспільної практики. К. Маркс і Ф. Енгельс, розглядаючи формування суб'єктів діяльності у буржуазному виробництві, відзначили, що в буржуазному суспільстві минуле панує над сучасним, в комуністичному суспільстві — сучасне над минулим. Визначення класиками марксизму змісту часу дано не з погляду міфоподібних уявлень, що панують у буржуазній культурі. У Марксових визначеннях йдеться не про суб'єктивні концептуально-мислимі моделі часу, а характеризується об'єктивний спосіб, яким предметно-діюча і мисляча істота вступає в суспільні зв'язки. Розуміння того, як час відображує суб'єктивну структуру відношення людини до світу, можливе лише за мірками об'єктивно-предметних чинників історії. Саме на основі цього К. Маркс і Ф. Енгельс розкрили суб'єктивний і об'єктивний зміст поняття часу та його місце в суспільно-історичній практиці.

Екзистенціалізм на ідеалістичній основі намагається поставити питання про час як таку внутрішню визначеність свідомості, що характеризує суспільно-світоглядне відношення людини до буття. Але він не в змозі розв'язати це питання науково. Екзистенціалісти не збагнули того, що час характеризує не лише мислиму наявність буття в системі знань індивідів, але й виражає історичний спосіб практичного і теоретичного відношення людини до світу, що зрештою і є «життєвим комплексом», в якому суспільна дійсність відображується в мисленні.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 304.

Що ж до «онтологічних» особливостей простору в формуванні індивідуального світосприймання, то Хайдеггер дотримується односторонньої думки про те, що зміст простору має структурний характер тільки стосовно самого матеріалу свідомості, структури цілей, значень і т. д., завдяки чому людина начебто ставить природу у відношення до себе, будуючи особистісний досвід не завдяки реальним зв'язкам. Насправді ж категорія простору характеризує особистісний досвід в його суспільно-практичних зв'язках, включаючи й співвідношення рядопокладених моментів дійсності (властивостей, явищ, подій тощо). Якщо за фетишистського підходу чуттєві і надчуттєві властивості явищ дійсності можуть сприйматися нерозчленовано, то їх співвідношення в свідомості суб'єкта не є випадковими структурами організації особистісного досвіду. У таких структурах спосіб орієнтації і усвідомлення людиною свого існування визначається суспільною практикою з цілому, але для свідомості окремого індивіда даній спосіб може виявлятися односторонньо, як такий, що має начебто апріорний характер.

Філософія Хайдеггера, за якою функція простору береться лише в інтуїтивно-безпосередніх моментах світосприймання, дає ідеалістичне тлумачення процесові наукового пізнання. «Онтологічне виправдання» науки передбачає некритично-позитивістське відтворення зовнішніх явищ суспільної дійсності і зв'язків людини з світом, де вона «відчуває» свою причетність до історії. Хайдеггерівська «онтологія» з самого початку нехтує об'єктивними, реальними параметрами суспільної діяльності людей. Не беручи до уваги об'єктивно-предметних чинників руху історії, вона зводить аналіз історично-сміслових значень простору і часу до метафізичного розмежування дорефлексивного і рефлексивного рівнів знання. «Трансцендентальна онтологія» звертає увагу лише на односторонню особливість функціонування категоріальних структур простору і часу в межах свідомості, світосприйняття та переживання. Екзистенціалізм не може обґрунтувати, чим зумовлений надіндивідуальний, надсуб'єктивний характер часу і простору, які сприяють формуванню суб'єктивного досвіду на рівні індивідуального світосприйняття. Абстрактний аналіз безпосередньо-практичного відношення до дійсності не дозволяє дійти справжнього розуміння об'єктивного характеру простору і часу в суспільно-практичному досвіді.

Лише діалектико-матеріалістична методологія, на основі якої здійснюється послідовно наукове дослідження матеріального виробництва, дає змогу розкрити історичний зміст простору і часу як форм реалізації суспільної життєдіяльності людей, чітко визначати ті контури, в яких простір і час сприяють формуванню світорозуміння людини.

* * *

В статті здійснюється критичний аналіз хайдеггерівського розуміння простору і часу і їх ролі в культурно-історичному процесі. Концепція Хайдеггера зводить цю проблему до рівня розгляду проявлених діяльності свідомості окремого індивіда в світі культури. Виходячи з позицій відчуженого сприйняття соціального статусу науки в буржуазному суспільстві, Хайдеггер усматриває в «екзистенціальному просторі» момент інтуїтивно-непосереднього відношення людини до світу, екстраполює інтуїтивно-непосередні моменти світорозуміння на наукове знання, абсолютизує соціально-психологічний рівень даності світу для свідомості індивіда. В статті викладаються марксистські принципи розв'язання проблеми історичного вмісту простору і часу.

Огляд літератури з питань естетики (1970—1974 рр.)

Протягом останніх років помітно активізувалися наукові дослідження в галузі естетики. У республіці є чимало філософів-естетиків. В Інституті філософії АН УРСР існує відділ марксистсько-ленінської естетики, в Київському університеті — кафедра етики і естетики, в більшості вузів республіки читаються курси марксистсько-ленінської естетики. При Київському університеті двічі на рік виходить міжвідомчий збірник «Етика і естетика», монографії і збірники з різних питань естетики видаються у впадінстві «Мистецтво» (тут розпочато видання серій: «Актуальні проблеми естетики», «У світі прекрасного», «Пам'ятки естетичної думки»), «Наукова думка», Політвидав України, «Дніпро» та ін. Проблеми естетики порушують на своїх сторінках журнали «Філософська думка», «Радянське літературознавство», «Український театр», «Жовтень», «Прапор», «Соціалістична культура» та інші; популяризації естетичних занять приділяє увагу газета «Культура і життя». Керуючись рішеннями XXIV з'їзду КПРС і Постановою ЦК КПРС «Про літературно-художню критику», науковці дбають про підвищення ідейно-теоретичного рівня своїх праць, про наближення їх до практики комуністичного будівництва.

Значно розширилася тематика естетичних досліджень. Передусім зросла увага до проблем естетичної і художньої культури розвинутого соціалістичного суспільства, естетичного виховання трудящих, до з'ясування ролі мистецтва соціалістичного реалізму у формуванні нової людини, її комуністичного світогляду і високих естетичних смаків. Це зумовлює більш конкретний і цілеспрямований розгляд традиційних для естетики проблем естетичної свідомості і естетичного відношення людини до дійсності, специфіки мистецтва як суспільного явища та ін.

Серед праць, в яких висвітлюються загальнотеоретичні і методологічні проблеми естетичної науки, відзначимо книжку В. П. Іванова «Практика і естетична свідомість»¹. У ній на основі діалектико-матеріалістичної методології з'ясовується генезис естетичної свідомості в його залежності від суспільно-історичної практики. Зауважуючи, що проблема естетичного — це «насамперед проблема становлення людини й сві-

ту людських цінностей» (стор. 7), що методологічну основу питання про природу естетичного «слід шукати в діалектиці суб'єкта й об'єкта, зміст якої прихований в історичному розвитку процесу праці» (стор. 37), В. П. Іванов критикує концепцію «естетичних якостей», характерну як для «природників», так і для «суспільників», і досліджує зародження естетичної свідомості в процесі предметно-практичної цілепокладаючої діяльності. Зокрема, він сприяється на розкритті тієї вирішальної ролі у формуванні естетичного відношення людини до світу, яку відіграє діяльність людей у контексті конкретно-історичних змін форм спілкування між ними.

П. І. Гаврилюк в роботі «Проблема естетичного і теорія управління» (К., 1970) висвітлює питання структурно-функціонального аналізу естетичного. Виходячи з визнання недостатності розгляду естетичного лише в гносеологічному аспекті і принципів потребні врахування духовно-практичної функції «законів краси», автор наголошує на регулятивному характері цих законів як своєрідного інструменту організації і управління.

Такий підхід, вважає П. І. Гаврилюк, потребує насамперед виявлення «онтологічних передумов» краси, оскільки «ні симетрія, ні гармонія, навіть така їх форма, як «золотий перетин», ще не є красою...» Сама ж краса обов'язково передбачає специфічну оцінку цих онтологічних передумов як естетичних насолод, що виступають основою естетичної свідомості (див. стор. 65). Аналіз естетичного в його регулятивній функції передбачає визнання закладеного в самій природі естетичного «корелятивного зв'язку індивіда з середовищем», що мовою теорії управління є своєрідною проекцією діалектики суб'єкта і об'єкта як першоджерела естетичного. Корелятивний зв'язок між природними і еволюційними потребами й почуттями людини показує цей автор і в книжці «Про природу прекрасного» (К., 1972), де з'ясовує вплив певних соціальних передумов (зокрема, появи механізму «соціального наслідування» та ін.) на становлення естетичної культури людства. Як засвідчує історія естетичної культури, пише він, «почуття прекрасного та судження про нього виникають в результаті участі й об'єктивної і суб'єктивної сторін освоєння людською дійсністю. Під суб'єктивною стороною маються на увазі як індивідуальні естетичні потреби, інтереси, смаки і вподобання, так і суспільні уявлен-

¹ В. П. Іванов. Практика і естетична свідомість. Методологічні питання походження естетичної свідомості. К., 1971.

ня про доцільність, що найчастіше виступають у формі суспільно-естетичних норм та ідеалів. Об'єктивною основою прекрасного виступає можливість навколишнього світу задовольняти різноманітні естетичні потреби й інтереси людини» (стор. 189).

Іншого погляду дотримується В. С. Баленок². Хоча нині мало хто заперечуватиме соціальну зумовленість естетичного ідеалу і людських уявлень про прекрасне, цей автор нехтує суб'єктивно-практичним моментом прекрасного і за вихідне вважає твердження про існування прекрасного в природі, «взятії самій по собі». Більше того, наявність краси в природі, на його думку, є головною передумовою «об'єктивної істинності в естетиці» (стор. 183). Проте, як впливає із праці самого В. С. Баленка, поєднання даної тези з визнанням у формуванні людського ідеалу прекрасного вирішальної ролі суспільно-історичної практики може бути лише еkleктичним (див., напр., визначення прекрасного, дане на стор. 46).

Орієнтація на гіпотетичну «об'єктивну красу природи» призводить В. С. Баленка в аналізі явищ художньої творчості до деяких сумнівних висновків (див., стор. 144 та ін.). І це не випадково. Адже погляд на прекрасне як на характеристику природи, взятої «самої по собі», спричинює визнання митця як пасивного відображувача так званої об'єктивної краси, і, зрештою, призводить до нехтування соціальними і культурними чинниками.

В. С. Корнієнко, автор книжки «Про закони краси»,³ розглядає естетичне як певну властивість цілісних систем, що існують як у природі, так і в суспільстві (стор. 60—61; 219). Правильною, гадаємо, є думка, що цілісність — це одна з істотних характеристик предмета естетичної насолоди. Проте можна не погодитися з тим, що цілісність як така є достатньою основою для виведення «законів краси» в марксовому розумінні цього поняття. Загалом завдання дослідження пропорційності, міри і гармонії, висунуте В. С. Корнієнком, набуває нині великого безпосередньо-практичного значення у зв'язку з завданнями естетизації предметного середовища, що оточує людину.

Переважає більшість українських естетиків нині поділяє погляд на естетичне як на своєрідний вияв діалектики взаємодії суб'єкта і об'єкта, в основі якої лежить суспільна практика. Серед праць, присвячених цій проблемі, назово: «Естетичне освоєння дійсності» Р. Т. Гром'яка (Донецьк, 1972) і «Система категоріальних ви-

значень естетичного відношення і її методологічна роль» М. Г. Тофтула⁴.

Подолання крайностей у розумінні проблеми естетичного, послідовне проведення діалектико-матеріалістичної методології в її дослідженні є неодмінною передумовою плідного розгляду питань художньої творчості і мистецтва та їх ролі в культурному будівництві.

Видані останнім часом на Україні праці, присвячені з'ясуванню специфіки мистецтва, характеризуються прагненням осмислити природу мистецтва у всій його поліфункціональності, як цілісного суспільного явища. Щодо цього становить інтерес розрізнення понять «призначення» і «функція мистецтва», що його проводить, зокрема, Іван Лисий у статті «Призначення та функції мистецтва»⁵. Під суспільним призначенням мистецтва автор розуміє «саму об'єктивну потребу в ньому, суспільну необхідність його існування, що... виступає як загальна внутрішня мета мистецтва». Щодо функцій мистецтва, то вони є способами «реалізації його призначення» (стор. 34).

Тенденція до розмежування призначення мистецтва і його функцій, продиктована прагненням розкрити специфіку мистецтва як суспільного явища, визначити передумови для його системно-функціонального аналізу, впливає насамперед з потреби конкретнішого розгляду співвідношення мистецтва і пізнання. Такий підхід здійснюється в праці Б. Г. Кубланова «В. І. Ленін і проблеми художньої творчості» (К., 1971), де обстоюється концепція пізнавальної природи мистецтва.

В. П. Іванов⁶, аналізуючи співвідношення мистецтва і наукового пізнання, розглядає їх як різні за своєю структурою способи освоєння світу. Виходячи з відмінності між знанням, яке є результатом наукового пізнання, і досвідом людини як суб'єкта життєдіяльності, автор обґрунтовує погляд на мистецтво як на специфічну форму спілкування через творчість і співтворчість, здатну передавати і опонукувати особистий досвід людей.

Л. О. Сморж⁷ наголошує на необхідності «цілісного підходу до вивчення проблем мистецтва», розгляду їх з позицій функціонування мистецтва «в загальному соціальному механізмі перебування світу» (стор. 69). Визначальним для мистецтва визнається «не гносеологічний, а ціннісний, аксеологічний аспект» (стор. 90). Проте ав-

⁴ М. Г. Тофтул. Система категоріальних определений эстетического отношения и ее методологическая роль. Черновцы, 1970.

⁵ Іван Лисий. Призначення та функції мистецтва. У кн.: Естетичні проблеми сучасності, К., 1971.

⁶ В. П. Іванов. Деякі проблеми співвідношення мистецтва і наукового пізнання, «Філософська думка», 1971, № 5.

⁷ Л. О. Сморж. Світ десяти муз. Мистецтво і дійсність. К., 1973.

² В. С. Баленок. Естетичне і природа. Питання естетичного відношення людини до дійсності. К., 1973.

³ В. С. Корнієнко. О законах красоты. К вопросу сущности эстетических явлений в действительности и в искусстве. Х., 1970.

тор дає надто прямолінійне визначення специфіки раціонального пізнання і мистецтва.

У книжці С. Д. Безклубенка «Суспільна природа мистецтва» (К., 1972) мистецтво розглядається в трьох аспектах: як виробництво засобів задоволення естетичних потреб, як пізнання і як ідеологія. Це дозволило авторові висвітлити деякі малодосліджені і актуальні проблеми суспільного буття мистецтва, зокрема питання його функціонування як своєрідного виробництва, диференційованого впливу на поетику змін у технології, пізнавальних та ідеологічних завдань та ін. Водночас зауважимо, що розгляд кожного з трьох «зрізів» мистецтва, які досліджує автор, містить у собі небезпеку деяких прямолінійностей і спрощень; щоб її уникнути, треба з'ясувати, в чому ж полягає власне специфіка мистецтва як такого.

Проти припущення і неточного тлумачення пізнавального значення мистецтва застерігає А. Б. Коган у праці «В. І. Ленін про роль світогляду в художній творчості» (К., 1970). При цьому автор докладно розкриває багатогранність і всебічність ленінського підходу до розв'язання проблеми світогляду і художньої творчості, показує неспроможність концепції «суперечності між світоглядом і творчістю». Він підкреслює, що «прагнення знайти специфіку мистецтва шляхом його відриву від пізнання неплідотворне, що воно не дає очікуваних наслідків» (стор. 84). Проте, які саме шляхи дослідження специфіки мистецтва він вважає доцільними, А. Б. Коган не показує.

Широке коло питань, що стосується співвідношення мистецтва і пізнання, з'ясування ролі світогляду і методу в художній творчості, аналізує І. І. Стебун⁸. Показуючи хибність спроб відірвати мистецтво від дійсності і звести його лише до самовираження суб'єктивного, автор прагне розкрити діалектику відображення дійсності і вираження суб'єктивного в художній творчості, як в одній із специфічних форм «діяльного родового життя людини, її духовно-практичного діяння в освоєнні світу» (стор. 47). На нашу думку, доречно було б визначити специфіку мистецтва не лише за своєрідністю відображення ним дійсності, але і за його суспільним призначенням. Це допомогло б чіткіше показати особливе місце мистецтва поміж інших форм людської діяльності.

В. І. Мазепа в роботі «Художня творчість як пізнання»⁹ характеризує естетичну сутність художньої творчості як «внутрішню основу єдності ідейно-виховної, пізнавальної і активно-перетворювальної сто-

рін мистецтва як особливого виду духовно-практичної діяльності суспільної людини» (стор. 210). Опосередкованість художнього пізнання естетичним відношенням, доводить він, виявляється в органічній єдності цього пізнання з іншими моментами художньої творчості, в його невідірваності від естетичної оцінки явищ митцем. Звідси випливає, що «специфіка художнього пізнання полягає не в якомусь особливому предметі, а в його орієнтованості... на особистість» (стор. 161), у відтворенні суспільних явищ «опосередковано, через відображення суспільної психології людей» (стор. 64). Кінцевою метою і результатом художнього пізнання, на відміну від пізнання наукового, на думку автора, «є не саме по собі знання про дійсність, а певна ціннісна орієнтація особи, яка усвідомлюється нею як надбання її власного досвіду» (стор. 170).

Комплекс проблем художнього пізнання дійсності, взаємовідношення художнього і наукового мислення, ролі мистецтва і естетичного виховання у формуванні «культурні мислення» сучасної людини висвітлюється в монографії В. С. Лугаєнка «Естетика мислення. Естетичні аспекти наукового і художнього пізнання» (К., 1974). Автор спирається, зокрема, на питаннях наочності в науковому пізнанні і в мистецтві, розкриває значення і можливості «естетичного завоювання понять» сучасної науки.

У деяких працях останнього часу звертається увага й на ті специфічні функції мистецтва, які донедавна лишалися недослідженими. Так, А. М. Синицький¹⁰, доводячи правомірність застосування до мистецтва поняття моделювання, яке найчастіше розглядають як спосіб наукового пізнання, простежує спільні закономірності розвитку науки і мистецтва, наукового і «художнього» мислення. На цій основі автор дає загальну характеристику методу моделювання і простежує особливості його застосування в мистецтві: постановка завдання; створення (вибір) моделі; дослідження моделі; перенесення знання з моделі на оригінал та ін. У книжці з'ясується також питання про шляхи і можливості застосування методу моделювання в науках про мистецтво.

Мистецтво щодо його комунікативної функції розглядається в статтях Л. Гріффена «Художність як вірогідність естетичного повідомлення» і В. Корчанова «Художня інформація і засоби масової комунікації»¹¹.

У деяких працях специфіка мистецтва висвітлюється через розкриття його зв'язків з іншими формами суспільної свідомості.

⁸ І. І. Стебун. Джерела художньої істини. Ленінська теорія відображення і мистецька творчість. К., 1970.

⁹ В. І. Мазепа. Художня творчість як пізнання. К., 1974. Див. його ж: Ленінська концепція художнього розвитку та пізнавальна функція мистецтва. У кн.: Естетичні проблеми сучасності.

¹⁰ А. М. Синицький. Мистецтво та моделювання. К., 1973.

¹¹ Л. Гріффен. Художність як вірогідність естетичного повідомлення. У кн.: Естетичні проблеми сучасності; В. Корчанов. Художня інформація і засоби масової комунікації. Там же.

Так, В. Г. Антоненко у книжці «Мистецтво, релігія, дійсність» (К., 1973), розкриваючи складні відношення мистецтва і релігії, показує неспроможність увялень про релігійну природу мистецтва, про релігію як джерело розвитку естетичного і доводить, що «джерела походження мистецтва і релігії різні, а тому різні й їхні функції» (стор. 24). Якщо «мистецтво... з самого початку збільшувало творчі можливості людей, було стимулом дальшого освоєння і перетворення світу» (там же), то релігія завжди виражала безсилля людини перед явищами природи. Використання мистецтва релігією, як показує автор, завжди призводило до його збіднення і відриву від реального життя. В роботі простежується становлення антирелігійного напрямку в мистецтві; розкривається протилежність між християнським принципом «любові до ближнього» і реальним гуманізмом соціалістичного мистецтва.

Питання про взаємовідношення мистецтва і моралі порушено, зокрема, у статті О. М. Шабаліної¹², яка наголошує на спільності естетичного почуття і моралі як неодмінних форм «емоційного самоутвердження і розвитку людини» (стор. 56). Як засвідчує досвід сучасного західного мистецтва, художність твору сама по собі ще не є доказом його моральної цінності. Художня творчість, як і будь-яка дія людини, стосується інших людей і тому підлягає моральній оцінці. Тому етична суть художнього процесу і результатів творчості не може бути незалежною від особи художника, його власної моральної позиції, його моралі, яка включає і моральні ідеї, і вчинки», обумовлені суспільним буттям людини, характером суспільних відносин (стор. 65). Критерій моральності мистецтва автор статті вбачає в його гуманістичності (стор. 63).

Серед праць, де йдеться про специфіку мистецтва, його особливості як форми відображення дійсності, відзначимо актуальне дослідження І. В. Іваня «Специфіка мистецтва»¹³. Автор висвітлює розвиток теоретичних поглядів на природу мистецтва в українській радянській естетиці за п'ятдесят років її існування, зокрема на соціальну природу мистецтва, його естетично-творчий характер. Осмислюючи історію світової естетичної думки, І. В. Іваньо дійшов висновку про хибність абсолютизації якоїсь однієї із сторін мистецтва (стор. 185). Як відзначає автор, специфіку мистецтва можна зрозуміти «лише з врахуванням єдності і взаємодії соціальної, гносеологічної і духовно-практичної сторін, які й обумовлюють різноманіття суспільних функцій мистецтва» (стор. 187).

Робота І. В. Іваня містить бібліографію

¹² Е. Н. Ш а б а л и н а. Искусство и мораль. О нравственной ответственности художника. У кн.: Эстетика ленинизма и современное искусство. Днепропетровск, 1971.

¹³ І. В. І в а н ь о. Специфіка мистецтва. Историко-эстетичний нарис. К., 1970.

головних видань і статей з даної тематики, виданих на Україні протягом 1917—1967 рр.

Широке коло питань діалектики інтернаціонального та національного в мистецтві соціалістичного реалізму розглянуто в книжці В. Ф. Передерія «Велична гармонія. Про інтернаціональне і національне в радянському мистецтві»¹⁴. На великому фактичному і теоретичному матеріалі розвитку багатонаціонального радянського мистецтва автор простежує риси національної своєрідності соціалістичної художньої культури, «головна з яких полягає в гармонійному поєднанні національного та інтернаціонального в мистецьких здобутках кожної нації» (стор. 18). Під цим кутом зору в праці висвітлюються національні форми й національні традиції в мистецтві, розкривається роль соціалістичного мистецтва у патріотичному та інтернаціональному вихованні. Ця важлива проблематика ще недостатньо досліджена в нашій естетичній літературі.

Деякі праці з естетики присвячено дослідженню зв'язків митців з суспільством, проблемам свободи і моральної відповідальності художника. Так, А. Т. Гордієнко¹⁵ аналізує проблеми формування, збагачення і функціонування художнього таланту і зміцнення його зв'язків з суспільним життям. Автор показує вирішальну роль праці у формуванні таланту (стор. 47—48), його зумовленість соціальним оточенням, доводить, що розвиток таланту можливий лише при умові суспільної значущості і певної спрямованості творчості художника. Вищим ступенем такої спрямованості є комуністична партійність (стор. 73).

У книжці А. Т. Гордієнка йдеться також про інтуїтивні моменти художньої творчості (причому підкреслюється соціальний зміст інтуїції, яку А. Т. Гордієнко розуміє як «узагальнений, спресований у часі підсумок активного життя автора, його постійних зв'язків з дійсністю», стор. 135), про взаємовідношення свободи і відповідальності митця. Аналіз цих взаємовідношень потребує, на його думку, конкретно-історичного підходу, оскільки «обмеження» свободи відповідальності може виступати і як перешкода (для егоїстичної свободи буржуа) і як умова реалізації справжньої свободи, що і дістає свій вияв у творчості представників соціалістичного мистецтва.

М. З. Шамота¹⁶ розглядає свободу художньої творчості в трьох аспектах: 1) в межах законів мистецтва; 2) в межах законів суспільного розвитку і 3) в межах законів сприймання і потреб тих, хто сприймає. Розглянута в першому аспекті, свобода творчості, за автором, потребує, «попер-

¹⁴ В. Передерій. Велична гармонія (Про інтернаціональне і національне в радянському мистецтві). К., 1974.

¹⁵ А. Т. Гордієнко. Суспільне життя і художній талант. К., 1972.

¹⁶ М. З. Шамота. Про свободу творчості. К., 1973.

ше, розвивати і виховувати свій талант так, щоб вимоги законів творчості... стали його власними вимогами і законами; подруге, зміцнювати зв'язок з тим смаком і розвивати той смак, який не вимагає від мистецтва нічого противного його природі...» (стор. 157). Згідно з другим аспектом свобода передбачає, що «свідчення історії... стають особистою потребою, основою життєвих позицій митця» (стор. 248). Свобода творчості має своєю передумовою також врахування законів сприймання творів мистецтва, орієнтацію на того, хто сприймає. Досягнення такої свободи можливе за умов ліквідації розриву між митцем і аудиторією, характерного для буржуазного суспільства. Зачіпаючи різні аспекти свободи творчості, автор ґрунтовно критикує сучасні буржуазні концепції, в яких не враховується діалектика свободи і необхідності, свободи і обов'язку.

Кілька авторів присвятили спеціальні дослідження питанням художнього образу як результату творчої діяльності митця і як своєрідної форми художнього освоєння світу.

Р. Т. Гром'як, автор брошури «Літературно-художній образ» (Донецьк, 1970), спираючись на відому концепцію П. Палієвського про порівняння, зіставлення як основний структурний принцип внутрішньої будови образу, визначає літературно-художній образ як «об'єктивовану засобами мови систему взаємовідображень», що відбирає різні грані дійсності її естетично освоює її, відображає, перетворює, узагальнює, оцінює у конкретно-чуттєвій цілісній формі (стор. 16—17).

І. О. Гризова¹⁷ вичленовує такі структурні принципи формування художнього образу, як зіставлення і перенесення. Вони, на думку автора, і виступають механізми синтезу уявлень людини в цілісність художнього образу, що й надає самим дям уявленням естетичної цінності. Структура художнього образу розглядається як специфічна форма досягнення художньої правди. Виступаючи проти поширеного протиставлення реалізму і умовності автор вважає, що «художня правда немислима без єдності правди і умовності» (стор. 24), оскільки художня правда — це модель правди самого життя, що неодмінно містить умовність у відтворенні форм її існування (стор. 26).

У праці Н. О. Яранцевої «Про драматичне» (К., 1971) традиційна естетична категорія драматичного аналізується з погляду особливостей розвитку сучасного мистецтва, що дозволяє по-новому розв'язувати питання про співвідношення драматизму і гармонійності, драматичного, трагічного і комічного. Відзначаючи існування в мистецтві двох способів втілення естетичного ідеалу, що ґрунтуються відповідно на гармонізації і драматизації відображуваних явищ (стор. 23), автор показує «гармоній-

ність другого порядку», що виникає як наслідок перемоги митця над суперечностями дійсності, як наслідок гармонізуючої діяльності творця. Сам процес досягнення гармонійності «є процесом глибоко драматичним» (стор. 12).

У багатьох працях з'ясовуються особливості суспільного функціонування сучасного мистецтва. Зокрема у колективній монографії відділу марксистсько-ленінської естетики Інституту філософії АН УРСР «Мистецтво, художнє начало, суспільство» (К., 1971) художнє начало характеризується як ланка, що опосередковує вплив мистецтва на реальне суспільне життя, як результат художньої діяльності, «взятий з боку його суспільно-естетичної функції» (стор. 6). Виходячи з цього, автори розглядають теоретичні питання про відношення мистецтва і художнього начала як специфічної для мистецтва мети людської творчості; про роль художнього начала у формуванні художньої активності і в розвитку творчих здібностей особи; про зміну суспільного статусу мистецтва в зв'язку з розповсюдженням сучасних засобів масової комунікації та ін. Автори відзначають конкретно-історичний характер зв'язку «мистецтво — художнє начало — суспільство», роль соціалістичних перетворень у подоланні суперечності між мистецтвом і художнім началом (стор. 14), показують значення соціалістичного мистецтва як важливого чинника формування внутрішнього світу особи, виховання нової людини.

Численні аспекти сучасної художньої культури і її ролі в розвитку соціалістичного суспільства розглянуті і в збірці статей «Естетичні проблеми сучасності» (К., 1971), яка також була підготовлена відділом естетики Інституту філософії. В. І. Шинкарук у статті «Роль художньої культури у формуванні нової людини» акцентує увагу на важливості всебічного розвитку людської особистості, підкреслюючи, що за умов соціалізму це питання стосується «безпосередньо виробничих і практичних потреб» (стор. 4), показує, яке значення має для такого розвитку засвоєння людиною художньої культури суспільства, яка у своєму предметному бутті «є не чим іншим як опредметненою формою руху людського почуття» (стор. 6). Завдання масового розвитку художніх здібностей, як підкреслює автор статті, стає в наш час завданням виробничим, — «перетворення науки в безпосередню продуктивну силу відповідає перетворенню мистецтва в засіб формування людини як суб'єкта цієї продуктивної сили» (стор. 7). Великий спектр питань, що відповідають основній проблематиці збірки, розглянуто в статтях П. Гаврилюка («Культура та її суспільно-регулятивна функція»), В. Мазепи («Ленінська концепція художнього розвитку та пізнавальна функція мистецтва»), М. Тарасенка («Універсальність форм людського спілкування і феномен естетичного»), К. Шудрі («Гіпотетичне завдання мистецтва») та ін.

¹⁷ И. А. Гризова. Художественный образ как система. Одесса, 1970.

В. К. Скатерщиков у книжці «Соціальні питання сучасного мистецтва» (К., 1973) аналізує проблеми суспільного функціонування мистецтва в контексті ідеологічної боротьби, яка точиться в естетичні навколо цих проблем. Послугуючись, зокрема, матеріалами VI і VII Міжнародних конгресів з естетики і VII Міжнародного музичного конгресу, автор з'ясовує зміни у суспільному статусі мистецтва, а також їх відображення в буржуазній естетичній, показує, що останній бракує «солідного наукового класового аналізу соціальної сутності мистецтва» (стор. 37). Виходячи з визнання соціальної сутності естетичних цінностей, автор розглядає такі питання, як естетичне виховання, місце соціалістичної художньої культури в боротьбі проти філософії «споживачтва» і аскетизму, соціальна активність мистецтва соціалістичного реалізму та ін. Вплив науково-технічного прогресу на розвиток художньої культури сучасності, зазначає В. К. Скатерщиков, не можна не тільки недооцінювати, але і переоцінювати (стор. 170), оскільки він опосередкований соціальною структурою суспільства і принципово відмінний в соціалістичному і буржуазному суспільствах. В епоху науково-технічної революції особливо посилюється роль мистецтва як чинника гуманізації духовного світу особи (стор. 172). Розширюється також сфера естетичного виховання підрастаючого покоління (стор. 173—174).

Естетичне виховання людини в сучасних умовах стало темою кількох спеціальних досліджень, серед яких відзначимо «Комунізм і естетичний розвиток особи» (К., 1972) І. А. Зязюна. Під естетичним вихованням автор розуміє «систематичний розвиток почуттів — невід'ємного компоненту творчих здібностей, що розширюють можливість людини насолоджуватись красою і створювати її» (стор. 29). Це виховання формує естетичний досвід особи, до якого, на думку автора, належать естетичні погляди, смаки, почуття, естетичні ідеали, потреби і інтереси людини. Оскільки «естетично виховати людину — це значить сформувати її естетичне сприйняття» (стор. 31), велика увага приділяється об'єктивним і суб'єктивним передумовам його формування. Окремий розділ роботи І. А. Зязюна присвячено використанню сугестивного методу в процесі естетичного виховання. Принципова відмінність застосування цього методу в соціалістичному суспільстві полягає у спрямованості його на «формування всебічно розвинутої особи, покликаній служити «суспільству і народові» (див. стор. 115). Автор показує сугестивні можливості слова, кольору і музики, способи їх використання у процесі естетичного виховання. Соціальна значущість естетичного виховання, зауважує І. А. Зязюна, визначається його роллю в комуністичному вихованні, у вихованні комуністичних переконань і ідеалів.

Про значення естетичного виховання в

ідейному розвитку йдеться в брошурах Т. Д. Полозової «Естетичне виховання — шлях до ідейної переконаності і творчої активності» (К., 1970) і Т. Є. Галушко «Світ прекрасного — молоді» (В. І. Ленін і Н. К. Крупська про естетичне виховання. К., 1972).

Значним внеском у справу естетичного виховання є розпочата видавництвом «Мистецтво» серія «У світі прекрасного», зокрема, збірка статей «Краса людська» (К., 1972). Автори цієї збірки (П. Гаврилюк, К. Шудря, Л. Марисова, В. Кудін, В. Толстих та ін.) висвітлюють різні аспекти краси людської особистості.

Основною темою книжки В. О. Кудіна «Естетика і творчість» (К., 1973), яка охоплює надзвичайно широке коло питань, є роль мистецтва і естетичного у вихованні творчих здібностей людини, художньо-естетичні фактори праці і виробництва, зв'язки мистецтва і наукової творчості, виховне і естетично-пізнавальне значення мистецтва соціалістичного реалізму. Великі виховні можливості мистецтва соціалістичного реалізму автор пояснює його оптимістичною і гуманістичною спрямованістю, справді народним характером.

Розвиток сучасної художньої культури і характер функціонування мистецтва тісно пов'язані з досягненнями науки і техніки, з тими змінами, які відбуваються в суспільному житті під впливом науково-технічної революції. Певний підхід до естетичного осмислення цього впливу можна знайти майже в кожній праці, присвяченій питанням естетики. У деяких із них ця проблематика стала предметом спеціального дослідження.

Значну увагу дослідників привертають питання розповсюдження технічних засобів тиражування і трансляції художніх творів. Так, Н. О. Яранцева у статті «Масове тиражування творів мистецтва та естетичне сприйняття» («Філософська думка», 1972, № 4) відзначає, що відповідно до соціальних умов, масове тиражування не тільки виступає засобом залучення трудящих до досягнень світового мистецтва, але й породжує небезпеку деякого збіднення естетичного досвіду аудиторії, оскільки «в естетичному плані» засоби масової репродукції далеко не нейтральні щодо змісту тиражованих творів (стор. 61). Ознайомлення з цінностями традиційного мистецтва лише на матеріалі репродукції, як показує автор, може привести до спрощення естетичних вражень і стандартизації смаків, що треба враховувати у розв'язанні завдань естетичного виховання населення.

В. О. Корчанов («Художня інформація і засоби масової комунікації») ¹⁸ розглядає питання «перекладу» емоційно-естетичної інформації, закладеної в творах традиційного мистецтва, на мову мистецтв, що виникли в системі сучасних засобів масової комунікації.

¹⁸ Див.: Естетичні проблеми сучасності. К., 1971.

М. В. Гончаренко¹⁹ вважає, що зростання масовості мистецтва, збільшення суспільної потреби в художніх творах, скорочення часу на їх створення, що призводить до інтенсифікації праці митця і залучення до художньої творчості великої кількості людей, серед яких можуть бути і відносно малообдаровані, зумовлюють у буржуазному світі поширення вульгарного «масового мистецтва», хоча справжня причина його виникнення криється в соціальних умовах, у вторгненні бізнесу в мистецтво капіталістичних країн (стор. 136). У соціалістичному суспільстві мистецтво має докорінно відмінну суспільну мету, тому художні критерії і функції так званого масового мистецтва капіталістичних країн і мистецтва для широких мас у соціалістичному суспільстві «по суті не мають нічого спільного» (стор. 139).

Вплив науково-технічної революції на різні сторони сучасного літературного процесу висвітлюють М. С. Логвиненко і М. Г. Іщенко²⁰.

Науково-технічний прогрес потребує естетичного освоєння сучасної техніки і перетворення з її допомогою предметного середовища.

Соціально-економічні, науково-технічні і культурні передумови художнього конструювання, його соціальні функції і взаємозв'язок з мистецтвом розглядає Ю. П. Сікорський у книжці «Естетична цінність техніки» (К., 1970). Автор показує, що між творами мистецтва і технікою щодо їх естетичної цінності є і спільні риси, і глибокі відмінності, причому нехтування як спільністю, так і відмінністю між ними призводить до негативних наслідків в галузі художнього конструювання. Щоб досягти єдності практичної і естетичної цінності техніки, потрібно в кожному випадку докладати особливих зусиль (стор. 81). Автор показує, що капіталістичний поділ праці ворожий будь-яким формам естетичного відношення, що стандартизація виробництва пов'язана з негативною естетичною оцінкою техніки, що вона пригнічує індивідуальні форми творчості, стаючи символом відчуження особистості, панування загального над індивідуальним. «На відміну від проблеми досягнення загального через індивідуальне, що стоїть перед ремісником, перед сучасним дизайнером постає проблема досягнення індивідуального в загальному» (стор. 156—157). Урізноманітнення техніки (на базі одного певного основного зразка) не тільки можливе, а й необхідне; воно зумовлене «відносно самостійною активністю

естетичного ставлення до техніки» (стор. 157).

Д. Ю. Кучерюк²¹, розглядаючи загальні риси естетичного сприйняття предметного середовища (його місце в процесі естетичного освоєння дійсності, психофізіологічній і гносеологічній аспекти), значну увагу приділяє дослідженню його специфіки в зв'язку з науково-технічним прогресом. Вбачаючи суспільне значення художнього конструювання в його впливі на характер естетичного сприймання предметного середовища і активного перетворення дійсності загалом (стор. 129), Д. Ю. Кучерюк вважає розвиток художнього конструювання шляхом переходу від традиційної зображувальності і абстрактного функціоналізму до вироблення власних виражальних засобів. В соціалістичних країнах, як відзначає автор, «дизайн» нині вступає в нову стадію розвитку — стадію планомірного перетворення предметного середовища як цілісної системи.

Значне місце у працях, виданих останнім часом на Україні з тематики, про яку йдеться в нашому огляді, посідає критичний аналіз сучасного буржуазного мистецтва і естетики. Так, в уже згаданій книжці В. К. Скатерщикова «Соціальні питання сучасного мистецтва» і в брошурі М. В. Гончаренка і В. Ф. Передерія «Естетика і сучасне мистецтво» (До підсумків VII Міжнародного конгресу з естетики. К., 1973) здійснено критичний розгляд матеріалів останніх міжнародних конгресів. У книжці С. М. Шитової «Критика теорій сучасного формалістичного мистецтва»²² викриваються різноманітні спроби буржуазних естетиків дати філософське обґрунтування формалізму в мистецтві, заперечити або перекурити ідеї прогресу в мистецтві. Автор показує також негативну роль формалістичного мистецтва в сучасній ідеологічній боротьбі.

М. В. Гончаренко у книжці «Музи на ешафоті»²³ простежує долю сучасного буржуазного мистецтва на загальному фоні регресу і занепаду буржуазної культури.

Розкриваючи ідейні передумови цього мистецтва, він з'ясовує вплив на розвиток таких його течій, як сюрреалізм, театр абсурду та ін., ірраціоналістичної філософії Шопенгауера, Ніцше, сучасного екзистенціалізму. М. В. Гончаренко показує убогство абстрактного мистецтва як щодо ідейного змісту, так і форми, з'ясовує характерні риси так званої масової культури, її дешевизну і одноманітність (стор. 90), розкриває причини її появи — «вторгнення бізнесу в галузь духовного виробництва»

¹⁹ М. В. Гончаренко. «Масове мистецтво» і засоби масової комунікації. У кн.: Мистецтво, художнє начало, суспільство. К., 1971.

²⁰ М. Логвиненко. Художник у сучасному світі. Науково-технічна революція і література. К., 1973; М. Іщенко. Людина і слово. Роль засобів масової інформації у вихованні людини комуністичного суспільства. К., 1972.

²¹ Д. Ю. Кучерюк. Естетичне сприйняття предметного середовища. К., 1973.

²² С. М. Шитова. Критика теорій сучасного формалістичного мистецтва... Х., 1972.

²³ М. В. Гончаренко. Музи на ешафоті. Критичний аналіз сучасної буржуазної культури. К., 1973.

(стор. 91) і необхідність ідеологічної обробки мас. Автор підкреслює, що народні маси ніяко «активної ролі в створенні «масової культури» не відіграють» (стор. 92—93). Водночас у книжці йдеться і про розвиток прогресивної культури в капіталістичних країнах, культури, що «ідейно пов'язана з інтересами трудящих... більшою чи меншою мірою виражає їхні ідеали і стає носієм прогресивних художніх традицій» (стор. 21).

У працях В. В. Танчера «Індустрія отруйних стріл» (К., 1971) і «Масова культура проти мас» (К., 1972) йдеться про заходи буржуазної масової пропаганди, показується, що за ширмою «розважальності» «масового мистецтва» криються цілком певні завдання здійснювати контроль над духовним життям особи, відвертати її від гострих соціальних проблем сучасності.

Критичний аналіз модерністських течій в сучасній західній літературі, зокрема, в творчості таких письменників, як Д. Г. Лоуренс, Джеймс Джойс, Франц Кафка, Самюель Беккет та ін., здійснює Д. В. Загонський у книжці «Про модернізм і модерністи» (К., 1972).

Як бачимо, у працях з естетики, що з'явилися останнім часом, висвітлений досить широкий спектр актуальних проблем цієї галузі науки. Щоправда, підхід до розв'язання конкретних питань ще часто-густо поверховий, не відповідає сучасному рівневі розвитку естетичної науки, тим завданням, що стоять перед нею. Розробку багатьох проблем естетики, особливо таких, як вивчення функціонування мистецтва в розвиненому соціалістичному суспільстві, здійснення естетичного виховання, естетизації навколишнього середовища та ін., серйозно гальмує відсутність комплексного підходу до їх розв'язання.

Посилення зв'язків естетики з такими галузями знання, як теорія наукового комунізму, соціологія, загальна та соціальна психологія тощо, зростання методологічного значення естетичної теорії стосовно мистецтвознавства, літературознавства, технічної естетики потребують пильної уваги до дальшої розробки й удосконалення власне естетичного категоріального апарата, підвищення філософського рівня естетичних досліджень. Поза цим неможливе плідне

практично ефективне розв'язування теоретичних проблем, що їх висуває перед естетикою розвиток естетичної і художньої культури соціалістичного суспільства.

Поставлене на XXIV з'їзді КПРС завдання — створити умови, які б сприяли всебічному вдосконаленню здібностей і піднесенню творчої активності радянських людей, передбачає всебічне дослідження місця й ролі у цьому процесі мистецтва, всієї естетичної культури. Висвітлення ролі естетичної культури у формуванні соціалістичного способу життя, аналіз особливостей її ідейно-художнього впливу на свідомість і поведінку особи в умовах науково-технічної революції, широке узагальнення творчої практики радянського мистецтва, збагачення й урізноманітнення його форм і стилів на основі методу соціалістичного реалізму, розробка науково обгрунтованої системи естетичного виховання трудящих, а також ідейно-естетичних критеріїв оцінки творів літератури і мистецтва — весь цей комплекс проблем можна успішно розв'язувати лише за умов послідовного дотримання марксистсько-ленінської, діалектико-матеріалістичної методології.

Найважливішим завданням радянських естетиків є обгрунтування принципу комуністичної партійності як естетичної законмірності розвитку соціалістичної художньої культури. Партійно-класове спрямування художньої творчості набуває особливо великого значення в умовах поглиблення ідеологічної боротьби двох систем, що супроводжується невпинним розширенням сфери дії естетичного начала в житті сучасного суспільства (завдяки розгалуженню системи масових комунікацій, відкриттю нових засобів тиражування й трансляції художніх творів, естетичній організації предметного середовища). Послідовна критика буржуазних і ревізіоністських концепцій «деідеологізації» мистецтва, модернізму й «масової культури» має органічно поєднуватися з науково переконалим ствердженням історичної переваги соціалістичної естетики і художньої культури як вершини художнього розвитку людства.

ВІДДІЛ ЕСТЕТИКИ
ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Новий філософський словник

Розвиток філософського знання, зумовлений соціальним і науково-технічним прогресом, досягненнями природничих і суспільних наук, привів до появи багатьох нових термінів, понять, визначень, які потребують строго наукової інтерпретації, доступної широкому читачеві. З огляду на це важливим є вихід у світ «Філософського словника»¹, що відповідає запитам громадськості в найновішій енциклопедичній літературі з філософії.

Це — оригінальне енциклопедичне, науково-дослідне видання, яке помітно відрізняється від попередніх видань такого типу як за структурою, так і за широкою інформативністю, насиченістю новим матеріалом з багатьох галузей філософського знання. У ньому міститься понад 1640 статей, 220 із них є цілком новими за назвою і змістом. Авторський і редакційний колектив — провідні науковці Інституту філософії АН УРСР та викладачі філософії ряду вузів республіки — багато попрацювали над тим, щоб дати читачеві чіткі, стислі дефініції з різних галузей філософського знання.

У словнику враховані головні досягнення в розробці провідних проблем марксистсько-ленінської філософії, рішення ЦК КПРС, зокрема документи XXIV з'їзду КПРС з ідеологічних питань, матеріали, присвячені 50-річчю утворення СРСР. Значну увагу в ньому приділено висвітленню принципів пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, патріотичного почуття загальнонаціональної гордості радянських людей, критиці буржуазного націоналізму, міжнародного сіонізму, вкриттю апологетичної суті буржуазних філософських і соціологічних концепцій та ревізіонізму.

Автори глибоко розкривають зміст основних філософських творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Уперше у філософській словниковій літературі подано низку статей про визначні твори найвидатніших філософів минулого, що відіграли важливу роль в історії розвитку філософської думки («Наука логіки», «Енциклопедія філософських наук», «Філософія історії» Гегеля, «Критика чистого розуму» Канта, «Етика» Спінози та ін.). Чимало місця відведено визначним вітчизняним філософським творам («Листи про вивчення природи» Герцена, «Антропологічний принцип у філософії» Чернишевського, «Алфавит, или букварь мира» Сквороди, «Мислі о еволюції в історії людскості» Франка тощо). Філософські системи видатних мислителів минулого (в таких статтях, як «Гегельянство», «Кантіан-

ство», «Арістотелізм», «Німецька класична філософія та ін.) аналізуються з позиції марксистської партійності.

Високим професійним рівнем відзначаються статті «Народництво», «Революційний демократизм», «Екзистенціалізм», «Ідеалізм», «Імпресіонізм», «Історія філософії», «Культура», «Природничісторичний матеріалізм», «Реалізм у мистецтві», «Середньовічна філософія», «Толстовство» й інші, в яких відчутне намагання по-новому осмислити ці складні явища, коли вже переборено залишки вульгарно-соціологічного підходу до їх трактування.

В строгій узгодженості з марксистською методологією викладаються й питання, що стосуються змісту сучасної епохи, сутності соціальних явищ, виникнення і існування певних філософських напрямів, сучасного рівня розвитку філософської науки загалом.

Значне місце в словнику посідають статті з питань соціології, етики, соціальної психології, атеїзму. Читачеві не тільки дається можливість одержати стислу довідку про зміст найважливіших категорій і положень історичного матеріалізму, їх значення для пізнавальної та революційно-перетворювальної діяльності, для розв'язання завдань соціалістичного й комуністичного будівництва, а й водночас скласти відповідне уявлення про наявний стан наукового дослідження актуальних проблем марксистсько-ленінської соціології, про сучасні досягнення суспільствознавства, здобутки науково-технічної революції та її соціальні наслідки в протилежних суспільно-політичних системах.

Рецензований словник вигідно відрізняється від аналогічних попередніх науководовідкових видань тим, що більшою мірою сприяє поглибленню у широкого кола читачів соціологічного знання на різних його рівнях (на рівні загальносоціологічної теорії, спеціальних соціологічних теорій, конкретносціологічних досліджень). Зокрема, статті «Історичний матеріалізм», «Соціологія», «Конкретні соціальні дослідження», «Конкретні соціологічні дослідження» вносять певні уточнення в понятійний апарат суспільствознавства, знайомлять читачів з методами одержання та аналізу матеріалу в пізнанні соціальних відносин і процесів, допомагають чіткіше усвідомити предмет історичного матеріалізму як загальносоціологічної теорії, його специфіку, співвідношення з іншими суспільними науками, його світоглядне значення.

Автори словника з належною увагою поставилися до питань методології, методики й техніки конкретних соціологічних досліджень. Статті «Методологія науки», «Експеримент соціальний», «Методи конкретних соціологічних досліджень», «Моделювання соціальне», «Кількісні методи в суспільних науках», «Статистичні методи в соціологічному дослідженні», «Шкали в соціальному дослідженні» та інші взяті разом дають досить повне уявлення про одержання, систематизацію та узагальнення первинної соціальної інформації, про саму логіку побудови наукових теорій в суспільствознавстві.

¹ Філософський словник. За редакцією члена-кореспондента АН УРСР В. І. Шинкарука. К., 1973.

У висвітленні соціологічної тематики головну увагу приділено поняттям, принципам і положенням, що мають безпосередній зв'язок з практикою життя, з найважливішими завданнями будівництва комунізму в нашій країні. Щодо цього відзначається передусім цикл матеріалів, що характеризують процес комуністичного виховання людей, формування у широких мас трудящих наукового, комуністичного світогляду. Статті «Комуністична ідеологія», «Комуністична культура», «Комуністичне виховання», «Комуністична праця», «Всебічний розвиток особи», «Мораль комуністична», «Моральний кодекс будівника комунізму» та інші розкривають головні закономірності становлення нової людини в процесі планомірних, цілеспрямованих комуністичних перетворень в економічному, соціальному і духовному житті суспільства. На основі систематизованого і логічно опрацьованого матеріалу автори й укладачі словника переконливо показують, що мета комунізму — людина, яка гармонійно поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту й фізичну досконалість. Створення матеріальної і духовної культури безкласового суспільства спрямоване на найвищий розвиток людської особи, всебічний розвиток її обдарувань і здібностей.

Позитивне висвітлення цілей, завдань і практики комуністичного виховання поєднується у словнику з критикою методів і заходів маніпулювання свідомістю мас в сучасному буржуазному суспільстві. Науковці розкривають антигуманну, реакційну суть класових цілей, ідеології і політики імперіалістичної буржуазії, яка намагається «деідеологізувати» класову свідомість трудящих, нав'язати їм конформістську мораль, споживацьку психологію, антикомуністичні передсуди, переконувати їх у перевагах буржуазного способу життя, розпалити у них ниці інстинкти й прагнення.

Низка статей характеризує радянський, соціалістичний спосіб життя. Причому значна частина з них («Взаємодопомога», «Дружба народів», «Відповідальність», «Загальнонаціональна гордість радянських людей», «Патріотизм соціалістичний», «Правила соціалістичного і комуністичного співжиття», «Колективізм», «Колектив соціалістичний», «Наукова організація праці», «Культура поведінки», «Соціальна та ідейно-політична єдність радянського народу», «Моральний кодекс будівника комунізму» тощо) в словнику такого типу подається вперше. Цим авторні словника по-діловому відгукуються на поставлене XXIV з'їздом КПРС перед працівниками ідеологічного фронту завдання зробити більш активною, цілеспрямованою пропаганду комуністичних ідеалів, конкретних завдань комуністичного будівництва.

Поряд з традиційними у словнику тлумачаться багато порівняно нових понять суспільствознавства. Читач знайде короткий, але досить ґрунтовний виклад змісту таких термінів, як «завдання соціальне»,

«соціалізація особи», «свобода творчості», «системний підхід у соціології», «смак естетичний», «статус соціальний», «ціннісна орієнтація» тощо.

На достатньо професійному рівні в словнику висвітлюються питання атеїзму, етики і естетики, хоча тут не обійшлося без зайвої деталізації, а ряд термінів з цих галузей знання мають інтерес лише для невеликого кола спеціалістів.

У деяких статтях з історії філософії («Анархізм», «Бакунізм», «Прудонізм» та ін.) йдеться лише про мету, соціально-політичний ідеал розглядуваних політичних течій, а соціально-економічні і ідейно-філософські джерела їх виникнення не з'ясовуються.

Цільне місце у рецензованій праці посідає розкриття головних положень і категорій діалектичного матеріалізму, філософських питань сучасного природознавства, логіки, добре представлений лєнінський етап у розвитку марксистської філософії. Кваліфіковано, достатньо аргументовано, переконливо, з урахуванням сучасних досягнень науки і практики викладаються ідеї матеріальної єдності світу, універсального зв'язку і залежності, руху і розвитку, причинності і закономірності, пізнаваності світу, єдності пізнання і практики, принцип партійності філософії. Виклад цей відзначається чіткою ідейною спрямованістю, наступальністю проти буржуазної ідеалістичної філософії. При цьому показується світоглядне і методологічне значення положень діалектичного матеріалізму.

Автори взяли до уваги ряд нових категорій (частина і ціле, цілісність, система, структура і елемент, знак, значення, інформація і т. д.), висунутих сучасним науковим пізнанням і суспільно-історичною практикою. І хоча ще тривають дискусії навколо питання, які з них вважати філософськими, а які — категоріями спеціальних наук, включення їх до філософського словника є доцільним.

Теоретичні кадри нашої партії керуються лєнінським заповітом — всіляко зміцнювати союз діалектичного матеріалізму з природознавством в ім'я дальшого творчого розвитку і філософії і природничих наук, в ім'я формування у найширших мас трудящих наукового світогляду, боротьби проти буржуазних ідей, проти буржуазного світогляду.

Автори словника зуміли висвітлити філософські питання природознавства з достатньою повнотою і ґрунтовністю. Вони показали, що основні ідеї марксистсько-лєнінської філософії підтверджуються сучасними здобутками природничих наук, а також, що розвиток природознавства, даючи багатий матеріал на користь марксистсько-лєнінського світогляду, водночас висунує нові проблеми, спонукає до збагачення діалектичного матеріалізму, системи його положень і категорій.

Значне місце відведено у рецензованому творі питанням логіки. Показано, що наука про мислення є історичною і під цим кутом зору розглянута традиційна (класична) логіка, діалектична логіка, математична логіка. Чітко з'ясовано суть і роль у науковому пізнанні сучасної формальної (в тому числі багатозначної) логіки, піддано критиці як необґрунтовані спроби недооцінювання формальної логіки і спроби розглядати формальну логіку як єдино можливу методологію наук.

Рецензоване видання не позбавлене і окремих хиб. Наприклад, визначення таких різних понять, як «відродження» і «гуманізм». Перше, надзвичайно складне і суперечливе явище, тлумачиться автором як «соціальний і ідейний рух в європейських країнах, який виник в період зародження капіталістичних відносин». Таке розуміння дещо широкіше і загальне. До того ж гуманістичні ідеї епохи Відродження проникали далеко на схід Європи, в Польщу, Румунію, Україну, Росію, хоча тут, як відомо, ще надовго залишалися феодальна система господарювання і феодальні правові і політичні інститути.

Абстрактним, на нашу думку, є й тлумачення поняття «гуманізм», як: 1) «ідейний напрям культури Відродження» і 2) «морально-етична риса суспільно-політичних ідей і теорій, спрямованих проти поневолення людини». Тут не наголошується на світоглядному і суспільно-перетворюючому значеннях цього поняття, як утвердження права людини на свободу, щастя, справедливості, розвиток своєї особистості.

Є в книжці не зовсім точні положення, формулювання. Так, на сторінці 9 сказано: «Конкретне в пізнанні — не вихідний пункт, а результат...». Таке протиставлення не виправдане. Конкретне у пізнанні виступає і як вихідний пункт, і як результат. На сторінці 278 йдеться про «недопустимість змішування філософського поняття матерії з фізичним». Виходить, ніби існує фізичне поняття матерії. Насправді є природничонаукові уявлення, знання про будову і властивості матерії. На сторінці 10 сказано: «Абстракція розчленовує, розриває, омертвляє, огрубляє, схематизує цілісну, рухому дійсність, в окремо взятій абстракції суб'єкт відходить від дійсності». Це речення важко зрозуміти.

Поняття «апріорі» та «апостеріорі» пояснюються так (хоча в цілому й цікаво), що важко зрозуміти, як ставиться до їх змісту марксистська філософія. Те саме

можна сказати й щодо тлумачення поняття «інтелігібельний» (стор. 185).

Відзначимо й інші неточності. На сторінці 308 (перший рядок зверху) замість «нейронного» надруковано «нейтронного». Тут же вульгарно-матеріалістичне твердження про матеріальність мислення спростовується посиланням на те, що свідомість, мислення «формується» не на рівні молекулярних, електричних та інматеріальних процесів у мозку, а на «рівні суспільних відносин людей». Така аргументація недостатньо переконлива. Істотної помилки припустилися автори на стор. 78, де стверджується, що «польський астроном М. Коперник у 15 ст. розробив геліоцентричну систему». Насправді ж це визначне відкриття сталося в XVI ст.

Запровадження поняття соціального простору і часу (стор. 421) у словнику пояснюється лише існуванням соціальної форми матерії. Цього, на наш погляд, недостатньо, щоб обґрунтувати правомірність зазначеного поняття.

У цікавій статті про квантову механіку (стор. 214) увага зосереджується на можливостях квантової теорії обчислювати «імовірності впливу квантових об'єктів на макроскопічні прилади», а питання про шляхи пізнання квантового об'єкта лишається осторонь.

Окремі статті словника відрізняються одна від одної за повнотою викладеного матеріалу й доказовістю думки. Поряд з глибоко змістовними, ґрунтовними матеріалами трапляються й аморфні, слабкі, дещо абстрактні (наприклад, «Стрес», «Смисл»).

Невиправданим, як гадаємо, є введення у словник значної кількості термінів староіндійських філософських та релігійних вчень, а також загальноновживаних понять («село», «місто», «ідентичність», «мінливість», «мізантропія» та ін.). Тим часом у ньому відсутні статті «Особа»; «Особистість», «Індивідуальність», «Переконання», «Смисл життя».

Однак все це не знижує загального високого ідейно-теоретичного рівня рецензованого видання, яке, сподіваємося, прислужиться широкому читачеві. Новий «Словник» відіграє важливу роль у формуванні марксистсько-ленінського світогляду, в боротьбі проти буржуазної філософії і соціології, проти антикомунізму.

В. Л. ВАСИЛЕНКО,
О. Я. ЛИСЕНКО,
В. І. СОЛДАТОВ

Актуальні питання критики сучасного антикомунізму¹

Книга являє собою збірник статей, присвячених критичному аналізу ідеології і політики сучасного антикомунізму. Вони написані молодими співробітниками й аспірантами філософського факультету та міжфакультетських кафедр філософії і наукового комунізму Московського університету. Охоплені майже всі напрями боротьби з антикомуністичною ідеологією. Автори порушують методологічні проблеми критики сучасного антикомунізму, піддають критичному аналізу теоретичні і соціологічні погляди буржуазних ідеологів, протиставляючи реакційним і антинауковим домислам антикомуністів наукове висвітлення теоретичних проблем.

Відкривається збірник статтею «Партійність і сучасна ідеологічна боротьба», в якій розкривається єдність наукової і класового підходу марксистсько-ленінської філософії до суспільних явищ, висвітлюються особливості ідеологічної боротьби в умовах науково-технічної революції, підкреслюється, що марксистсько-ленінська ідеологія є могутньою зброєю в боротьбі проти буржуазної ідеології, наголошується на актуальності і важливості посилення ідеологічного загартування трудящих в сучасних умовах.

Чільне місце в книзі відведено критиці філософських і соціологічних теорій, на які спираються антикомуністи. Аргументованій критиці піддано гносеологічні і соціологічні підвалини концепції Карла Маннхейма, на вчення якого спираються сучасні буржуазні теоретики «деідеологізації». Автор аргументовано довів наукову неспроможність позиції К. Маннхейма, яка полягає в тому, що історичний процес розглядається лише як «переживання», а методом пізнання явищ суспільного розвитку вважається безпосереднє, інтуїтивне проникнення в їхню сутність. Зауважимо, що така позиція щодо соціального пізнання є характерною для більшості сучасних буржуазних філософів і автору слід було чіткіше підкреслити цей момент. Щодо соціологічного аспекту теорії К. Маннхейма, то в книзі слушно підкреслюється, що спроби західнонімецького філософа створити «надкласову наукову» ідеологію повністю збігаються з ідейними позиціями ліберально-буржуазного реформізму, якому притаманна ілюзія нейтральності в політичній і ідеологічній боротьбі. На нашу думку, в статті слід було б докладніше спинитись на питанні про соціальну зумовленість пізнання, наголосити на тих моментах соціального пізнання, абсолютизуючи які буржуазні філософи намагаються обґрунтувати свої положення про ідеологію як про «хибну свідомість».

Велику увагу в книзі приділено роз-

криттю значення ленінської критики буржуазного націоналізму для сучасності. Виходячи з ленінської методології, автори аналізують події в Чехословаччині 1968 р. і переконливо доводять, що буржуазний націоналізм є ідеологічною і політичною зброєю контрреволюційних сил. У книзі викривається також реакційний характер ідеології і політики міжнародного сіонізму.

Привертають увагу статті, присвячені критиці ідейно-політичних джерел неотроцькізму, характеристикі тих проблем, на яких спекулюють неотроцькісти, апелюючи до молоді капіталістичних країн. Зокрема підкреслюється, що вони використовують у своїх цілях невдоволеність значної частини молоді політичною правотою соціал-демократії, недостатність політичного досвіду у певної частини молоді, слабкість зв'язків студентського руху з революційною боротьбою робітничого класу тощо. Автор статті переконливо доводить, що запропонувати молоді якусь нову позитивну програму троцькісти не здатні, що давно вже остаточно збанкрутіла їхня псевдореволюційна платформа. На жаль, в статті недостатньо висвітлено наполегливу боротьбу, що її ведуть братні комуністичні і робітничі партії за посилення ідейно-політичного впливу на молодь капіталістичних країн.

Переконливій критиці піддано антикомуністичну концепцію «неправомірності» соціалістичної революції, що її обстоює західнонімецький філософ Г. Фішер. Показуючи, що положення Фішера мають наскрізь антинауковий, реакційний характер, що вони продиктовані класовою ненавистю апологетів буржуазного ладу до соціалізму, автор статті підкреслює, виходячи з ленінської теорії соціалістичної революції, що революційний перехід від капіталізму до соціалізму є об'єктивною закономірністю суспільного розвитку.

Кілька статей збірника присвячено критиці буржуазних теорій сутності влади, як відверто апологетичних концепцій технократизму, менеджеризму, так і «критичних» — типу теорії психоаналізу Фрома тощо. Розкриваючи класову сутність і соціальні функції буржуазної політології, зокрема таких її різновидів, як елітаризм і так звана «плюралістична демократія», автори слушно зауважують, що вони виконують функції апологетичного характеру, ідеалізуючи та маскуючи панівне становище монополістичної буржуазії (див. стор. 118).

Показуючи гносеологічні корені менеджеризму, автори правильно відзначають, що вони полягають в абсолютизації ролі суб'єктивного фактора в управлінні, творчого характеру людської діяльності. Концепція менеджеризму на перший план висуває управляючих, які спрямовують діяльність сучасної розвинутої корпорації

¹ Актуальные вопросы критики современного антикоммунизма. Сб. ст. под редакцией проф. А. Д. Косичева. М., 1972, 314 с.

і кінець кінцем, мовляв, нав'язують свою волю усьому суспільству. Буржуазні ідеологи всіляко намагаються замаскувати антидемократичну сутність менеджеризму, пов'язуючи його тлумачення з концепціями про «відкритий характер еліти», «врівноваження сил», з доктринами «людських відносин».

Характеризуючи соціальні функції доктрини «людських відносин», автори переконливо показують, що вона служить економічним, політичним та ідеологічним інтересам монополістів, підкреслюючи при цьому, що буржуазні ідеологи відводять важливу роль цій доктрині в обґрунтуванні «класового миру». Проте посилення класової боротьби в сучасному буржуазному суспільстві повністю спростовує ці намагання. Теорія і практика «людських відносин» поставлені на службу монополій, вони слугують інтенсифікації капіталістичного виробництва, використовуються як витончені методи посилення експлуатації трудящих.

У статті «Технократизм на службі державно-монополістичного капіталу» піддано критиці спроби буржуазних ідеологів обґрунтувати різні концепції «трансформації» капіталізму, замаскувати його експлуаторську сутність з допомогою перекрученого трактування об'єктивних процесів, що відбуваються під впливом науково-технічної революції. Апологети капіталізму твердять, що нібито в умовах науково-технічної революції істотних змін зазнали приватна власність і влада і що на цій основі відбулася трансформація капіталізму — він будітмо перестав бути експлуаторським суспільством. У статті переконливо показано, що зміни, які відбуваються у капіталістичному світі під впливом науково-технічної революції, не скасовують його експлуаторської, антигуманної сутності.

Важливе питання порушено в статті «Критика сучасних буржуазних філософських та суспільно-політичних концепцій духовного обличчя особи». Проте їй бракує ґрунтовності. У невеликій за обсягом

статті автори поставили собі за мету піддати критичному аналізу мало не всі теорії особи в буржуазній філософії.

Викликає інтерес стаття «Еклектичний характер соціологічної концепції капіталізму Е. Фромма». Відомо, що Фромм є одним з тих сучасних буржуазних соціологів, які певною мірою критично ставляться до капіталістичної дійсності. Проте, і це переконливо показано в статті, така критика не зачіпає основ капіталістичного способу виробництва. Всю увагу Фромм зосереджує на «психологічній терапії» буржуазного суспільства, заперечуючи об'єктивну необхідність його революційного перетворення.

Окремі статті присвячені критиці суб'єктивно-ідеалістичного розуміння Р. Ароном детермінації соціальних явищ, викриттю буржуазних перекручень сутності принципу мирного співіснування держав з різним суспільним ладом тощо.

Тематика переважно більшості статей охоплює важливі напрями боротьби проти антикомунізму, ґрунтовній критиці піддано такі течії, як буржуазний націоналізм та сіонізм, різні концепції сутності влади, менеджеризм, технократизм, елітаризм тощо.

Звичайно, в книзі такого обсягу не можна охопити усі напрями боротьби з антикомуністичною ідеологією, та автори збірника мабуть і не ставили перед собою такого завдання.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що порушені в збірнику питання є справді актуальними. Антикомуністичні концепції, розглянуті у збірнику, піддані всебічній критиці, зокрема, спростовується методологія буржуазних концепцій, доводиться їх теоретична неспроможність, показується їх невідповідність суспільно-політичній практиці тощо. Це робить критику дійовою, науково обґрунтованою.

Все це дозволяє сказати, що рецензована праця є відповідним внеском у боротьбу проти буржуазної ідеології.

В. В. ЛЯХ,
О. М. ШТАНА

Серйозні хиби в дослідженні важливої теми

Глибоке теоретичне вивчення історії вітчизняної соціалістичної думки, зокрема розкриття закономірностей процесу поширення і розвитку філософії марксизму в Росії і на Україні, має велике значення в комуністичному вихованні трудящих. Потреба в науковому аналізі історії соціалістичних ідей зумовлюється також завданням критики фальсифікаторських, ворожих нашому народові концепцій, що їх пропагують представники українського буржуазного націоналізму. В цьому зв'язку

важливим є спростування антинаукових за своєю суттю й реакційних за політичним спрямуванням тверджень про явну «далекість» від соціалізму «національного духу» українського народу (В. Барвінський, Д. Чижевський та ін.), а також буржуазно-націоналістичного за своїм характером так званого українського гуманітарно-демократичного соціалізму чи «українського марксизму» (Д. Донцов, Л. Юркевич, М. Шаповал та інші).

Розкриття сутності соціалістичних поглядів ідеологів селянства та непролетарських мас важливе і для висвітлення аналогічних за своєю класовою природою (хоча і не тотожних внаслідок особливостей конкретно-історичних умов) революційно-демократичних ідеологій, поширюваних нині в країнах Азії, Африки і Латинської Америки, де точиться запекла антиімперіалістична боротьба за соціальну та національну незалежність.

Історики нашої країни, зокрема Української РСР, здійснили чимало досліджень філософських та суспільно-політичних поглядів вітчизняних прогресивних діячів XIX ст., приділивши значну увагу питанням історії соціалістичних ідей. Але ще зовсім мало видано узагальнюючих монографічних праць з історії соціалістичних ідей на Україні. Існує потреба у вивченні значної кількості нових джерел, у більш кваліфікованому застосуванні принципів марксистсько-ленінської методології до критичного аналізу висунутих дослідниками положень і концепцій.

Одним із перших у республіці монографічних досліджень, спеціально присвячених історії соціалістичної думки на Україні в 70-х—80-х рр. XIX ст., є книжка В. С. Дмитриченка¹. Автор, спираючись на вже зроблене іншими дослідниками в цьому питанні, намагається узагальнити досвід вивчення історії соціалістичних ідей згаданого періоду, підсумувати ті дискусійні проблеми, що виявились під час з'ясування методологічних питань історії соціалістичної думки. І таке спрямування рецензованої праці є цілком правомірним, оскільки сприяє далшому, поглибленому вивченню теми.

Монографія містить значний фактичний матеріал, чимало правильних висновків й узагальнень, цікавих спостережень. Тут з'ясовуються справді найважливіші проблеми періодизації та наукової оцінки класової природи утопічного соціалізму і революційного демократизму на Україні, показано ставлення представників вітчизняної соціалістичної ідеології 70-х — початку 80-х рр. до марксизму, зроблено спробу з позицій марксистсько-ленінської методології, принципу партійності розкрити їхні загальносоціологічні погляди. Про це говорить і В. С. Дмитриченко на початку розділу (див. стор. 10—11).

Однак, на жаль, з методологічного боку і у висвітленні конкретних історичних явищ та окремих осіб минулого книжка має нечіткі, навіть хибні положення.

В багатьох місцях В. С. Дмитриченко, наводячи відомі ленінські положення, доводить двоїсту природу селянина, підкреслюючи, «що у другій половині XIX ст. не все селянство, а саме революційне селянство становило соціальну базу революційного демократизму і утопічного соці-

лізму» (стор. 16). Щодо революційного демократизму таке твердження не викликає заперечення. Але дослідник повинен був продовжити аналіз, показати класову відмінність різних течій утопічного соціалізму, що існували в тогочасній вітчизняній суспільній думці. Адже й революційне селянство не було однорідне, що засвідчується відмінністю поглядів революційних демократів та революційних народників. До того ж не всі теоретики утопічного соціалізму того часу вступали з позицій революційного селянства. Не беручи цього до уваги, В. С. Дмитриченко доходить до ототожнення поглядів таких представників революційно-демократичної ідеології, як Франко, Подолинський тощо з позицією революційних народників (див. стор. 21, 22, 30, 31 тощо). Щоправда, в працях В. І. Леніна поняття «народництво» вживається іноді в широкому розумінні, як таке, що характеризує революційно-демократичний рух в цілому аж до 1905 року й навіть пізніше. Але в книжці, спеціально присвяченій конкретному аналізу соціалістичних вчень 70—80-х рр., слід, звичайно, виходити з вузького значення цього слова, під яким В. І. Ленін мав на увазі певну ідейну течію, що склалась у 70-х р. XIX ст., яку аж ніяк не можна ототожнювати з революційним демократизмом, як ідейним напрямом, багато в чому відмінним від революційного народництва.

Зазначимо, що до такого ототожнення В. С. Дмитриченко вдається не всюди. Часом він розрізняє два відмінні один від одного напрями суспільної думки — революційно-народницький і революційно-демократичний, але при цьому не завжди чітко характеризує їхні соціально-політичні програми і завдання. Автор твердить, що «революційне народництво було пануючою революційно-демократичною течією в Росії до появи марксизму і соціал-демократії», що «як система поглядів революційної демократії, тобто селянства і демократичної інтелігенції», воно було властиве Україні такою ж мірою, як і Росії в цілому (див. стор. 75). Виходить, що революційне народництво було одним із напрямів революційно-демократичної ідеології. Щодо України в книжці різняться дві течії: «Соціально-революційне народництво і українська радикальна демократія». Перша характеризується як частина загальноросійського революційного народництва, друга — як така, що не мала відповідної собі течії в російському визвольно-революційному русі. До останньої, на думку дослідника, належать С. Подолинський, О. Терлецький, М. Павлик, І. Франко та М. Драгоманов. Насправді ж Драгоманов виражав ліберальні і реформістські погляди.

Розглядаючи особливості революційно-демократичного руху на Наддніпрянській Україні, Дмитриченко твердить, що провідне місце тут посідала течія, яка, «маючи багато спільного з російським народництвом, все ж не зливалась з останнім.

¹ В. С. Дмитриченко. Соціалістична думка на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974, 224 стор.

а мала свої специфічні риси, які виявлялись як в практично-революційному русі, так і в розвитку суспільної думки» (стор. 95). Проте, на наш погляд, генезис цієї течії В. Дмитриченко висвітлює далеко не точно. Вона бере початок від традицій революційно-демократичної ідеології М. Чернишевського, М. Добролюбова, Т. Шевченка, а не від «українофільства», що походить від Кирило-Мефодіївського товариства, «хлопоманства» 60-х років, та концепцій Костомарова і Драгоманова. Автор раз у раз вдається до вживання поняття, які не мають чітко окресленого значення, наприклад «українофільські народники» (стор. 96), «народники в марксистському розумінні цього слова» (стор. 97) та ін. Часто вживається термін «українська соціально-демократична партія», який також потребує пояснення. Отже, тут бракує чіткої і ясної соціально-класової характеристики буржуазно-ліберального народництва і «українофільських громад» та їх відношення до революційно-демократичної ідеології 70—80-х років. Слід було б послідовніше розмежувати демократизм і лібералізм, ніж це робить В. С. Дмитриченко на стор. 97—98 та ін. Дослідник правильно критикує С. Подолинського, який «майже всіх українофілів називав соціальними демократами», але й водночас сам твердить, що «соціальними демократами можна вважати лише членів молодіжних гуртків, які об'єднували демократичних українофілів і впливали в єдиний потік загальноросійського революційно-народницького руху» (стор. 102). Сказане свідчить, що автор припускається плутанини в розумінні спільного і відмінного між революційним народництвом і революційним демократизмом, з одного боку, і подекуди між радикальним селянським демократизмом та ліберальним українофільством, з другого.

Не дотримується В. С. Дмитриченко й вимоги марксистсько-ленінської методології враховувати в історико-філософському дослідженні боротьбу двох філософських партій — матеріалізму й ідеалізму. Надто суперечливою виявляється його оцінка позицій, яку посідали досліджувані ним діячі в розв'язанні основного питання філософії. На сторінці 44 В. С. Дмитриченко справедливо критикує спроби деяких радянських дослідників стверджувати наявність поряд з історичним матеріалізмом ще якогось «нового матеріалізму», який нібито був властивий поглядам І. Франка. На стор. 43 він пише про матеріалістичну тенденцію в розумінні історії революційними демократами, а через кілька сторінок заявляє: «зрозуміти, що, коли йдеться про соціологічні погляди революційної демократії другого етапу її розвитку, такі терміни, як «елементи матеріалізму», «матеріалістична тенденція», уже недостатні» (стор. 46). Далі автор пише, що в творчості І. Франка «матеріалістична тенденція виявлена дуже яскраво» (стор. 47). Перед цим же зауважується, що револю-

ційні демократи ввійшли «в сферу стихійно-матеріалістичного розуміння історії», а на стор. 70 ми натрапляємо на критиковану самим автором думку про «новий матеріалізм» революційних демократів. «З тієї обставини, — читаємо тут, — що українські соціалісти-семидесятники не стали на позиції історичного матеріалізму К. Маркса, автоматично не випливає висновку про те, що вони з ідеалістичних позицій розв'язували соціологічні питання». Якщо це так, то звідси логічно випливає, що автор знає ще якісь види матеріалістичного розуміння історії, крім історичного матеріалізму. Тут же він пише: «Дуже важко, наприклад, без відповідних роз'яснень дати відповідь на питання про те, до історичного ідеалізму чи історичного матеріалізму наближались теорії «економічного матеріалізму», «географічного детермінізму», деякі варіанти плюралістичної теорії» (стор. 70). А вже азбучною істиною марксизму є те, що «якщо матеріалізм взагалі пояснює свідомість з буття, а не навпаки, то в застосуванні до суспільного життя людства матеріалізм вимагав пояснення суспільної свідомості з суспільного буття»². Жодна ж з названих В. С. Дмитриченко концепцій не веде до матеріалістичного розуміння історії. «Економічний матеріалізм», який виходить із визнання суб'єктом історії не людини, що розвиває свої продуктивні сили, а самої по собі економіки, в підході до історії зрештою наближається не до історичного матеріалізму, а історичного ідеалізму. Туди ж прямують і «географічний детермінізм», який взагалі шукає причини історії поза самою історією, і плюралізм, що є еkleктичною, ідеалістичною за своєю суттю концепцією.

Нечіткість авторських позицій в розумінні суті ленінського принципу партійності філософії виявляється й в оцінці суб'єктивістського розуміння історії, притаманного ідеологам народництва.

Характеризуючи суть обгрунтованого П. Л. Лавровим і М. К. Михайловським «суб'єктивного методу» в соціології, В. С. Дмитриченко вбачає в ньому свідчення не тільки відходу від позитивізму названих теоретиків народництва, а навіть наближення їх до марксистсько-ленінського вчення про партійність. «Від об'єктивізму позитивістів, — пише він, — через суб'єктивізм теоретики народництва йшли до класово-партійної точки зору. Вони наближались до марксистського вчення про партійність суспільних теорій» (стор. 62—63).

Справді, у працях російських теоретиків народництва досить часто міститься критика «об'єктивного методу» О. Конта й Г. Спенсера, якому вони протиставляють свій «суб'єктивний метод» в соціології. Але це аж ніяк не свідчить про вихід їх за межі позитивізму, тим більше про набли-

² В. І. Ленін. Повне зібр. творів, т. 26, стор. 49.

ження до марксистського вчення про партійність.

Народницьких мислителів не влаштувало прагнення Конта й Спенсера обмежитись функціонально-описовим вивченням соціальної дійсності, нехтуючи морально-оцінним моментом. Вони вважали, що соціальна наука, на відміну від природничих, має в своїй основі особистісно-гуманістичні чинники. Відправним пунктом і вищим мірилом цінності в суспільному розвитку є індивідуально-неповторна «критично-мисляча особистість» — ось пафос «суб'єктивного методу» Лаврова і Михайловського. І хоча його розкриття поєднувалось з критикою певних сторін вчення Конта й Спенсера, цей метод не лише не виводив за межі позитивізму, а впливав з його вихідних позицій. Агностицизм, суб'єктивний ідеалізм — ось філософсько-теоретичні джерела «суб'єктивного методу» в соціології. Дана П. Лавровим і М. Михайловським критика Конта й Спенсера як прибічників «об'єктивного методу» розкривала теоретичну непослідовність західноєвропейських засновників позитивізму. Але разом з тим вона сприяла дальшому розвитку позитивізму, дедалі більшому виявленню притаманної йому суб'єктивістсько-ідеалістичної тенденції. «...Суть справи, — підкреслював В. І. Ленін, — полягає в корінному розходженні матеріалізму з усією широкою течією позитивізму, *всередині* якої перебувають і Ог. Конт, і Г. Спенсер, і Михайловський, і ряд неокантіанців, і Мах з Авенаріусом»³.

Не менш очевидно є й принципова несумісність «суб'єктивного методу» з марксистським вченням про партійність суспільних теорій, що ґрунтується на усвідомленні органічної єдності наукового й класово-оцінного підходу до явищ соціальної дійсності. Якщо критика буржуазного об'єктивізму здійснюється з позицій суб'єктивного ідеалізму, то вона призводить до протиставлення суб'єктивної позиції історика науковому дослідженню, взагалі до заперечення можливості наукового вивчення історії. Саме туди, всупереч твердженню В. С. Дмитриченка, й спрямований «суб'єктивний метод» в соціології.

Вірний своїй попередній тезі, що всі утопічні соціалісти розглядуваного періоду були виразниками революційного селянства, В. С. Дмитриченко не зміг дати послідовну оцінку такого суспільно-політичного діяча, як М. П. Драгоманов. Вважаючи, що Драгоманова (і це цілком справедливо), не можна беззаперечно зарахувати до революційного народництва, він поспішає поставити представника дрібнобуржуазного лібералізму й реформізму в один ряд з С. А. Подолинським, О. С. Терлецьким, М. І. Павликом, І. Я. Франком та іншими (див. стор. 76). «Лише подорожні революційно-демократичні діячі Росії і України, — пише В. С. Дмитри-

ченко, — в той час під впливом ідей марксізму робили правильний висновок про необхідність розгортання в Росії політичної боротьби, яка за тих умов повинна була привести не до соціалістичної революції, а до буржуазно-демократичної перебудови країни. Серед них можна відмітити Г. О. Лопатіна і М. П. Драгоманова» (стор. 32).

Сам автор відчуває уразливості такого твердження і в примітці до цитованого місця зауважує, що «факт сприйняття М. П. Драгомановим марксистської ідеї передування буржуазно-демократичної революції соціалістичній не слід переоцінювати, бо в цілому навіть у перший період своєї діяльності... він не тільки не сприяв революційному марксізму, але й ставився до цього з упередженням», а також солідаризується з рецензією М. І. Супруненка «Критичні зауваження до монографії про М. П. Драгоманова» (журн. «Комуніст України», 1972, № 11), в якій піддавались критиці спроби ідеалізувати погляди цього представника дрібнобуржуазної ідеології.

Здавалось би, що після цих застережень в монографії буде дана правильна оцінка соціологічних поглядів М. П. Драгоманова. Але чимало місць рецензованої книги свідчать про те, що її автор не уникнув ідеалізації поглядів М. П. Драгоманова, перебільшення його ролі в розвитку соціалістичних ідей і в революційно-визвольному русі України в 70-х — на початку 80-х рр. XIX ст. Так, він намагається довести, щоправда не зовсім категорично, що М. П. Драгоманов в цей період був революціонером. На стор. 155 читаємо, що програма-мінімум українських соціалістів, розроблена М. П. Драгомановим, «штотхала його до компромісів з лібералами», що у нього були «схилення... у бік революції». Але трохи нижче, на цій же сторінці, автор робить такий узагальнюючий висновок: «...в 70-х роках XIX ст. М. П. Драгоманов був не поступовцем-реформістом чи лібералом-конституціоналістом, а політичним діячем, глибоко переконаним в тому, що в Росії і на Україні спочатку треба розгорнути боротьбу за завоювання політичних свобод, а після цього брати курс на соціалістичну революцію». Більше того, на думку автора, М. П. Драгоманов розумів, що «соціалістична революція є закономірним історичним явищем» (стор. 153), що «революції підготовляються довготривалими періодами еволюції основних факторів суспільства — економіки, науки і політики» (стор. 154), що соціалістична революція може здійснюватись мирним і немирним шляхом і «переважно відстоював» перший, що він розрізняв в розвитку революції «два етапи: загальнодемократичний і соціальний» (очевидно, соціалістичний; стор. 152), що «заслуга М. П. Драгоманова полягає в розумінні ним того, що буржуазно-демократична революція повинна передувати соціалістичній» (стор. 155).

³ В. І. Ленін. Повне зібр. творів, т. 18, стор. 198.

Всі ці твердження В. С. Дмитриченка необгрунтовані. Наведені висловлювання М. П. Драгоманова або ж не переконують читача в правильності висунутих автором книги положень, або ж засвідчують зовсім протилежне. Так, на стор. 151 цитується таке місце з творів М. П. Драгоманова: «Щоб люди могли міцно замінити старий порядок новим, а особливо таким складним, як націоналізація і інтернаціоналізація власності, потрібно, щоб вони мали готовий план такої організації, який виробляється, або краще сказати, виростає, рядом експериментів в постійній різнобічній боротьбі з відживаючим порядком. Це зростання й становить суспільну еволюцію, в якій воєнні дії, як вибухи класової ненависті, бунти і революції, звичайно, неминучі, але яких вони становлять лише частину й при тому далеко не найважливішу». На думку В. С. Дмитриченка, звідси випливає, нібито М. П. Драгоманов стояв на позиціях революційного перетворення суспільства. Насправді ж тут ясно сказано, що перехід від старого до нового суспільства є суспільна еволюція, а революції, хоч і неминучі, відіграють незначну роль. Отже, хіба можна то, хто надавав революційним діям в суспільному прогресі другорядного значення, вважати революціонером?

У книжці не звертається увага на ті твердження самого М. П. Драгоманова, аналіз яких дав би змогу більш правильно оцінити його погляди на роль революції в суспільному розвитку. У листі до І. Мандичевського від 14 червня 1877 р., тобто в період, про який йдеться в монографії, М. П. Драгоманов писав, що він Павликові та іншим діячам Галичини «ніколи не радив дійсно революційних діл»⁴. (Розрядка наша.— В. Г., І. І., П. М.). М. П. Драгоманов поставив свій підпис під програмою журналу «Громада», яка мала революційно-демократичний характер, але відзначав, що він «деякі зміни, котрі вменшували спеціально-бунтарський характер програми...» Можна було би навести ряд інших тверджень М. П. Драгоманова, які засвідчують, що вже в 70-х і на початку 80-х років він нехвально ставився до революційних виступів.

Оцінюючи значення М. П. Драгоманова в ідейному житті українського народу, слід

було б зважити на те, що писали такі видатні мислителі і громадські діячі і революціонери, як І. Я. Франко і М. І. Павлик. А вони були іншої думки, ніж автор рецензованої монографії. І. Я. Франко у праці «З останніх десятиліть ХІХ в.» відзначив, що для українців більше значення від програмних і політичних праць Драгоманова «мали його критичні статті, його звістки, подавані про наше письменство в заграничній літературі, його чисто наукові історичні, історико-літературні та фольклорні праці». І далі: «Був час, коли у нас уважали, а певно ще й досі дехто вважає Драгоманова пропагатором соціалізму серед галицько-руської молодіжі. Такий погляд зовсім несправедливий...»⁶.

До речі, В. С. Дмитриченко використовує цю працю Франка, але згадані місця чомусь обминає. М. І. Павлик також писав про М. П. Драгоманова, що він «не був революціонером, а прихильником еволюції, себто безперестанного повільного зростання людської суспільності, досягнутого головно зтяжкою працею...»⁷.

Автора монографії, очевидно, завело в оману те, що М. П. Драгоманов досить часто писав про революції і необхідність розгортання політичної пропаганди. Але глибокий аналіз його висловлювань з цих питань переконливо показує, що вони були спрямовані на обгрунтування відмови від революційних дій, на доведення того, що для суспільного прогресу політична агітація та земські рухи мають більше значення, ніж революційні виступи мас.

Є в книжці й суперечливі твердження, зумовлені, очевидно, редакційним недоглядом. Наприклад, в одному місці аргументовано критикується концепція зародження марксизму в Росії і на Україні, але на стор. 28 читаємо, що «у радянській історичній науці міцно утвердилась ленінська концепція у питанні про зародження і розвиток марксизму в Росії» (розрядка наша.— В. Г., І. І., П. М.).

Отже, автор не виконав сформульованих ним завдань, не зміг всебічно показати розвиток соціалістичної думки на Україні в 70-х—на початку 80-х років ХІХ ст.

В. С. ГОРСЬКИЙ,
І. В. ІВАНЬО,
П. Т. МАНЗЕНКО

⁴ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. II, Чернівці, 1970, стор. 221.

⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. VI, стор. 55.

⁶ Журн. «Літературно-науковий вісник», 1901, т. XV, стор. 13, 15.

⁷ М. Павлик. Михайло Драгоманов і його роль в розвитку України. Львів, 1907, стор. 57.

Філософія Гегеля і сучасна боротьба ідей

1970 року світова громадськість широко відзначила 200-річний ювілей від дня народження видатного німецького мислителя Г. В. Ф. Гегеля. На честь цієї дати видавалися і видаються численні праці, в яких висвітлюються ідеї філософа, проводяться всесвітні конгреси науковців. Їй присвячена й рецензована праця, написана авторським колективом Інституту філософії АН СРСР та наукової ради АН СРСР з історії суспільної думки. Мета книжки — «показати сучасне значення філософських ідей великого німецького мислителя і ідейну боротьбу навколо його філософської спадщини» (стор. 3). Монографія складається зі вступу, написаного академіком В. Ф. Константиновим, висновків, п'яти розділів, де автори намагаються всебічно схарактеризувати творчість Гегеля та показати її історичне значення.

Основна ідея, яка проводиться крізь усю книжку і визначає ставлення філософів-марксистів до спадщини Гегеля, є ідея про суперечність між методом і системою в його вченні. Ця суперечність проймає гегельське розуміння трьох основних сфер дійсності: природи, суспільства і духовного життя людей. Так, незважаючи на деякі здогадки діалектичного характеру, загальна концепція природи у Гегеля метафізична і непослідовна (він визнає розвиток природи лише в минулому, до появи людини, і заперечує розвиток органічних видів тощо) і є левною мірою кроком назад порівняно з Кантом, космогонічна гіпотеза якого пробила першу брешу у метафізичному світогляді. Те саме стосується й суспільства, в розумінні якого Гегель не є послідовним діалектиком, бо оконечню історичний розвиток, внаслідок чого виключає з числа всесвітньо-історичних народів слов'ян, протиставляє Захід і Схід і т. ін. Він доходить висновку, що його власна система, як наслідок історії пізнання, кладе край розвитку філософської думки. Ця всепрониклива суперечливість системи Гегеля зумовлює і її суперечливий вплив на розвиток філософії та науки в XIX—XX ст.

У книжці окреслюються кілька напрямів, за якими досліджується нині спадщина німецького мислителя. По-перше, — це з'ясування генетичного зв'язку діалектики Гегеля і марксизму. Підкреслюючи двобітність гегельвської філософії, суперечливість між його методом і системою, автори розвивають думку Ф. Енгельса, що в усіх галузях філософії, над якими працював Гегель, він розвинув багатство думок, яке й донині вражає, що його філософія — «найвидатніший попередник марксизму» (стор. 13, 14, 64 та ін.). На думку В. Ф. Константинова, у філософській системі, яку звів Гегель, «міститься ще дуже багато таких скарбів, котрі треба видобувати, вивчати і всемірно використовувати під час розробки марксистської діалектичної логіки, над чим працюють радянські філософи» (стор. 8).

По-друге, — це розкриття тієї ролі, яку відіграє філософія Гегеля в сучасній боротьбі ідей, висвітлення ставлення до неї з боку тих чи інших теоретиків. Автори показують, що ряд буржуазних філософів (К. Поппер, С. Хук, Г. Рейхенбах) оцінюють діалектику Гегеля як «твіст», як «проблематичну», чим не має бути філософія», тлумачать німецький фашизм як «праве крило гегельянства», називають Гегеля «філософським цепним собакою прусського режиму» тощо (стор. 16—17). Водночас у книжці наводяться імена відомих фізиків В. Гейзенберга, Н. Бора, які позитивно ставились до діалектики Гегеля. Так, за Гейзенбергом, «теоретико-пізнавальний аналіз квантової теорії, особливо в тій формі, яку йому надав Бор, містить багато рис, які нагадують методи гегельвської філософії» (стор. 17); філософ У. Ерл постулюється «феноменологією духу», спростовуючи позитивістську програму (див. стор. 18).

По-третє, — це боротьба проти ревізійністського тлумачення ставлення К. Маркса до Гегеля, зокрема до його методу, проти тверджень (їх обстоюють Е. Фішер, Е. Блох, Р. Гароді, Г. Петрович та інші), нібито справжньою філософією марксизму є не діалектичний матеріалізм, а «філософія практики». З. М. Оруджев, І. Зелени та інші автори розрізняють окремі історичні етапи, для яких характерне певне ставлення Маркса до Гегеля. Таке розрізнення спрямоване проти спроб буржуазних та ревізійністських теоретиків перевернути суть справжнього ставлення К. Маркса до Гегеля, спотворити історію марксизму.

Полем гострої ідейної боротьби є питання про ставлення В. І. Леніна до філософії Гегеля. Існує твердження буржуазних критиків марксизму, нібито Ленін почав спеціально вивчати її лише в роки першої світової війни, про що, мовляв, свідчать його «Філософські зошити». Всупереч цьому в статті Т. І. Ойзермана «В. І. Ленін і філософія Гегеля» доводиться, що «висока оцінка діалектики Гегеля і глибоке розуміння її раціонального ядра характеризують всі твори В. І. Леніна, починаючи від найбільш ранніх» (стор. 57). Система вчення Гегеля, на думку радянського філософа, має незрівнянно важливіший зміст, ніж той, що його безпосередньо усвідомлював сам її творець (стор. 51—52). Цей зміст і вивільнили з ідеалістичної шкаралупи Маркс, Енгельс і Ленін. Т. І. Ойзерман піддає критиці положення, згідно з яким вивчення гегельвської діалектики, оскільки вона перевершена марксизмом, вже не має значення для дальшого розвитку діалектичного та історичного матеріалізму. Аналіз творів В. І. Леніна, доводить автор, показує поверховість такого уявлення про відношення сучасного марксизму і філософії Гегеля. «Навіть побіжний аналіз численних зауважень і виснов-

ків Леніна на полях праць Гегеля показує, що вивчення гегелівської філософії було для Леніна однією з форм дальшого розвитку діалектико-матеріалістичного світогляду. Це приводить до висновку, що історико-філософське дослідження може і повинно бути специфічною формою розвитку філософії, тобто розв'язання її проблем» (стор. 62, 394). Таким, підкреслює Т. І. Ойзерман, має бути ставлення не лише до спадщини Гегеля, а й Арістотеля, Фейєрбаха та інших мислителів. Воно було характерне і для В. І. Леніна, і для Маркса (там же, примітка). Це, безперечно, глибока і плідна думка.

Увагу авторів книжки привертають насамперед проблеми діалектики як науки. У статтях В. Ф. Асмуса, Е. В. Ільєнкова, Б. М. Кедрова, П. В. Копніна, І. С. Нарського, В. І. Шинкарука та ін. з'ясовуються: збіг діалектики, логіки і теорії пізнання; зв'язок поняття діалектичного мислення і принципу тотожності протилежностей, розкриваються проблема суб'єкта і об'єкта в теорії пізнання Гегеля і Маркса, проблема практики у філософії Гегеля, показано розуміння німецьким філософом предмета діалектичної та формальної логіки, значення ідей Гегеля для сучасного природознавства тощо. Автори зазначають, що проблема збігу, вперше усвідомлена і сформульована В. І. Леніним під час вивчення ним творів Гегеля, має велике теоретичне значення. Адже в ній йдеться, з одного боку, про побудову гносеології і логіки на історичній та діалектичній основі, з другого — про розуміння діалектики як підсумку історії пізнання. До того ж це питання є питанням про структуру діалектичного матеріалізму.

Думки П. В. Копніна, Е. В. Ільєнкова з приводу проблеми збігу становлять значний інтерес, хоч і не з усіма з них можна погодитись. Нам здається спірним твердження, що предмет логіки збігається з предметом діалектики повністю і остаточно (стор. 142).

У статті Е. В. Ільєнкова показується, що створення нової діалектичної логіки потребувало якісно нової теорії мислення. Якщо в догегелівській логіці мислення розглядалось як формальна, суб'єктивна здатність, вираженням якої є слово, то для Гегеля «мислення виявляє себе... не тільки в мовленні або в писанні трактатів, але й у створенні всього грандіозного світу культури, всього... тіла цивілізації...» (стор. 129). Це діяльне мислення, яке не тільки споглядає, але й творить світ культури, є предметом логіки у Гегеля. Отже, Гегель намагається ввести практику в логіку. Але практику він розглядає лише як форму опредмечення мислення. Вона постає в його логіці лише як фаза теоретичного процесу, тільки як критерій істини, тільки як перевірний інстанція для мислення, що здійснюється ззовні, до і зовсім незалежно від «практики» (стор. 131).

Значна кількість сторінок збірника присвячена висвітленню ставлення Гегеля

до формальної логіки. В. Ф. Асмус, П. В. Копнін, І. С. Нарський, В. І. Шинкарук одностайно стверджують, що Гегель не відкидав формальної логіки і не принижував її значення, що він завжди віддавав їй належне, водночас розкриваючи і її хиби. Щоправда, він не розумів потреби зближення формальної логіки з математикою, але «ні про яке шельмування Гегелем математичної логіки, що випливає з релігійно-догматичного підходу, мови бути не може» (стор. 81). Слова М. І. Стяжкіна про «гегелівське паллюження арифметики і математичної логіки» є непорозумінням тому, що в часи Гегеля математичної логіки ще не існувало, а формальну логіку він критикував насамперед з погляду діалектики, а не релігії. Відзначимо думку Шинкарука, що принцип формальної тотожності є логічний закон зв'язку думок у міркуванні, тоді як принцип тотожності протилежностей є принцип діалектичного зв'язку між міркуваннями, поєднання знання про різні і протилежні особливості предмета. Цікавою і плідною є ідея про те, що в зв'язку з проникненням математики в усі галузі знання «математичний метод... із часткового перетворюється в такий же всезагальний, як і філософський метод» (стор. 99).

В статті Б. М. Кедрова «Гегель і сучасне природознавство» поряд із широким історичним оглядом співвідношення діалектики і природознавства в XIX та XX ст. дається цікавий аналіз деяких положень, а саме: про якісні перетворення матерії, яке дістало підтвердження в сучасній ядерній фізиці («тепер ця проблема ставиться... скоріше по-гегелівському, ніж згідно з класичною атомістикою») (стор. 179); про єдність руху і матерії («так само як немає руху без матерії, не існує матерії без руху») (стор. 180—181); про єдність неперервності і дискретності (розвинуте в сучасному вченні про світло, речовину тощо). Б. М. Кедров робить слушний висновок про «потребу вивчати праці Гегеля з матеріалістичних позицій сучасними природодослідниками» (стор. 188).

У статтях про історичну та соціально-політичну концепцію Гегеля автори відзначають її істотні хиби. Ця концепція, як справедливо пишуть автори, розвинута на основі історичного ідеалізму. В ній відсутнє розуміння загальної ролі економіки, виробництва у розвитку суспільства. Намагаючись простежити необхідність в історії суспільства, Гегель дає власне фаталістичне тлумачення історичного процесу, увічнюю його стихійність. Для гегелівської концепції характерні такі істотні хиби, як європоцентризм, виправдання колоніалізму, війни, націоналістичні тенденції. Останні в поєднанні з ідеалізмом призводять до тверджень, що кульмінацією світового історичного процесу є прусська монархія (див. стор. 196, 202, 219 та ін.). Все це дало В. І. Леніну підставу сказати, що гегелівська «філософія історії дає дуже й дуже мало — це й зрозуміло, бо саме тут,

саме в цій галузі, в цій науці Маркс і Енгельс зробили найбільший крок уперед»¹. Водночас автори даної праці звертають увагу на наявність у Гегеля «зародків історичного матеріалізму», на які неодноразово вказував В. І. Ленін в своїх працях. Високу оцінку дано в книжці ідеям Гегеля щодо ролі знярядь праці в історії людства, щодо антагонізму праці і капіталу в «громадянському суспільстві», ролі особи і творчої діяльності народу, щодо закономірного і суперечливого характеру історичного процесу тощо (стор. 198, 199, 211 та ін.). Зокрема, виявлена Гегелем закономірність, «згідно з якою форми виробничої діяльності і соціальні інститути, що склались як результат розвитку в певному природному та історичному середовищі, нерідко потребують для розгортання своїх потенціальних можливостей саме перенесення в інші природні і суспільні умови, дістає дедалі більше визнання в сучасній марксистській літературі» (стор. 214). Підсумовуючи сказане, І. Л. Андреев пише: «Про гігантське історичне чуття Гегеля і колосальний евристичний потенціал діалектичного методу інтерпретації всесвітньої історії яскраво засвідчує те, що ці висновки, одержані при наявності вельми мізерного, фрагментарного матеріалу, який іноді перемішується з вигадками і міфологією, в основних рисах підтверджуються сучасною історичною наукою» (стор. 213). Розділ, де йдеться про хиби та раціональні ідеї філософсько-історичної і суспільно-політичної концепції Гегеля, є одним із найкращих у книжці.

У розділі «Гегель і проблеми історії філософії» поряд з викладом і марксистсько-ленінською оцінкою історико-філософської концепції німецького мислителя міститься ряд статей (В. В. Соколова, М. Т. Іовчука, Л. М. Суворова, Б. В. Богданова), де висвітлюються тлумачення філософії Гегеля в працях революційних мислителів Росії XIX ст., філософські дискусії 20-х років XX ст. з приводу ставлення до спадщини Гегеля, дано стислий нарис історії її дослідження в радянській філософській науці. Тут власне розкрито основні етапи розвитку суспільно-політичної думки в

XIX та XX ст.: діяльність революційних демократів (О. І. Герцена, В. Г. Белінського, М. Г. Чернишевського та ін.), Г. В. Плеханова, В. І. Леніна та діяльність радянських філософів щодо реалізації ленінської програми досліджень з історії філософії. Розділ містить багатий матеріал і читається з великим інтересом, хоча деякі положення його викликають заперечення. Перебільшенням є, на нашу думку, твердження, що «метафізика бере у Гегеля верх над діалектикою» (стор. 269); що необхідність розрізнення природно-конкретного і конкретного думки є ідеалізм (стор. 270), хоч таке розрізнення робив Маркс у відомих міркуваннях про метод; чомусь хвилю вважається те, що в характеристиці елеатів Гегель звертає головну увагу на їх діалектику; також негативно оцінюються слова Гегеля, що немає жодного положення Геракліта, яке б він (Гегель) не прийняв у свою «Логіку» (стор. 273, 274); адже Гегель мав на увазі діалектику Гераклітал Нарешті висувається припущення, ніби висока оцінка, дана Гегелем Я. Беме, полягає в тому, «що філософ-швець, який не знав латині, писав свої твори німецькою мовою» (стор. 275). Але відомо, що Гегель перш за все шанував Беме за діалектику в його творах, а хвилю її вважав те, що вона мала не понятійний, мислительний, а образно-міфологічний характер.

Менш вдалим є, на наш погляд, останній розділ збірника — «Гегель і питання естетики». Щоправда, і тут теж аналізуються цікаві питання гегелівської естетики — про ідеал, про поняття суб'єктивності в гегелівській естетиці, про предмет мистецтва, поетичне і прозаїчне, про концепцію характеру. В цьому розділі можна знайти чимало слушних зауважень, але сама естетична концепція викладена в статті «Гегелівська естетика і сучасність» надто стисло (стор. 321—327!) й побіжно.

Загалом книжка «Філософія Гегеля і сучасність» дає ґрунтовне і всебічне висвітлення спадщини Гегеля, показує її роль у сучасній ідеологічній боротьбі, є певним підсумком багаторічної роботи радянських філософів в осмисленні гегелівської філософської системи.

М. О. БУЛАТОВ

¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 270.

Біля джерел сучасної науки

Серед численних праць, виданих в рік ювілею видатного мислителя та вченого М. Коперника, вирізняється книжка В. А. Азархіна та В. С. Горського*. Автори

*В. А. Азархін, В. С. Горський. Коперник. Бруно. Галілей. «Наукова думка». К., 1974, 210 стор.

поставили перед собою досить складне завдання — здійснити філософський аналіз процесу розкладу та загибелі старого, віджилого світогляду і зародження нового. На багатому фактичному і теоретичному матеріалі вони показують епохальний характер відкриттів Коперника, Бруно, Галілея, доводять, що ці геніальні мислителі заклали підвалини наукового матеріалі-

стичного світогляду. У книжці всебічно висвітлюється виникнення, розвиток і утвердження ідеї, яка, будучи застосованою в практиці науки, підірвала одну із духовних підвалин феодального суспільства — геоцентричну систему — і стала основою наукового матеріалістичного світорозуміння.

Автори, з'ясовуючи внутрішню діалектику розвитку геліоцентризму, цілком закономірно починають з розкриття складного процесу «очищення» наукової думки від «луски» релігійних доктрин, що становили основу християнізованої частини світу, з розповіді про те, як М. Коперник спростовує застигли концепції, заковані в панцир непорушності, як наукове обґрунтування саморуку Землі руйнує з часом престол «споконівчного» творця Всесвіту. На основі дослідження наукових фактів у монографії показано, що серед своїх сучасників і співвітчизників Коперник найкраще розумів революційне значення своєї теорії. І це змушує його до незвичайної обережності у намаганні захистити істину, якій загрожували необмежена влада церковної смертвілої догматики і так званий здоровий глузд, який в той час виступав союзником релігії і найлютішим ворогом науки.

Революційність коперниканства в повний голос зазвучала в устах Джордано Бруно. Цілком слушно зазначають автори книжки, що Д. Бруно зробив крок уперед порівняно зі своїм учителем. Якщо М. Коперник застосовував ідею руху фактично лише до земних умов, то Бруно поширює її за межі сонячної системи, в безліч віків. На основі положень, висловлених попередником, він сформулював ті світоглядні принципи, які склали фундамент буржуазного світогляду. Матеріалізм, прикритий пантеїзмом, є основним внутрішнім змістом ідеї, що їх розвивав Джордано Бруно. Вчений виступає проти постулатів християнської догматики, яка оточує земне буття людської істоти «вічним» буттям бога, проти розуміння світу лише з погляду здорового глузду, коли людська свідомість оперує характеристиками предметів, що, так би мовити, лежать на поверхні явищ. Здоровий глузд спирається не на внутрішню істинну сутність об'єктів, а на їхню зовнішню видимість. Він відповідає потребам «буденної свідомості» та її реальному втіленню — «приспосовницькому» (К. Маркс) або «брудно-торгашеському» рівневі соціальної практики. У творчості Коперника, Бруно та Галілея, доводиться в книжці, виявляються основні характерні риси майбутнього наукового мислення, в тому числі притаманні цьому мисленню гносеологічні особливості. В. А. Азархін і В. С. Горський всебічно висвітлюють такий важливий момент, як суперечність між буденною і науковою свідомістю, присвячуючи історії їх боротьби окремий параграф своєї книжки. Вони дотримуються методологічної вказівки Ф. Енгельса про те, що здоровий глузд, або «здоровий людський розум, вельми поважний супутник в чотирьох стінах свого домашнього вжитку,

переживає найдивовижніші пригоди, як тільки він наважиться вийти на широкий простір дослідження»¹. В роботі показано специфіку співвідношення між здоровим глуздом і науковою думкою, зокрема те, як метафізичне мислення різних гатунків знаходить собі союзника у вигляді здорового глузду.

Аналізуючи становлення діалектичної думки в галузі астрономії, автори доводять, що в історії наукової думки від гіпотез, висловлених старогрецькими мислителями (піфагорейці, Платон, Арістотель, Арістарх Самоський та інші), до завершення основних проблем геліоцентричної системи в творчості Галілео Галілея прокладається жорстока боротьба між діалектикою та метафізикою, геоцентризмом і геліоцентризмом; між метафізично обмеженою системою здорового глузду та прогресивними напрямками. При цьому здоровий глузд аналізується ними з соціального погляду (як пристановище неутвта та релігії) і з гносеологічного (показано обмеженість емпіричного рівня пізнання та необхідність його поєднання з теоретичним).

Нині, коли науковий світогляд став визначальним і провідним, актуальним є аналіз гносеологічного аспекту згаданої проблеми. Адже соціальні реакційні сили намагаються знати і нерідко знаходять «наукову» підтримку в середовищі природодослідників. Здоровий глузд визнає за провідну основу пізнання «факти дійсності», ідеалістична інтерпретація яких породжує позитивізм (де свого часу показав В. І. Ленін у геніальній праці «Матеріалізм та емпіріокритицизм»), неопозитивізм, прагматизм.

Свого часу Ф. Енгельс, передбачаючи труднощі прогресу наукової думки, зазначав, що найвірніший шлях від природознавства до містицизму — не «теоретизування натурфілософів, а найбанальніша емпірія, що зневажає всяку теорію і ставить з недовір'ям до всякого мислення»². Розвиток сучасного наукового пізнання підтвердив правильність цього положення Ф. Енгельса. Само по собі природознавство може прийти тільки до стихійного матеріалізму, який не відповідає потребам науки. Адже мета науки — це не лише пізнання матеріальної дійсності, але й перетворення її в інтересах людини. Стихійний матеріалізм є супутником того ступеня розвитку суспільного пізнання, коли відбувається лише «збирання», «реєстрація» фактів, тобто, коли воно перебуває на емпіричному рівні. Однак стихійний матеріалізм безсилний перед «перетворюючим» рівнем суспільної практики, потреби якої здатна задовольнити лише діалектико-матеріалістична систематизація наукових фактів.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 21—22.

² Там же, стор. 358.

Через свою філософську обмеженість та методологічну однобічність стихійний матеріалізм лишає чимало місця для ідеалістичних та теологічних висновків. Метафізичне мислення, з його намаганням спиратися на конкретні «видимі» факти, свого часу підтримувало ідеологічний оплот феодалізму — релігію; в нашу добу воно «рятує» буржуазний світ від впливу матеріалістичної діалектики. Щодо викриття справжньої суті цього стилю мислення, висвітлення питань становлення основних напрямів боротьби між діалектичним та метафізичним мисленням книжка становить особливий інтерес. Цінним, на нашу думку, є те, що історія становлення наукового матеріалістичного світогляду подана в книжці не як сукупність фактів, а як складний діалектичний процес.

Цікавим є здійснений авторами аналіз стилю Д. Бруно. Складна, суперечлива, внутрішньо насичена, як за змістом, так і емоційно, мова Д. Бруно була зумовлена (як цілком слушно стверджують автори) передусім тими соціальними моментами, які дістали в ній своє відображення. Джордано Бруно заперече не лише тогочасну систему мислення, але й сам стиль цього мислення. Гротеск, сарказм, якими сповнені сторінки його праць і які надають останнім такої бойовитості та революційності, несуть на собі значне соціальне навантаження. Вони покликані зруйнувати ореол «божественної» «позалюдської» мудрості, яку нібито має стверджувати наука, піддати висміюванню істини «святого письма». Подібно до того, як наука розриває ланцюги церкви і робить перші кроки «по землі», Д. Бруно розкриває двері живій мові — мові ярмарок, майданів, вулиць, рішуче відкидаючи тим самим схоластичні просторікування.

На жаль, розвідка вглиб історії становлення наукового мислення, яку загалом вдало здійснюють автори книжки «Коперник. Бруно. Галілей», все ж де в чому залишилася не завершеною. У праці не показано, якого «відгону» набули гносеологічні проблеми, що зароджувалися в ту епоху, в сучасній ідеологічній боротьбі. Нині, в період кризи буржуазного світогляду, конче потрібно викривати реакційність, консервативність філософсько-гносеологічних систем містицизму та метафізики.

Автори приділили недостатню увагу так званій гуманістичній проблематиці. Адже

спекуляції навколо концепцій сучасних «захисників» людини — екзистенціалістів, неофрейдистів, маркузіанців, тейярдістів, ревізіоністів та ін. — потребують посилення наукової розробки її. Слід було б провести науковий аналіз зародження ідей буржуазного гуманізму, показати їх абстрактно-прогресивний характер на зорі буржуазного суспільства і втрату цієї прогресивності в сучасну епоху. Не дістала належного розвитку думка про роль природознавства в гуманізації суспільних умов життєдіяльності людини. На жаль, автори тільки зачепили це положення. Щоправда, аналізуючи творчість Д. Бруно, зокрема його пантеїстичні ідеї, що сприяли руйнуванню релігійно-ідеалістичного світогляду, вони розкривають важливе гуманістичне значення науки. Відомо, що Д. Бруно прославляє велич і могутність природи та її органічної частини — людського розуму, який пізніше буржуазні просвітители назвуть «світлом самої природи» («*Lumen naturae*»), підкреслюючи цим його природне походження. Пантеїстична думка XVI ст. несла в собі в зародку раціоналістичні ідеї майбутніх буржуазно-гуманістичних учень. Пізніше цей раціоналізм, позбавлений соціально-практичної основи, стає союзником тих напрямів буржуазної філософії, які фактично відмовляються від людини, «розчиняючи» її в «позалюдських», суто природних чинниках.

Досить широко висвітлена на сторінках монографії ідея відповідальності вченого за соціальні наслідки своєї праці. Всебічно розкривається внутрішній зміст творчості видатних мислителів епохи Відродження, які, усвідомлюючи революційне значення ідеї геліоцентризму, спрямовують свої зусилля на доведення її вірогідності. Автори показують, що ця ідея набирає специфічного звучання у кожного із її прихильників. Так, якщо Д. Бруно, підкреслюють вони, «присвятив своє життя філософському узагальненню і розвитку ідеї Коперника, то Галілей — їх експериментальному, конкретно-науковому доведенню» (стор. 147).

Книжка написана гарною мовою, дохідливо та переконливо і становить помітне явище серед науково-популярної літератури, яка вийшла останнім часом.

А. К. БИЧКО

Співвідношення теорії і експерименту та релятивістська фізика

Один із способів дослідження закономірностей пізнавального процесу — це вивчення тих ситуацій, де спостерігаються певні відхилення від ustalених форм пізнання. Аналізу такої ситуації, що стосується співвідношення теорії і експерименту в розвитку фундаментальних теорій сучасної фізики, присвячена книжка В. Л. Храмова¹.

Говорячи про експериментальні основи спеціальної теорії відносності, вирішальну роль, безперечно, відводять негативним результатам дослідів Майкельсона. Проте А. Ейнштейн, формулюючи 1905 р. основні принципи спеціальної теорії відносності², не посилається на експеримент Майкельсона. Взагалі під час побудови релятивістської фізики виявилася певна неоднозначність теоретичної інтерпретації емпіричних даних. Цю неоднозначність особливо виразно демонструють сучасні теорії гравітації, які спираються на різні принципи, але описують і пояснюють ту саму емпіричну область³. Як зрозуміти цю ситуацію з погляду тези про те, що «теорія узагальнює дослід», що дослід «детермінує теорію»?

В. Л. Храмова поставила собі за мету дати загальний філософський аналіз згаданої ситуації, дослідити проблему в контексті широкого історико-філософського і теоретико-пізнавального аналізу. Відзначаючи у I розділі обмеженість доктрин емпіризму і раціоналізму, неспроможність подолати цю обмеженість у домарксистській філософії (зокрема, у філософії Канта) і буржуазній філософії (неопозитивізм), автор доводить, що лише діалектичний матеріалізм дає справжню методологічну основу у розв'язанні проблеми співвідношення теорії і експерименту.

У двох наступних розділах книжки характеризується генезис концептуального апарату релятивістської фізики, розбираються питання її експериментального обґрунтування. Автор висвітлює евристичну і конструктивну роль принципу відносності, еволюцію змісту цього принципу в процесі переходу від спеціальної до загальної теорії відносності, зачіпає дискусійні питання про вихідні принципи і поняття останньої (принципу еквівалентності, поняття енергії гравітаційного поля, потенціалів

гравітаційного поля, фізичного смислу координат тощо).

Важливим є розгляд питання про експериментальне підтвердження загальної теорії відносності (стор. 193). В. Л. Храмова здійснює екскурс у галузь сучасної астрономії, астрофізики і космології, наводять цікаві дані щодо точності проведених експериментів, спиняється на питанні планування нових методів експериментальної перевірки загальної теорії відносності (передусім про існування і експериментальне відтворення або фіксацію гравітаційних хвиль), обговорює ситуацію «множинності» теорій гравітації тощо (стор. 190—242). Але і в цих розділах значне місце посідають загальні проблеми гносеології і методології науки (§ 1, § 2 розд. II, § 2 розд. III). Особлива увага надається аналізу філософських і методологічних поглядів А. Ейнштейна, який сформулював (і неодноразово повторював) відому тезу про відсутність логічно-однозначного шляху від досліду до теорії. Вихідні принципи і поняття теорії, твердив він, це «вільні творіння людського розуму» (стор. 179). Як зрозуміти цю позицію?

Відповідаючи на це питання, В. Л. Храмова протиставляє погляди А. Ейнштейна і апіоризм І. Канта, конвенціоналізм А. Пуанкаре, суб'єктивізм Е. Маха. Разом з тим автор зазначає, що кантівське розуміння емпіричної дедукції поняття як форми «продуктивної діяльності уяви» певним чином відбилосся на поглядах великого фізика (стор. 172). Своєю тезою Ейнштейн «підкреслює активність людського розуму, який постулює вихідні принципи теорії, відсутність однозначної детермінації останніх даним рівнем практики пізнання» (стор. 182).

Погоджуючись з оцінкою тези А. Ейнштейна як твердження про активність людського мислення в процесі пізнання, відзначимо складність проблеми «однозначної детермінації» вихідних принципів теорії певним рівнем практики пізнання. Наукове розкриття цієї проблеми розв'язане і сформульоване на основі принципу активності суб'єкта пізнання в марксистсько-ленінській філософії. У рецензованій монографії згаданий принцип посідає першорядне місце.

Лише марксизм, підкреслює автор, показав, що сутність пізнавального процесу — в його опосередкованості суспільно-історичним практичним відношенням людини до світу (стор. 65—66). Спираючись на це положення, В. Л. Храмова формулює думку про практичну опосередкованість становлення релятивістських фізичних теорій (розд. II, § 3). Ці теорії виступають як схематизація і ідеалізація «відповідного класу експериментальних ситуацій», тобто певного аспекту людської предметно-чутте-

¹ В. Л. Храмова. Філософський аналіз проблеми соотношения теории и эксперимента в релятивистской физике. К., 1974, стор. 247. (Термін «релятивістська фізика» позначає «спеціальну теорію відносності» і «загальну теорію відносності», або теорію гравітації А. Ейнштейна).

² А. Ейнштейн. Собр. научн. трудов, т. 1, М., 1965.

³ Див. зб.: Гравитация и относительность. М., 1965.

вої діяльності. Тому сама теорія виступає як форма (схема, метод) активної людської чуттєво-предметної діяльності (стор. 141).

Схематизація і ідеалізація здійснюються через вимірювання, узгодження і осмислення результатів експериментів на основі абстрактних математичних моделей типу групових структур, що задають той чи інший принцип інваріантності. Математичні структури не можуть бути безпосередньо «запозичені з досліду», проте момент «вільного вибору» при їх використанні обмежений певними аналітичними вимогами, що спираються на вимірювання експериментального матеріалу. Вільний вибір обмежується також всім попереднім досвідом пізнання об'єктів, що виражений у логічній формі, супроводжується творчим застосуванням у пізнавальному процесі категоріального апарата, закріпленого у мові.

Уже з цього побіжного викладу деяких основних положень монографії читач може зробити висновки про важливість проблематики, досліджуваної автором.

В. Л. Храмова аналізує широке коло питань з історії філософії і методології фізики та природознавства.

Розкриваючи співвідношення теорії і експерименту в релятивістській фізиці, автор концентрує основну увагу на характеристичці теорії як форми наукового пізнання. В. Л. Храмова розглядає в основному загальні його характеристики. Що ж до експерименту, то в книжці висвітлюються його загальні риси. При цьому підкреслюється, що експеримент є однією з форм практики (стор. 13, 76), що цілком правомірно. Автор зазначає, що ототожнення практики і експерименту можливе лише в певних межах, що «практичне опосередкування» генезису теоретичної системи у релятивістській фізиці не може зводитися до її опосередкування експериментом (розд. II, § 3). Критерій практики не тотожний критерію емпіричної (експериментальної) перевірки теорії.

Книжка висвітлює важливу проблему співвідношення споглядальності та активності суб'єкта фізичного пізнання. Подолання споглядальності передбачає марксистське розуміння практики і активності суб'єкта пізнання як особливого різновиду суспільного виробництва («духовного виробництва»). Очевидно, що таким чином долає споглядальність лише марксистська гносеологія. Як відзначає автор, різні школи емпіріокритицизму ідеал споглядального опису дійсності відкидають на основі суб'єктивного ідеалізму (стор. 91).

У монографії неодноразово підкреслюється об'єктивний характер пізнання, що виступає як відображення об'єктивної реальності. Проте, намагаючись з'ясувати «непоглядальність», автор невдало формулює свою думку: «пізнаючи матеріальний світ, ми неминує практично спрощуємо і тим самим створюємо його» (стор. 102). Безперечно, що пізнання має відносний характер, містить елемент спро-

щення, схематизації, передбачає активну діяльність суб'єкта. Але діалектика процесу пізнання полягає у подоланні цього спрощення, в тому, що, змінюючи природу, перетворюючи її, ми пізнаємо її об'єктивні закономірності, відображаємо їх у наукових поняттях і теоріях. Взаємозв'язок цих моментів автор показує, коли розглядає фізичну теорію у двох аспектах: 1) як пряме ідеальне зображення доцільної предметно-чуттєвої діяльності суб'єкта і 2) як зображення матеріального предмета «самого по собі» (стор. 145).

Питання про те, як саме в поняттях і твердженнях релятивістської теорії реалізуються обидва «відображувальні» аспекти теорії, є одним із важливих і складних у методології наукового пізнання. Релятивістська фізика, як відомо, оперує поняттям «закон природи», її твердження стосуються руху матеріальних об'єктів незалежно від будь-якої діяльності суб'єкта, наявності його приладів, вимірів тощо. Розглядаючи теорію як відображення форм предметно-чуттєвої діяльності суб'єкта, ми здійснюємо її певну «реінтерпретацію», гносеологічні передумови якої мають досить складний характер. Зокрема, одне з важливих питань полягає в тому, чому «реінтерпретацію» ми усвідомлюємо саме на рівні релятивістської чи квантової фізики. Адже і в класичній фізиці теорія може подаватися як зображення форм предметно-чуттєвої діяльності суб'єкта. Проте релятивістська фізика вводить порівняно з нерелятивістською теорією такі поняття, які виражають специфіку її відношення до експерименту.

Спеціальна теорія відносності є логічним висновком з процесу теоретичного аналізу суми експериментальних результатів на основі вимоги сумісності тлумачення цих фактів у межах нової теорії. В. Л. Храмова, цілком справедливо підкреслюючи «багатоплановий» характер узгодження теорії з емпірією, зауважує, що в результаті «різко скорочується число ступенів свободи» вибору концептуальної схеми: з ряду гіпотез, що конкурують, практично як істинна вирізняється одна» (стор. 184). Отже, точка зору А. Ейнштейна може розглядатися як абсолютизація моменту «вільного творіння» теоретичних концепцій і має критично оцінюватися в контексті філософсько-методологічної дискусії про природу і способи наукового пізнання.

Загалом треба сказати, що книжка В. Л. Храмової є спробою подолати розрив між абстрактно-філософським дослідженням і конкретними питаннями логіки і методології фізики. Як ті позитивні результати, які ми вже відзначили, так і дискусійні моменти свідчать про актуальність цієї тенденції і про труднощі, з якими пов'язана її реалізація. Звідси і деякі огріхи рецензованої монографії, зокрема важкий стиль викладу окремих питань (стор. 88, 100, 133—135 та ін.), повтори (стор. 100 і 137). Недостатньо послідовно здійснюється «критично-аналітичний» підхід, особливо коли

йдеться про дискусії з тих чи інших питань загальної теорії відносності, її експериментального обґрунтування. У книжці є низка невдалих або неточних висловів (стор. 74). Кілька разів автор вживає термін «емпіричний дослід» (стор. 119, 120, 213), значення якого лишається незрозумілим. Проблему співвідношення теорії і експерименту автор неодноразово кваліфікує як «природничонаукову» (стор. 11, 13, 62).

Дослідження В. Л. Храмової овідчить про філософський характер проблеми співвідношення теорії і експерименту і виразно демонструє, що згадана проблема охоплює широке коло питань гносеології, логіки і методології науки, психології наукової творчості.

Схарактеризовані у книжці аспекти співвідношення теорії та експерименту в релятивістській фізиці не вичерпують цю складну та багатогранну проблему. До неї належить вся проблематика теорії вимірювань, пізнавального значення термінів та тверджень теоретичних систем тощо. Розв'язання її у повному обсязі потребує об'єднаних зусиль дослідників.

Рецензована монографія є позитивним внеском як у розробку згаданих проблем, так і в з'ясування актуальних питань теорії пізнання.

М. О. ПАРНЮК,
В. М. СВИРИДЕНКО

Логіко-методологічний аналіз категорії причинності

У сучасну епоху, коли відбувається науково-технічна революція, існує гостра потреба у всебічному аналізі основних категорій наукового дослідження, у розкритті їхніх логіко-методологічних функцій. В цьому зв'язку безперечний інтерес становить монографія В. Т. Павлова «Логіко-методологічна функція категорії причинності»¹.

Автор поставив собі за мету — показати у світлі лєнінських філософських ідей, яку роль відіграє категорія причинності у формуванні та функціонуванні окремих законів, форм і методів мислення. Цікаві й інші питання, порушені у цій книжці: логічна структура згаданої категорії, її значення у побудові індукції та логічного закону достатньої підстави, у формуванні способів пояснення і передбачення; виявлення її функцій у методології окремих логічних систем, особливо у квантовій механіці, та інші.

Не маючи змоги в межах рецензії з усією повнотою розкрити всі позитивні і негативні моменти висвітлення у монографії кожного із названих питань, обмежимося загальною оцінкою підходу автора до розкриття змісту категорії причинності та її методологічного значення для сучасної науки.

З гносеологічного погляду автор цілком правомірно в аналізі змісту категорії причинності вирізняє два аспекти: функціональний і структурно-функціональний. У першому випадку причинність відображує зв'язок явищ, за якого одне з них (причина) активно впливає на інше, змінюючи його в певному напрямі, а інше (дія) є наслідком впливу на нього першого явища.

У другому випадку причинність також означає необхідний зв'язок, в якому причиною є така взаємодія між явищами, що викликає в них зміни, а дія — результат цих взаємодій.

В. Т. Павлов вдало визначає місце причинності серед інших категорій, будуючи логічну систему думки. Причинність, переконливо показує він, разом з категоріями «простір» і «час» характеризує у логіці мислення насамперед побудову його форм і законів за принципом упорядкування і відношення між думками як логічною основою і логічним наслідком і значною мірою визначає структуру та функціонування бівалентної логіки, а разом з категоріями можливості (ймовірності), випадковості і дійсності — полівалентної логіки.

Досить цікаво висвітлюється в книжці місце й роль категорії причинності у побудові логічного закону достатньої підстави. Останній автор розуміє як таку логічну необхідність, що завжди, з одного боку, пов'язує думки та їх структурні елементи між собою в єдине ціле, з другого — сприяє можливості одержання цілком певних наслідків. Подібність між логічною структурою достатньої підстави і формулами, що виражають структуру причинних відношень, зумовлена, на думку В. Т. Павлова, тим, що причинні відношення відіграють істотну роль у практичній діяльності людини, яка є провідною гносеологічною основою логіки мислення загалом і закону достатньої підстави зокрема.

У монографії з'ясовується і мало досліджене питання про співвідношення причинності і принципу тотожності. Відзначено, що момент тотожності причини і породжуваного нею наслідку лежить в основі наукового вивчення структури детермінації. Проаналізована також категорія причинності як логічний засіб обмеження

¹ В. Т. Павлов. Логіко-методологічна функція категорії причинності. К., 1972, 197 стор.

регресу в нескінченність у пізнанні і в процесі доведення. Автор показує, що з логічного боку причинність не потребує виведення з чогось іншого і в цьому полягає смисл її функціонування в думці. Причинність — це щось вихідне, що дозволяє зробити перерву в мисленому процесі, перетнути регрес в нескінченність під час пізнання та доведення відшукуваної причини і зафіксувати замкнутий причинно-наслідковий цикл у дослідженні об'єктів.

Заслугове на увагу характеристика форм індукції у традиційній і сучасній логіці. Підкреслюється, що сучасна форма причинної індукції — багаторівнісна. Кожний ступінь виконує свою специфічну роль. Перший — логічно обробляє емпіричний матеріал. Другий — дає змогу на основі попереднього пізнання об'єкта і відповідних законів побудувати потрібні гіпотези і підібрати інтерпретовані речення. На третьому — з гіпотез і інтерпретованих речень одержуються певні логічні наслідки і встановлюється ступінь їх підтвердження (стор. 106).

Виходячи з основних ідей діалектичного матеріалізму, В. Т. Павлов аргументовано розвінчує хибність ідеалістичних концепцій (Ф. Франка, Г. Рейхенбаха та ін.) про логіко-методологічну функцію категорії причинності, зокрема, розкриває специфіку цієї причинності у класичній і квантовій механіці, критикує індетермінізм та механічний детермінізм. Він переконливо показує, що рівняння Шредінгера відображає причинний зв'язок у квантовій механіці, так само як форма законів Ньютона, репрезентована у математичних рівняннях, фіксує причинні зв'язки у класичній механіці (стор. 178).

На основі лєнінської теорії відображення у книжці правильно стверджується, що предмет пізнання впливає на логіку. Категорія причинності у квантовій механіці має інший зміст, ніж у класичній. На відміну від решти розділів фізики у квантовій механіці причинність відзначається тим, що поєднується з ймовірністю.

Важливо, що загальнометодологічний аналіз категорії причинності В. Т. Павлов пов'язує з розглядом розвитку та збагачення понятійного апарата логічних систем, який слугує дедалі глибшому відображенню причинних відношень. У монографії порушуються такі актуальні для сучасної науки проблеми, як дослідження математичної логіки в аспекті логіко-методологічних функцій філософських катего-

рій та способу застосування її методів до різних галузей знання. У зв'язку з цим показується значення діалектичної логіки в аналізі методологічної функції основних філософських категорій — простору, часу, причинності, окремого й загального, суперечності, тотожності протилежностей та ін.

У книжці узагальнено багатий матеріал з логіко-методологічних проблем теорії причинності, ґрунтовний аналіз якого сам по собі є цінним для подальшої розробки цих проблем. Водночас, не обмежуючись тільки загальним розглядом питань, автор принагідно показує і своє ставлення до існуючих поглядів.

Хоч загалом характеристика В. Т. Павловим теорії причинності не викликає сумніву, окремі його положення потребують уточнення, наприклад таке: «якщо категорії простору і часу ґносеологічно і логічно зрештою визначають закон тотожності, суперечливості і виключеного третього, то відповідно причинності — закон достатньої підстави і відповідні цьому логічні структури» (стор. 7). Адже відомо, що закон достатньої підстави визначається не тільки причинністю, а закони тотожності, суперечливості і виключеного третього — не лише простором і часом. Та й сам автор у визначення закону достатньої підстави вводить «часові» терміни: «завжди», «породжує» тощо, а згодом відзначає, що «логічну структуру закону достатньої підстави можна проінтерпретувати не лише на структурі причинних, але й функціональних, просторових, часових та інших відношень» (стор. 50).

Важко погодитись з тим, що логіка науки вичерпується синтезом аналізу логіко-методологічної функції філософських категорій та аналізу застосування апарата математичної логіки до наукових знань. У праці трапляються недостатньо обґрунтовані формули. Наприклад, формула (2) (стор. 10) викликає неясність щодо введення кванторів, логічних зв'язків. До того ж у ній є друкарська помилка (на жаль, книжка хибує на стилістичні та друкарські огріхи).

Загалом монографія В. Т. Павлова, в якій порушуються ще мало вивчені питання і викладено плідні результати, одержані автором в аналізі проблеми причинності, є цінним дарунком у діалектико-матеріалістичну теорію детермінізму.

В. П. КЛЮЧНИКОВ,
І. М. ВОЛОШКО

Міжвідомчі наукові збірники. 1973 рік.*

Видавництво Київського університету

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ
СУЧАСНОГО ПРИРОДОЗНАВСТВА

- О. О. БАНДУРА. До критики розуміння фізичної теорії у філософії Дьюї та його послідовників. Вип. 30.
- Г. Д. БЕРДИШЕВ. Методологічні питання сучасних уяв про генну регуляторну систему. Вип. 30.
- В. Д. БІЛОГУБ. Диференціація та інтеграція природничих і суспільних наук як соціально-зумовлений процес. Вип. 33.
- О. М. БІЛОКІНЬ, Т. Я. СТАРЧЕНКО. Взаємозв'язок структурного та історичного підходів у біологічному дослідженні. Вип. 32.
- Н. П. БОБКОВА, І. З. ЦЕХМІСТРО. До історії розвитку поняття континууму. Вип. 31.
- А. А. БУТЕНКО. Про елементи та структуру простору. Вип. 31.
- Г. Г. ВДОВИЧЕНКО. Системно-структурний метод дослідження в сучасній науці — вираз і розвиток принципу історизму. Вип. 30.
- Г. Г. ВДОВИЧЕНКО. Зростання значення ленінської теорії відображення в курсі марксистсько-ленінської філософії у вищій школі. Вип. 33.
- К. Г. ГАВРИШ. Про основи еволюції методів біологічного дослідження. Вип. 30.
- Н. М. ГОНЧАРЕНКО. Про генезис зв'язку окремих природничо-наукових методів і методу матеріалістичної діалектики. Вип. 30.
- Л. Ю. ГОДОВАНЕЦЬ. Математичне узагальнення і об'єктивна реальність поняття фотона. Вип. 31.
- М. П. ГОРЯЧ. Філософський аналіз значення екологічного методу в пізнанні і раціональному відтворенні процесів живої природи. Вип. 30.
- П. С. ДИШЛЕВИЙ. Стан та перспективи наукових досліджень філософських проблем сучасного природознавства. Вип. 33.
- І. ДІТТРИХ. Сутність і функція науки за соціалізму. Вип. 33.
- В. О. ДОРОШКЕВИЧ. До питання про теоретико-пізнавальну функцію аксіоматичного методу у фізиці. Вип. 30.
- В. О. ДОРОШКЕВИЧ. Про роль феноменологічних теорій у фізичному пізнанні. Вип. 31.
- Д. О. ЖДАНОВ. Біологічне і соціальне у становленні абстрактного мислення. Вип. 32.
- О. З. ЖМУДСЬКИЙ. Метод дослідження і істинність електронної структури речовини. Вип. 31.
- О. З. ЖМУДСЬКИЙ. Перемога ленінської методології у фізиці. Вип. 33.
- В. О. ЗАШЛЯПІН. Зв'язки вчених-фізиків України з вченими братніх союзних республік. Вип. 33.
- В. П. КАПІТОН. До питання про співвідношення сутності і якості. Вип. 30.
- М. І. КОВАНЦОВ. Аналіз логічних основ деяких математичних методів. Вип. 31.
- В. І. КОЛОДЯЖНИЙ. Аналітико-синтетичні методи у розвитку генетичних уяв. Вип. 30.
- В. М. КОСТЕВ, В. С. СЕМЕРИК. Про співвідношення функції і структури приладу в експерименті. Вип. 32.
- Н. Т. КОСТИЮК. Деякі логіко-гносеологічні проблеми сучасної біології. Вип. 33.
- Д. Т. КРИВЕНКО. До питання про логіку становлення кількісних понять. Вип. 31.
- М. М. КУБАЄВСЬКИЙ. Категорія «якість» у світлі системно-структурного підходу. Вип. 31.
- В. М. ЛИСЕНКО. Роль принципу причинності у виборі основоположних принципів теорії відносності. Вип. 30.

* Закінчення. Початок див.: «Філософська думка», 1974, № 5.

- В. М. ЛИСЕНКО. Вимоги принципу причинності в спеціальній теорії відносності. Вип. 31.
- М. Ф. ЛИСЕНКО. Проблемні питання про етапи розробки природознавчої теорії. Вип. 32.
- В. П. ЛИСИЙ. Співвідношення пізнавальної здатності суб'єкта і експерименту. Вип. 30.
- В. П. ЛИСИЙ. Теоретичне, практичне та експеримент. Вип. 32.
- М. О. ЛОГВИН. Деякі філософські аспекти новітніх досліджень діяльності мозку. Вип. 33.
- В. С. ЛУТАЙ. Основні проблеми взаємозв'язку філософського методу з методами природничих наук. Вип. 30.
- В. А. ЛЮБИЧАНКІВСЬКИЙ. Деякі особливості філософського аналізу у фізиці. Вип. 31.
- М. А. МАКОВСЬКИЙ. Роль спостереження в пізнанні структури об'єкта. Вип. 32.
- І. Й. МАКОЦЕЙ. Взаємозв'язок людини і машини. Вип. 32.
- А. В. МІСУНО. Модель як форма взаємозняття теорії та експерименту. Вип. 31.
- В. І. ОНОПРИЄНКО. Циклічність розвитку геологічної матеріальної системи. Вип. 32.
- Т. Д. ПІКАШОВА. Критичний аналіз неовіталістського розуміння співвідношення емпіричного та теоретичного в розвитку біологічних знань. Вип. 32.
- В. С. ПОЛІКАРПОВ. Модель у фізиці. Вип. 30.
- В. С. ПОЛІКАРПОВ. Співвідношення абстракції й інтуїції у фізичному пізнанні. Вип. 31.
- І. Т. ПРОЦЕНКО, М. А. ПРОЦЕНКО. Заперечення заперечення в процесах репродукції організмів. Вип. 30.
- В. М. РАГОЗІН. Діалектика як загальний метод конкретних наук. Вип. 31.
- В. А. РИЖКО. Конструктивістські методи побудови логіко-математичного знання та їх гносеологічний зміст. Вип. 31.
- В. М. СВИРИДЕНКО. Про гносеологічні основи процедури вимірювання. Вип. 30.
- В. М. СВИРИДЕНКО. Про місце спостереження та експерименту в структурі пізнавального процесу. Вип. 33.
- Є. П. СЕМЕНЮК. Відображення як основа розуміння інформації в науці. Вип. 30.
- Є. П. СЕМЕНЮК. Інформаційний підхід до дійсності як елемент збагачення матеріалістичної діалектики. Вип. 31.
- В. Ф. СУХИНА. До питання про суть модельного експерименту. Вип. 32.
- А. І. ТРЕТЬЯКОВ. Методологічне значення аналізу фізичного аспекту відображення та упорядкувальних властивостей систем. Вип. 30.
- А. Д. ЧУМЕЛЬ. Питання про аналіз логічних форм випереджувального відображення дійсності. Вип. 32.
- А. В. ЮРКІВСЬКИЙ. До питання про «олюднення» природи у процесі її взаємодії з суспільством. Вип. 32.

ПИТАННЯ АТЕЇЗМУ

- А. В. ВАСИЛЬЄВА. Атеїстичні дослідження в інституті філософії АН УРСР (1968—1972 рр.). Вип. 9.
- О. Т. ВЕЩИКОВ. Атеїстична робота в роки Вітчизняної війни. Вип. 9.
- А. П. ГОМЕНЮК. Деякі питання атеїстичного виховання сільської молоді. Вип. 9.
- А. М. ГУДИМА. Співвідношення гносеологічних коренів ідеалізму і релігії. Вип. 9.
- Н. В. ВОЗНЯК. Взаємозв'язок атеїстичного та інтернаціонального виховання. Вип. 9.
- М. Ю. ДЗИКУНОВ. Подолання релігійного розуміння обов'язку і совісті. Вип. 9.
- Т. К. КИЧКО, І. І. МИГОВИЧ. Критика антропофобії іудейського віровчення. Вип. 9.
- Т. Д. КОЗАК. Особливості формування атеїстичного світогляду учнів. Вип. 9.
- М. М. КОЗАЧИШИН. Кафедра наукового атеїзму Львівського ордена Леніна держуніверситету ім. І. Франка (1964—1972 рр.). Вип. 9.
- О. П. МОЛЧАНОВ. Спілка воєнних безвірників України (1928—1941 рр.). Вип. 9.
- О. В. ОГНЕВА. Здійснення свободи совісті на Україні. Вип. 9.
- О. С. ОНИЩЕНКО. Атеїстична пропаганда в СРСР і міфи «радянознавства». Вип. 9.
- В. О. ПОДОЛЯК. Значення нової обрядовості для зниження релігійності населення. Вип. 9.
- Р. С. ПРИХОДЬКО. Будівництво комунізму — об'єктивна умова подолання релігійних пережитків. Вип. 9.
- Р. С. ПРИХОДЬКО, Ю. А. КАЛІНІН. Наукова робота кафедри історії та теорії атеїзму КДУ (1968—1971 рр.). Вип. 9.
- В. А. РАДЧЕНКО. Вплив громадської думки на атеїстичне виховання особи. Вип. 9.
- С. РЕЙПНАЗАРОВ. Подолання пережитків ісламу за 50 років. Вип. 9.
- Р. М. СОКІРЯНСЬКА. Роль атеїстичного виховання у формуванні комуністичної моралі. Вип. 9.
- В. О. СУЯРКО. Гуманістичний зміст діяльності воєнних атеїстів. Вип. 9.

- В. К. ТАНЧЕР. Ленінський атеїстичний заповіт. Вип. 9.
 М. А. ЧЕЛАК. Атеїстична діяльність Г. І. Петровського. Вип. 9.

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія «Філософія»

- Г. І. ГОРАК, В. В. СОКОРЕНКО. Об'єкт соціального пізнання та його конкретно-історичний зміст. Вип. 7.

- І. Є. ЗІНЕВИЧ. Вчення Жан-Жака Руссо про рівність. Вип. 7.

- М. Г. КИРИЧЕНКО. Про структуру соціологічного знання. Вип. 7.

- В. М. КОЖИН. Про активність суб'єкта в навчально-пізнавальній діяльності. Вип. 7.

- Ю. В. КУШАКОВ, В. ГУСЄВ. Про місце діалектики в пізнанні. Вип. 7.

- М. Л. МАКОВСЬКИЙ. Конкретно-історичні умови і теоретична діяльність В. І. Леніна. Вип. 7.

- В. І. МАХОНЬКО. Про види переконань (до проблеми систематизації). Вип. 7.

- Б. І. МОРОЗ. Проблема потреб в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Вип. 7.

- С. Ф. РЕШЕТНИК. Про поняття «соціально-етичні форми спільності людей». Вип. 7.

- С. О. РЕШЕТНЯК. Про свободу волі. Вип. 7.

- В. М. РОГОЗІН. Діалектика доцільної діяльності людей і розвиток суспільної продуктивної сили праці. Вип. 7.

- П. І. СКРИПКА, Л. І. СИНЬКІВСЬКА. Національне й інтернаціональне в культурі соціалістичних націй. Вип. 7.

- В. Є. ХМЕЛЬКО. Виробничі відносини і суспільне виробництво життя. Вип. 7.

- Т. І. ЯЩУК. Професійно-кваліфікаційний розподіл праці та соціальна стратифікація виробничого колективу. Вип. 7.

ЕТИКА І ЕСТЕТИКА

- В. БАБЕНКО, А. ДМИТРУК. Кольорово-світлова гама предметного середовища як складовий елемент естетичного виховання. Вип. 13.

- М. Г. БЕЗДУДНИЙ, О. М. КОВАЛЕНКО. Критика буржуазних концепцій естетичних цінностей. Вип. 14.

- М. І. БЛЕЦКАН. Класики марксизму-ленінізму про активну роль суспільно-естетичного ідеалу в перетворенні дійсності. Вип. 13.

- І. А. БОНДАРЧУК. Про своєрідність характеру музичної чуттєвості. Вип. 13.

- І. А. БОНДАРЧУК. Теорія зруйнування «естетики характерів» (Критика концепції «бунту в мистецтві» Альбера Камю). Вип. 14.

- О. А. ГАРАСИМЧУК. Про етичні погляди Емерсона як представника новоанглійських трансценденталістів. Вип. 14.

- Н. М. ГОНЧАРЕНКО. Ставлення людини до природи як проблема етики. Вип. 13.

- Л. С. ГОРБАТОВА. XXIV з'їзд КПРС про ідейну переконаність як основу морального виховання. Вип. 13.

- Р. Т. ГРОМ'ЯК. XXIV з'їзд КПРС про використання естетичних факторів у праці й творчості людини. Вип. 13.

- Д. О. ЖДАНОВ. Деякі гносеологічні питання еволюції мистецтва первісного суспільства. Вип. 13.

- А. ЗАЮН. Критика буржуазних концепцій виховання людини. Вип. 14.

- Ю. П. ЗАРИЦЬКИЙ, В. О. Сухомлинський про працю як основу гармонійного розвитку особистості. Вип. 14.

- А. І. КОМАРОВ. Питання музично-естетичного виховання студентів і сучасна ідеологічна боротьба. Вип. 14.

- О. Т. КОРОЛЬОВ. Про суть і деякі методологічні питання дизайну. Вип. 13.

- Є. В. КРУТЬКО, Я. Б. РАВКІН. Марксистський гуманізм та його фальсифікатори. Вип. 14.

- М. М. ЛИПЕЦЬКА. До питання про боротьбу матеріалізму з ідеалізмом у польській естетиці другої половини XIX ст. Вип. 14.

- В. С. ЛУТАЄНКО. Використання кіно у викладанні суспільних наук. Вип. 13.

- Р. О. МАКСИМОВА. Своєрідність прояву емоцій у художньому відтворенні життя. Вип. 13.

- І. І. МАШКОВСЬКИЙ. Про формулу «Естетика — етика майбутнього». Вип. 13.

- В. С. МОВЧАН. Героїчне та сучасний буржуазний світ. Вип. 13.

- Л. І. НЕДІЛЯ. Гуманізм і моральна відповідальність. Вип. 13.

- Л. І. НЕДІЛЯ. Критичний аналіз деяких питань ревізійністського тлумачення гуманізму. Вип. 14.

- В. Г. НЕСТЕРЕНКО. До питання методологічних основ критики сучасної буржуазної естетики. Вип. 14.

- В. О. ОВЧАРЕНКО. Естетичний ідеал комунізму — конкретно-чуттєве втілення справжніх тенденцій і закономірностей суспільного розвитку. Вип. 13.

- В. С. ПАЗЕНОК. Проблема критерію моралі і сучасна буржуазна етика. Вип. 14.

- М. О. ПЕТРАШОВА. До питання про ціннісну концепцію в «Етиці» Адольфо Санчеса Васкеса. Вип. 14.
- Ю. В. ПЕТРОВ. Динаміка задуму (Схема одного припущення про задум, що визначився). Вип. 14.
- Е. М. ПІСКОВА. Психофізіологічні передумови художнього сприйняття. Вип. 13.
- Е. М. ПІСКОВА. Художнє сприйняття і проблема катарсису. Вип. 14.
- І. Є. ПОНОМАРЬОВ. Ленінська критика російського екзистенціалізму. Вип. 14.
- М. І. ПРОСКУРА. Критика Ф. Енгельсом морального релятивізму та догматизму. Вип. 14.
- Н. В. ПУГАЧОВА. Художнє відтворення закономірного і випадкового. Вип. 13.
- Л. О. СМОРЖ. Естетичне як відношення (критика концепції природних естетичних властивостей). Вип. 13.
- М. А. ТКАЧЕНКО. Активність трудового колективу — найважливіша умова комуністичного виховання особи. Вип. 13.
- Л. Д. ЧОРНА. Аналіз сучасних теорій психофізіологічних основ совісті. Вип. 13.
- Н. О. ЯРАНЦЕВА. Естетичний аспект масового тиражування художніх творів. Вип. 13.

ПЕРЕДОВІ ТА РЕДАКЦІЙНІ СТАТТІ

Ленінська філософська спадщина і сучасність	1	3
Філософські дослідження — на рівень сучасних завдань	2	15

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФІЇ

Ф. М. РУДИЧ — Деякі актуальні питання розвитку марксистсько-ленінської філософії	2	3
--	---	---

ДІАЛЕКТИЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ.

НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ

Г. З. БАРСЕГЯН — Науковий пошук і розв'язання задач	5	58
М. М. ВЕРНИКОВ — Значення ленінської теорії істини для критики сучасного ідеалізму	1	22
Н. П. ДЕПЕНЧУК — Проблема лідерства в сучасному природознавстві	3	50
О. М. КРАВЧЕНКО, В. І. КУЗНЕЦОВ — Розвиток понятійних засобів відтворення об'єктів у фізиці	6	50
В. Х. ЛОБАС — Про співвідношення буденної і спеціальної мов	3	60
О. З. ПАНКРАТОВ — Гносеологічна природа знакової ситуації	6	60
А. І. УЙОМОВ — Про об'єктивну природу речей, властивостей, відношень	4	60

Г. І. ГОРАК — Про співвідносність категорій історичного матеріалізму	6	20
І. О. ГРИЗОВА — Роль абстрагування в художньо-образному мисленні	4	67
І. М. КАРНАУХОВ — В. І. Ленін про роль Радянської держави у зміцненні союзу робітничого класу і селянства	1	13
В. М. ОРЛОВ — Ленінське вчення про партію нового типу	2	23
С. І. СОЧИНСЬКА — Соціальна відповідальність особи у соціалістичному суспільстві	4	15
Б. І. ТАРЕЛЬНИК — Розширення колгоспної демократії за умов розвинутого соціалізму	5	27
В. Є. ХМЕЛЬКО — Найзагальніші властивості суспільних відносин	6	29
С. І. ЧЕРКАСОВА — Виховна функція соціалістичного змагання	6	12
М. С. ШЕПЕЛЕВА — Становлення почуття совісті	4	74

Характерні риси соціалістичного способу життя

Ф. Я. ГОРОВСЬКИЙ — Дружба і братерська взаємодопомога народів	6	3
В. Л. ЛУКЕРЕНКО — Суспільні відносини соціалізму — основа соціалістичного способу життя	4	3
В. О. ТИХОНОВИЧ — Новий тип соціальної поведінки особи	5	14

Проблеми взаємозв'язку науки і практики

М. О. БУЛАТОВ — Ступені розвитку об'єктивності в пізнавальній і практичній діяльності	5	47
В. П. ІВАНОВ — Науково-пізнавальне і практично-художнє освоєння дійсності	3	13
С. Б. КРИМСЬКИЙ — Проблема знання в методології та практиці науки	1	45
М. М. МОРОЗОВ, О. А. МОХОР — Про наукову і технічну творчість	3	33
М. М. РОСЕНКО — Суспільні науки в системі сучасного наукового знання	2	41
В. К. ТАНЧЕР — Науковий атеїзм і практика атеїстичного виховання	2	49
П. О. ФЕДЧЕНКО — Абсолютність і відносність критерію практики в космології	4	54
В. Л. ХРАМОВА — Релятивістська фізична теорія і реальність	3	25
В. М. ЧЕРЕВЧЕНКО — Науково-технічний прогрес і праця за соціалізму	3	3

Основні функції науки

В. О. ВАСИЛЕНКО — Оцінювальна функція соціального пізнання як вияв його зумовленості практикою	3	42
В. С. ГОРСЬКИЙ — Ретроспективна функція науки	5	38
Л. М. КУРЧИКОВ — Вимірювання — функція науки	4	45
Є. П. НІКІТИН — Опис — функція науки	6	39
М. А. ЧИНАКАЛ, В. В. КОСОЛАПОВ — Виховна функція науки	2	32
В. І. ШИНҚАРУҚ — Про методологічну роль категорій філософії	1	31

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ НАУК

В. М. КОСТЮК — Специфіка і філософське значення проблем сучасної формальної логіки	4	28
В. А. ЯЦКО — Історичний факт і його інтерпретація	4	36

КОНКРЕТНІ СОЦІАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ.

В. Б. МОІН — Деякі соціологічні проблеми дослідження мотивів . . .	4	81
На допомогу соціологові-практику		
В. І. ВОЛОВИЧ — Спостереження як метод конкретного соціологічного дослідження	3	68
М. І. ЖАБСЬКИЙ — Репрезентативність у соціологічному дослідженні	5	81
В. В. ПОПОВИЧ — Визначення ефективності соціальних норм трудової діяльності	4	92
А. В. ШИШОВА, В. С. МАКСИМЕНКО — Дослідження виробничої обізнаності робітника	4	102
А. М. ЯЦЕНКО — Методика дослідження показників ставлення до праці	4	85

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

М. Б. БАРАТОВ — Видатний учений-енциклопедист середньовіччя (До 1000-річчя від дня народження Біруні)	1	78
А. І. БРАТАНОВСЬКИЙ — Критика «історичної школи» права в ранніх працях К. Маркса	4	22
М. В. КАШУБА — Боротьба проти уніатства на Україні у XVII—XVIII ст.	1	113
О. Я. ЛИСЕНКО — Елементи класового аналізу в ідеях революційних демократів про соціальний прогрес	2	74
П. Т. МАНЗЕНКО — Письменик-гуманіст (До 100-річчя від дня народження М. Черемшини)	3	91
В. М. НІЧИК — Внесок діячів Києво-Могилянської академії в єднання духовних культур російського, українського і білоруського народів	5	67

До 250-річчя від дня народження І. Канта

Д. І. ГОВОРУН — Творча уява в естетичній теорії Канта	1	77
А. О. ПАШКОВА — Кант в оцінці просвітницької філософії на Україні початку XIX ст.	2	67
В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ — Кант і парадокси буржуазної свідомості	1	55
В. І. ШИНКАРУК — Проблеми діалектики у філософії Канта	2	54

До X Гегелівського конгресу в Москві

І. В. БОЙЧЕНКО — Концепція соціального пізнання у «Феноменології духу» Гегеля	3	83
Ю. В. КУШАКОВ — Марксова критика гегелівського застосування діалектики	3	76

Наукові повідомлення

М. І. СЛОБОДЯН — Роль КПЗУ в поширенні ідей пролетарського інтернаціоналізму на західноукраїнських землях (в 20—30-х роках XX ст.)	3	99
Г. М. ЧАБАН — Ідеї суспільного прогресу у вітчизняному просвітництві XVIII — початку XIX ст.	6	77

КРИТИКА БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

А. А. АВЕТИСЯН, В. В. ФОМИЧЕНКО — Неспроможність «філософії злиденності» маоїзму	6	84
П. П. ГОПЧЕНКО — Антикомуністична суть клерикальної «футурології»	4	122
М. О. ДОБРУСКІН — Міф про «новий клас» і соціалістична дійсність	3	104
В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО — Реакційна сутність ідеології українського буржуазного націоналізму	1	94
І. Г. ІВАНЧЕНКО — Ідеологічні диверсії антикомунізму	2	84
Л. І. КОЛОМЕНЦЕВА — Проти буржуазної фальсифікації ролі КПРС у соціалістичному суспільстві	1	84
Б. Г. КРЖИВИЦЬКИЙ — Єговізм — ідеологія реакції	3	111
А. М. ЛОЙ — Проблема простору в онтології Хайдеггера	6	94
О. М. СОБОЛЬ — Культурні контакти і буржуазна концепція «аккультурації»	5	103
В. А. СТОКЯЛО — Критика неотомістського принципу гармонії віри і розуму	1	105
В. П. УСТИНЕНКО — Дійснична «модернізація» релігійної ідеології	2	99
А. М. ФЕОКТИСТОВ — Критика концепцій замкненого розвитку культури	2	90
М. М. ХАЛІЛОВА, Т. А. ТАРАСЕНКО, К. Г. КЛЕЦЬ — Ідеологічна спрямованість концепцій західно-німецького техніцизму	4	117
П. С. ШКУРІНОВ — До оцінки концептуального плюралізму сучасної буржуазної філософії	5	92
М. М. ЮРУКОВА — Старі ідеї під маскою «універсального гуманізму»	3	114

ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ ФІЛОСОФІЇ

В. В. БАБЕНКО — Формування особистих переконань — одне з головних завдань у викладанні філософії	4	110
--	---	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧАМ НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ

Міжнародний комуністичний рух	6	66
---	---	----

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Проблемні огляди літератури

Огляд літератури з естетики (1970—1974 рр.)	6	102
Проблеми праці у філософській і соціологічній літературі на Україні (1966—1972)	1	123

По сторінках наукових журналів

Методологічні проблеми політичної економії на сторінках журналу «Економіка Радянської України»	5	115
--	---	-----

Рецензії

О. І. АФАНАСЬЄВ, А. Ю. ЦОФНАС — Матеріалістична діалектика як методологія пізнання та творчої діяльності	4	131
А. К. БИЧКО — Біля джерел сучасної науки	6	121
М. О. БУЛАТОВ — Філософія Гегеля і сучасна боротьба ідей	6	119
В. Л. ВАСИЛЕНКО, О. Я. ЛИСЕНКО, В. І. СОЛДАТОВ — Новий філософський словник	6	109
А. В. ВЕСЕЛАГО, В. А. СТОКЯЛО — Філософське дослідження проблем релігійної психології	4	133
К. Г. ГАВРИШ — Важлива методологічна проблема теоретичної біології	5	129
В. С. ГОРСЬКИЙ, І. В. ІВАНЬО, П. Т. МАНЗЕНКО — Серйозні хиби в дослідженні важливої теми	6	114
П. П. ГРЕБЕННА, І. Я. МАТКОВСЬКА — Об'єкт дослідження — філософія Г. С. Сковороди	1	132
К. К. ГРИЩЕНКО — Управління й освіта в умовах науково-технічної революції	2	114
Н. М. ДЯЧКОВА, З. Я. КОЗАЧУК — Інтернаціональне і національне в соціалістичному суспільстві	1	130
М. М. ЕСИПЧУК, А. М. ЛОЙ — Філософія і спеціальні науки	3	122
А. К. ЗУБАНОВ, І. Я. МАТКОВСЬКА, А. І. УЙОМОВ — Збірники наукових праць філософів Сергедського університету	4	128
Н. В. КИВЕНКО — Еволюція і ймовірність	2	117
В. П. КЛЮЧНИКОВ, І. М. ВОЛОШКО — Логіко-методологічний аналіз категорії причинності	6	126
А. Б. КОГАН — Пізнавальна природа мистецтва	5	127
Б. Г. КУБЛАНОВ — Нездійснений задум	5	121
В. І. КУЗНЕЦОВ, В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ — Філософський аналіз теоретичних основ фізики	2	116
П. П. КУРОЧКІН, В. І. ШЕВЧЕНКО — Історичний матеріалізм і розвиток соціалістичного суспільства	3	120
Є. Є. ЛЕДНИКОВ — Актуальні проблеми індуктивної логіки	3	125
Г. І. ГОРАК, О. Я. ЛИСЕНКО, М. І. МИХАЛЬЧЕНКО — Загальне і особливе в будівництві соціалізму	5	118
В. В. ЛЯХ, О. М. ШТАНА — Актуальні питання критики сучасного антикомунізму	6	113
В. Т. ПАВЛОВ — Логіка і наукове пізнання	5	125
М. О. ПАРНЮК, В. М. СВИРИДЕНКО — Співвідношення теорії і експерименту та релятивістська фізика	6	124
М. Ф. ПАРТОЛІН, В. Ф. КОПІЄЦЬКИЙ — Відображення в живих системах	3	126
В. Ф. ПЕРЕДЕРІЙ — Митець і суспільство	2	109
Є. Г. ФЕДОРЕНКО, О. М. МАЛІБОРСЬКА, І. М. МОЛЧАНОВ — Людина і мораль	2	111

Бібліографія

Міжвідомчі наукові збірники. 1973 рік.	5	131
»	6	128
»	6	132
Показник статей, розміщених у журналі «Філософська думка» 1974 року	6	132
Філософська література, що вийшла на Україні 1973 року	3	129

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Ю. В. БОГОМОЛОВ, В. С. БАКІРОВ — Зустріч з читачами	2	132
В. С. ГОРСЬКИЙ, В. А. АЗАРХІН — Сесія Наукової ради з історії радянської суспільної думки	3	133
В. І. ДАНИЛЕНКО, М. О. ПАРНЮК — Філософія і науково-технічна революція (Нотатки про XV Всесвітній філософський конгрес)	2	120
М. І. КИРЮШКО, В. П. МИРОПОЛЬСЬКИЙ, І. Б. ЯСТРЕБОВ — Наукова конференція з атеїзму	2	131
К. С. ЛУЗИК, І. П. ВАСИЛЕЦЬ — Актуальні питання розвитку теорії наукового комунізму	2	128
В. М. МАЗУР — Розробка проблем праці в республіці	2	126
С. В. ОСТАПЕНКО — Дослідження з філософії у південних областях Української РСР	4	125
Пленум правління Українського відділення Філософського товариства СРСР	3	134
Про склад проблемних наукових рад у галузі філософії	5	112
В. В. ЧУПРИНА — Загальні збори Відділення економіки, історії, філософії і права АН УРСР	5	111
Вітаємо ювіляра	2	135
Повідомлення	2	135
Наші автори	1—6	136

Наші автори

- ГОРОВСЬКИЙ** — доктор історичних наук, професор кафедри наукового
Фроїм Якович комунізму Київського політехнічного інституту
- ЧЕРКАСОВА** — кандидат філософських наук, доцент, завідувача кафедрою
Софія Іллівна філософії Київського політехнічного інституту
- ГОРАК** — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Ганна Іванівна гуманітарних факультетів Київського державного університету
- ХМЕЛЬКО** — аспірант кафедри філософії гуманітарних факультетів
Валерій Євгенович Київського державного університету
- НІКІТІН** — доктор філософських наук, професор філософського факультету
Євген Петрович Московського державного університету
- КРАВЧЕНКО** — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту
Олександр Михайлович філософії АН УРСР
- КУЗНЕЦОВ** — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Володимир Іванович
- ПАНКРАТОВ** — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри
Олексій Захарович філософії Київського інституту інженерів цивільної авіації
- ЧАБАН** — науковий співробітник Інституту суспільних наук АН
Ганна Михайлівна УРСР (м. Львів)
- АВETИСЯН** — доктор філософських наук, професор, завідуючий відділом
Арсен Аветович сучасної зарубіжної філософії Інституту філософії АН УРСР
- ФОМИЧЕНКО** — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Віктор Васильович
- ЛОЙ** — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Анатолій Миколайович

Редакційна колегія

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), А. А. АВETИСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, М. В. ДУЧЕНКО, М. М. ОЛЕКСЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНҚАРУК.

Відповідальний секретар В. А. АЗАРХІН

Адреса редакції: 252601, Київ-1, вул. Кірова, 4, редакція журналу «Філософська думка». Телефон 29-61-27.

Технічний редактор С. М. Кузнецова

Коректор В. С. Гладка

БФ 01776 Здано до складання 18.IX 1974 р. Підписано до друку 29.XI 1974 р. Папір друкарський № 1, формат 70×1081/16. Друк. фіз. аркушів 8,5. Умовно-друк. аркушів, 11,9. Обліково-вид. аркушів 12,93. Тираж 2325. Замовлення К-164. Ціна 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.
Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 6, 1974 г. (на украинском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции, 252601, Киев-1, ул. Кирова, 4, редакция журнала «Філософська думка». Издательство «Наукова думка», Киев, Репіна, 3. Типография изд-ва «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. листов 8,5. Условно-печ. листов 11,9. Учетно-издат. листов 12,93. Тираж 2325. Цена 40 коп.